

म. ग्रं. सं. ठाणे

विषय भाषाव्या.

सं. क्र.

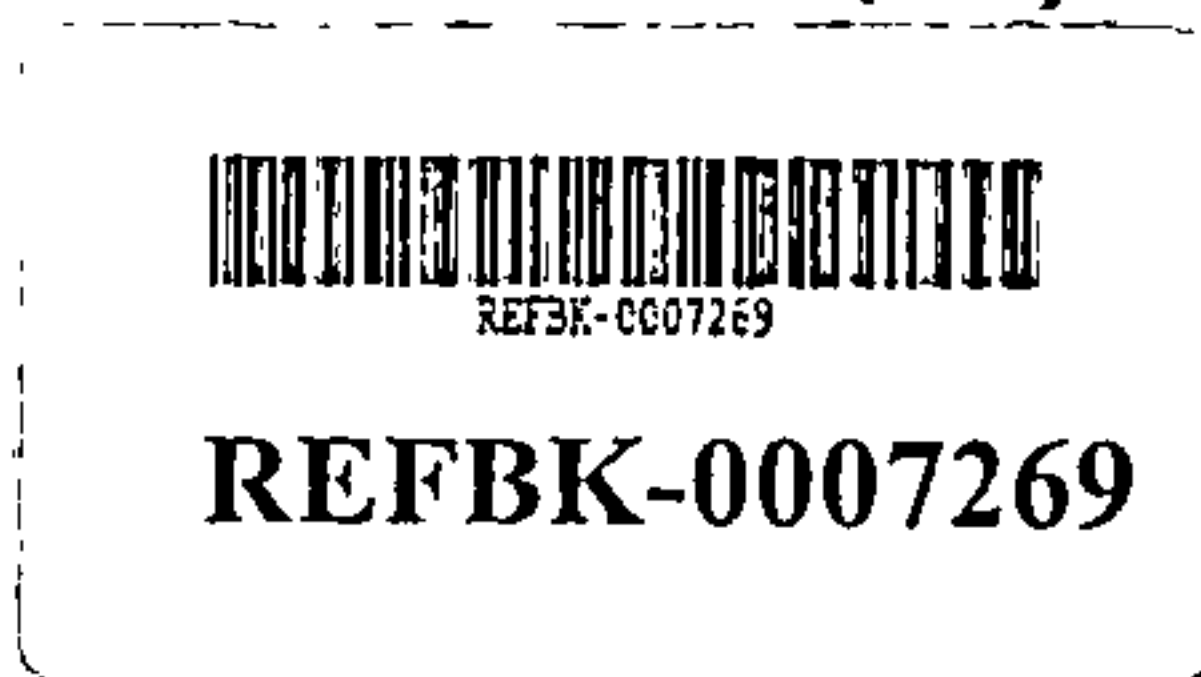
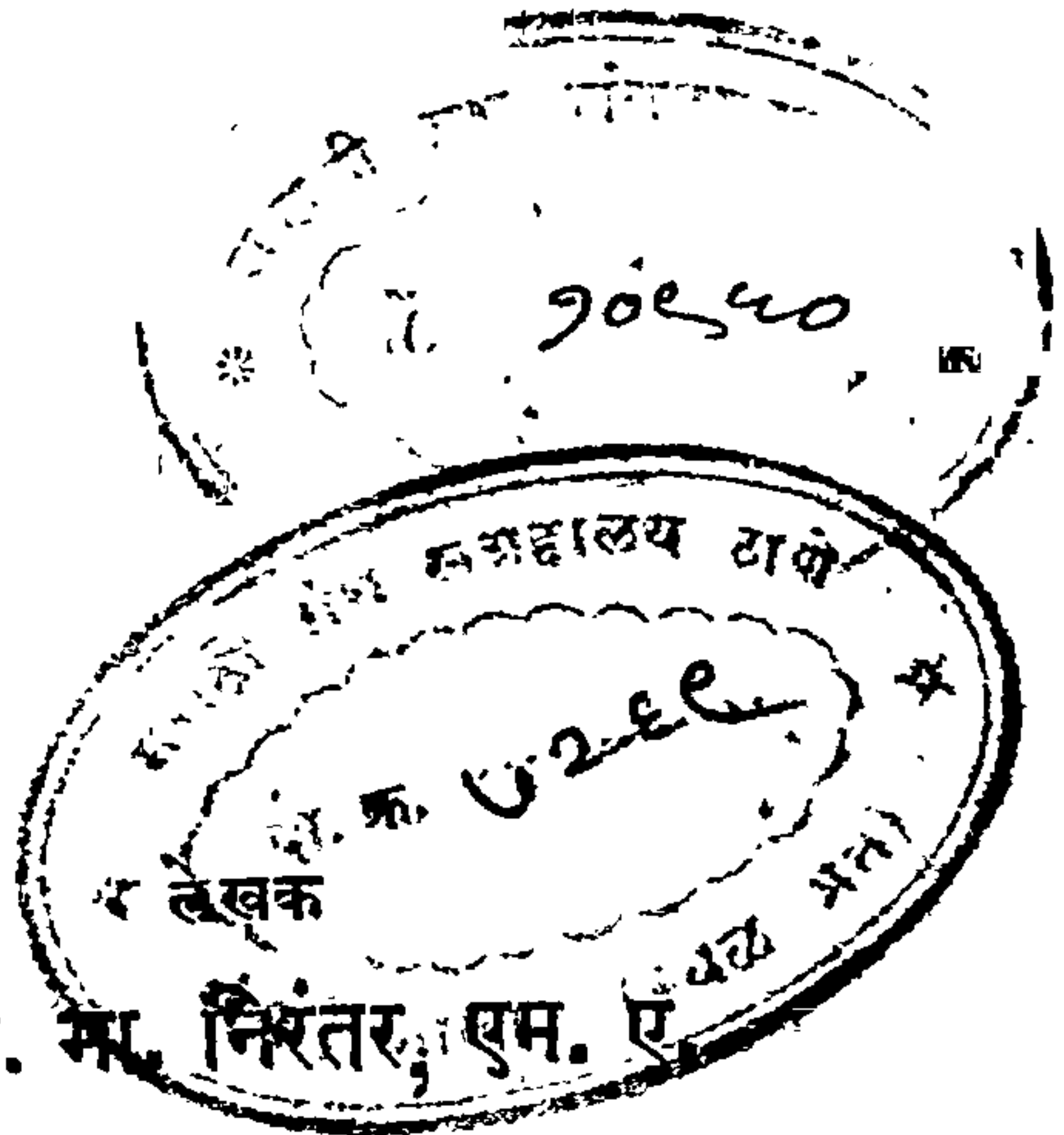
६२

REFBK-0007269

REFBK-0007269

भाषाशास्त्रप्रवेश

सोल एजेंडस
कॉन्टिनेंटल प्रकाशन, टिळकरोड, पुणे २.

मूल्य दोन रुपये

प्रकाशक
पां. रा. ढमढेरे,
३२२/३ सदाशिव, पुणे

(सर्व हक्क स्वाधीन)

मुद्रक
न. वि. सरदेसाई
आदर्श मुद्रणालय
३९५/५ सदाशिव, पुणे

प्रवेश करण्यापूर्वी

‘वाङ्मयाचा परामर्श’ हें पुस्तक मी ज्या हेतूने लिहिलें त्याच भाषाशास्त्रप्रवेश लिहिला आहे आणि त्याच हेतूने आतां काव्य-
ाच्या लेखनास आरंभ केला आहे.

भाषाशास्त्र या विषयाची पहिली ‘भेट’ आणि ‘अभ्यास’ या गोष्टी विद्यालयांत ‘मोठ्या’ परीक्षेच्या वेळीं एकदमच होऊं लागतात. या विषयाबद्दल - पुरस्कारा-निर्माण होण्यापूर्वीच विद्यार्थी या विषयाचा ओपनि घेतात ! यामुळे पदवीधरांच्या मनांत भाषाशास्त्राविषयी आणि ठी भाषेविषयी भलंतेच ग्रह निर्माण होतात. मीहि या आपत्तीचा अनुभव झाला आहे ! हें पाहिल्यावर मला असें वाटलें कीं, या शास्त्राविषयी निदान ५ माहिती तरी संकलित करून सुलभ रीतीने विद्यार्थ्यांच्या हातीं द्यावी.

विद्यालयानें शिफारस केलेलीं पुस्तके बहुतेक विद्यार्थ्यांस अभ्यासाच्या मार्गदर्शनावांचून अगम्यच वाटतात आणि त्यांतलीं कांहीं आज तरी सहज लब्धहि नाहीत. या तात्त्विक आणि व्यावहारिक अडचणींतून मार्ग ढण्यासाठीं विद्यार्थ्यांना मदत व्हावी एवढाच या (आणि पूर्वीच्या व

१) माझ्या पुस्तकाचा हेतू आहे. अर्थात् या विषयांतहि अनेक मतभेद मताविषयी अभिनिवेशहि निर्माण झालेले आहेत. वार्दाववाद चालूं आपली मराठी भाषा आणि आपला महाराष्ट्र या विषयींच्या च्या भरांत बरेंच अशास्त्रीय लिहिणें आणि बोलणें चाललें आहे. शोध संशोधनहि चालूं आहे ! मी या विषयाचा अभ्यास करीत णे पुस्तकांत कांहीं नमूद करीत असतांना वादग्रस्त प्रश्नांसंबंधीं निर्णय मनाशीं ठरविले. संकलन करीत असतां तीं माझीं मते, जोन या पुस्तकांत येणें अपरिहार्य आहे. परंतु कोणत्याहि एका मताचा विद्यार्थ्यास परिचय करून द्यावा असा या पुस्तकाचा हेतू ज्ञानाचें संशोधन होत असतां संकलनहि होत रहावें हें ज्ञानाच्या

गतीस अतिशय आवश्यक आहे. या क्षेत्रांतील ज्ञानांचें स्थूल संदर्भानुषंगी-
हे आणि तेंहि भाषाशास्त्रांत प्रवेश करणाऱ्या अभ्यासकांसाठीं केले जासून

या पुस्तकाचें लेखन चालू असतांनाच माझ्या कित्येक सहकाऱ्यांच्या
अद्यय्यांनीं अशा प्रयत्नाची उपयुक्तता आणि आवश्यकता स्वानुभूतिः एकच
छोवेळीं पटविली. त्यांच्या या आस्थेबद्दल मी आभारी आहे. उच्चार

माझे स्नेही श्री. पां. रा. ढमढेरे, एम्. ए. यांनीं या प्रयत्नाविषयीं त्यांच्या
मूलेली आस्था जास्तच महत्त्वाची आहे. त्यांच्यासारखे, सुविद्य प्रकाशक
आले तरच असलीं कामें होतात. पुस्तक-लेखन होत असतां आणि छपाई
चालू झाल्यानंतरहि मी वैयक्तिक अशा अनेक अडचणींशीं झगडत हो-
अशा स्थितींत प्रकाक आणि मुद्रक यांना फारच त्रास सोसावा म्हणून
तो त्यांनीं आपुलकीने सहन केला. त्याबद्दलची कृतज्ञता येथेच व्यक्त कर-
मला अतिशय आवश्यक वाटतें.

गीता जयंती,
१-१२-१९४९. }

--गं. भा. निरंतर

to b
with
iiv

li
to b
with

भाष

भा

या मूळ

या प्रश्न

कोणते

स्थित्यंतरे

याचा शो

लेल्या

भाषिव

शास्त्र

ते आहे.

नसे

स्वज

सुशि

न

नसि

निय

काळ

मनुष्य

दोघां

म्हणू

तीं कारणे

पुढे भ

खांब हा

पणाकडे

बोलणे

स कां

एक

म्हणजे

तराळ

रांब

१. भाषा आणि भाषाशास्त्र

मनुष्य हा बोलणारा प्राणि आहे अशी माणसाची एक व्याख्या आहे परंतु मनुष्य हा प्राणी तरी कां बोलतो ? मनांतील विचार, विकार त्यास व्यक्त करावेसे वाटतात. त्याला जे वाटते त्याचा बोलणे हा अपरिहार्य परिणाम आहे. हे व्यक्त करणे, ही व्यक्त करण्याची इच्छा ही पुष्कळ वेळ अव्ययपूर्णहि असते. म्हणजे दुसऱ्यास कळावे असा हेतु प्रत्येक उद्गारांत असतोच असे नाही. आनंद झाला, दुःख झाले, आश्चर्य वाटले की, आपोआपच ती ती जाणीव, ती ती भावना विशिष्ट उद्गारांनी व्यक्त होते. त्यामुळे असे उद्गार जाणवतात. जाणवतात म्हणजे उद्देशून न निघाले तरी जर ते कोणाच्या कानांवर सहज पडले ते उद्गार काढणाराच्या मनांतील विशिष्ट विकाराची ऐकणारास जाणीव म्हणू लागतो. चारणाराच्या मनांतील भाव दुसऱ्यास कळतील अशा उद्गारांनी तीं कारणे आहेत. भाषेचे कार्य असे सहज सिद्ध होते. कार्य मनुष्येतर प्राण्यांतहि होतच असते. कारण प्रत्येक सजीव प्राण्यास आहेत, विकार आहेत आणि ते व्यक्त करण्याचे कर्तृत्वहि त्याच्या मनांमध्ये आहे. मुलास पाहिल्यावर मनुष्यकोटींतील आईप्रमाणे पशुकोटीं- मध्येहि आनंद होतो. आणि वासरू दिसतांच गाय हंबरून आपली आनंदी भावना व्यक्त करते. इतकेच नव्हे, तर ती ज्या उद्गारांनी ती भावना व्यक्त करते ते उद्गार तिच्या बालकास, वासरासहि कळतात. मनांतील विचार, विकार, व्यक्त करण्याचे साधन आणि दुसऱ्यास तो विचार वा विकार कळेल असे उद्गार काढण्याची 'शक्ति' किंवा धर्म या अर्थाने प्रत्येक सजीव प्राणी हा बोलणारा प्राणी आहे. भाषाशास्त्रांत मनुष्येतर प्राण्यांच्या भाषे-

गतीसहि समावेश होऊं शकेल. परंतु तसा तो करीत नाहींत याचें कारण म्हणजे अर प्राण्यांचे भाषिक व्यवहार फार मर्यादित आहेत. ते अनादिकालापासून आहेत तसेच आहेत. गार्ई अनादिकालापासून एकाच उच्चारानें वासावाटीचा आनंद व्यक्त करीत आल्या आहेत. कावळे 'काव काव' हाच उच्चार करीत राहिले आहेत व चिमण्या 'चिव चिव' हा एकच उच्चार करीत राहिले आहेत. तसें माणसाचें नाहीं. मनुष्य हे माणूस पशुकोटींत होता. त्या वेळीं त्याचेहि भाषिक व्यवहार पशुसारखेच मर्यादित होते; परंतु तो ज्याप्रमाणें इतर अनेक बाबतींत पशूपासून निराळा होऊ लागला, 'उत्क्रांत' होत गेला तसाच भाषिक व्यवहारांतहि पशूपासून तो निराळा होत गेला. त्यामुळें फक्त त्याच्याच उद्गारांना एका शास्त्राचा विषय असाव्याचा मान मिळावा हें साहजिकच आहे. म्हणून भाषाशास्त्र फक्त मनुष्य तो प्राण्याच्या भाषेचा विचार करतें.

मल भाषा ही एक स्वयंसिद्ध क्रिया आहे असें जें मत आहे त्यास आधुनिक अभ्यासानें थोडी मुरड घातली पाहिजे. यासंबंधीं प्रसिद्ध भाषाशास्त्रज्ञ जेस्पर्सनन म्हणतो: We no longer conceive language as a self-existent thing or substance or-to use an expression frequently employed—an organism but have learnt to see that language in its essence is a human activity, an effort on the part of one individual being understood by or at least come into relation with another individual. (Mankind Nation and Individual P. 4). असेंच मत इतरांचेंहि आहे. उदा.

Language is the result of the psychological compositions of man and a more or less a social institution.... Language is an achievement (Comparative Philology. P. D. Gune, P. 14-15) .

भाषेचा शास्त्र म्हणून अभ्यास करतांना 'मुख्यतः बोललेली व ऐकिलेली अशी जी भाषा तीच अभ्यासाचा विषय असते. लेखनकला जेव्हा अस्तित्वांतच नाहीं असें धरून चालावयाचें असतें. भाषा म्हणजे बोलणे

या मूळ अर्थाने भाषाशास्त्रांत भाषेचा विचार होतो. माणूस कां बोलूं लागला या प्रश्नापासून अनादिकालापासून बोलण्याची क्रिया चालू असतां तिच्यांत कोणते फरक पडत गेले तें पहावयाचें असतें. आणि भाषेच्या जीवनाचीं सर्व स्थित्यंतरे पाहिल्यानंतर त्या स्थित्यंतरांत कांहीं नियम आहेत कीं नाहीं याचा शोध करावयाचा असतो. अतिशय स्वैरपणें, केवळ स्वेच्छेनुसार चाललेल्या या क्रियेंत कांहीं नियम प्रस्थापित करणें हाच शास्त्राचा भाग होय. भाषिक व्यवहारांत असे कांहीं सिद्धांत बांधतां येतात म्हणूनच भाषा हा शास्त्राचा विषय होऊं शकतो. शास्त्राच्या व्याख्येप्रमाणें भाषा हेंहि शास्त्र ठे आहे.

असे शास्त्रीयत्व पावलेले नियम माणसाकडून बोलतांना आपोआप पाळले जातात. ते शिकून वा शिकवून येत नाहींत. २ आणि २ चार हें सुशिकावें लागतें मग अंगवळणीं पडतें तसें भाषेचें नाहीं. लहान मुलापासून वृद्धापर्यंत भाषेचा व्यवहार होतो तो प्रयत्नसिद्ध नसून स्वयंसिद्ध असतो. परंतु तो स्वयंसिद्ध असला तरी त्यांत कांहीं पद्धति आहेत, नियम आहेत. ते नियम भाषाशास्त्रानें शोधले आहेत. स्तंभ हा शब्द एके काळीं एकं माणूस जितक्या सहज बोलला तितक्याच सहज आज एखादा मनुष्य खांब म्हणतो. स्तंभच्या ऐवजीं कांहीं माणसें खांब कां म्हणूं लागलीं ? दोघांनींहि स्वयंस्फूर्तीनें शब्दोच्चार केला हें खरें; परंतु स्तंभाच्याऐवजीं खांब म्हणूं लागण्यास कांहीं कारणें आहेत. त्याची बोलणारास जाणीव नसेल; परंतु तीं कारणें आपोआप कार्य करीत असतात. स्त हें जोडाक्षर, पुन्हां अनुस्वार, पुढें भ हें महाप्राणोच्चारयुक्त अक्षर असा स्तंभ हा शब्द टाकून त्याऐवजीं खांब हा सोपा शब्द सुचावा, आपोआप तोंडांतून यावा हें सुसंगत आहे. सोपेपणाकडे कल असणें हा माणसाचा स्वभाव आहे हेंच मुख्य कारण. त्याची बोलणारास जाणीव नसते म्हणूनच त्याला 'स्वभाव' म्हणावयाचें. एकाच वस्तूस कांहीं माणसें स्तंभ म्हणत; कांहीं खांब म्हणूं लागलीं. स्तंभ म्हणणारांचा एक गट झाला. खांब म्हणणारांचा दुसरा गट. स्तंभ म्हणणारांची भाषा निराळी म्हणजे त्यांच्या बोलण्याच्या सोई गैरसोई निराळ्या. खांब म्हणणारांची भाषा निराळी म्हणजे त्यांच्या बोलण्याच्या सोई गैरसोई निराळ्या. स्तंभाऐवजीं खांब म्हणणारेच कर्णऐवजीं कान म्हणतात, सर्पऐवजीं साप म्हणतात.

अशी त्या गटाच्या भाषिक व्यवहारांत कांहीं संगति आढळते! आणि ती-
वरून खांब, कान, साप इत्यादि शब्द असलेल्यांचा भाषेचा निराळा गट होतो.
भाषाशास्त्र अशा रीतीने शब्दांचे उच्चारांचे गट दाखवून भाषांचे वर्गीकरण
करते आणि प्रत्येक गटांतील भाषिक व्यवहारावरून त्या भाषेची वैशिष्ट्य-
दर्शक लक्षणे ठरविते. त्यानंतर त्या वैशिष्ट्याची कारणे भाषाशास्त्रास
सांगता येतात. भाषांचे वर्गीकरण, प्रत्येक वर्गाचे वैशिष्ट्य, प्रत्येक वर्गातील
भाषांचे वैशिष्ट्य आणि तीं तीं वैशिष्ट्ये ज्या नियमांत बसतात असे सर्व-
व्यापक नियम इत्यादि भाषाशास्त्राचे कार्य आहे.

भाषेची उत्पत्ति

१. प्राणिशब्दानुकरण : [बौ बौ (Bow-wow) मत]

मनुष्याच्या भाषेच्या उत्पत्तीचा शोध करतां करतां कोठें तरी मनुष्येक
प्राण्यांच्या भाषेशीं सांधा सांपडतो. भाषेच्या प्रचलित उत्पत्तींत मनुष्येक
प्राण्यांचे अनुकरण अशी एक उत्पत्ति दिलेली आहे. प्राण्यांचे स्वरानुकरा
करून माणसांनी प्राणिवाचक शब्द बसविले असा या उत्पत्तीचा आशय आहे.
मांजर हा प्राणी प्रामुख्याने म्याँव हा उच्चार करतो. म्हणून त्या प्राण्याचे
निर्देश करण्यासाठी ' माऊ ' हा उच्चार, हा शब्द माणसाने ठरविला. ' काव
' काव ' करणारा तो कावळा. ' हम्मा ' करणाऱ्या गाय या प्राण्यास आज
मुलें हम्माच म्हणतात. या दृष्टीने पाहिल्यास माणसाने पक्ष्यांचीं नामें पक्ष्यांच्य
शब्दांच्या अनुकरणावरूनच आलीं असें यास्कासहि कांहींचें मत झालें. कांहीं
पक्षिनामें कित्येक भाषांत सारखीच आढळतात. उदा० कोकिला (संस्कृत), कुकु
(फ्रेंच), कुक्कू कुकुळों (इटॅलियन), ककु (इंग्रजी), कोइल (प्राकृत), कोएल
(हिंदी), कोगिले (कानडी). मनुष्येतर प्राण्यांच्या उद्गारांच्या अनुकरणांचे
ज्या त्या प्राण्यांचे वाचक असे शब्द सिद्ध झाले असें यावरून म्हणतां येईल. हे

भाषा ही अशी अनुकरणाने उत्पन्न झाली असा याचा अर्थ झाला. परंतु ति-
फार तर प्राणिवाचक शब्दापुरते म्हणतां येईल. मनुष्याच्या भाषेत फळां
प्राणिवाचक शब्द नाहीत. इतर शब्दांची उत्पत्ति याने लागत नाही. अ

प्राणिवाचक शब्दांतहि त्या त्या प्राण्यांच्या विशिष्ट उद्गाराच्या अनुकरणाने साधलेले शब्द तरी असे किती आहेत ? वाघ, घोडा, कुत्रा इत्यादि शब्द कोणत्या उद्गारांचे अनुकरण आहेत ? म्हणजे भाषेतील कांहीं शब्दांपुरती फारच थोड्या शब्दांपुरती ही उत्पत्ति लागू पडते.

२. क्रियामूलक नादानुकरण (डिंगडॉंग मत)

प्राण्यांच्या शब्दांचे अनुकरण हे भाषेच्या उत्पत्तीचे कारण मॅक्समुल्लरला टेना. या सिद्धांतास त्याने भो भो किंवा बी वी (Bow-Wow) मत असे नांव दिले. हे नांव त्याने उपहासाने दिले (म. भा. उ. वि. ८). त्याने स्वतः 'डिंगडॉंग' सिद्धान्त मांडला. त्याच्या मताप्रमाणे प्रत्येक क्रिया होत असतां (क्रिया करणाऱ्या पदार्थाकडून) कांहीं एक नाद होत असतो. या नादावरूनच त्या त्या क्रियेचे वाचक असे शब्द ठरले. शब्दांचा नाद क्रियेचा नेदर्शक असतो. मॅक्समुल्लरने यास डिंगडॉंग (Dingdong) सिद्धान्त असे नांव दिले. फाडतांना टर् असा ध्वनि होतो म्हणून फाडण्याच्या क्रियेस टर्-वावणे-टेअर (इ.); तसेच मारण्याच्या कांहीं 'प्रकारांत फाड् ताड्' असा ध्वनि होतो. त्यावरून त्या क्रियेचे वर्णन करतांना फाड्, फाड्कन् ताडकन् अशा शब्दांचा उपयोग होतो. क्रियेच्या अंतर्गत असे हे ध्वनि क्रियावाचक शब्द तयार करू शकले; पण यानेहि फक्त कांहीं शब्दांचा उलगडा होतो. इतर असंख्य शब्दांच्या बाबतींत ही उत्पत्ति लागू पडत नाही. क्रियांतर्गत ध्वनिवाचक असे कांहीं शब्द या उत्पत्तीने सिद्ध होतात एवढेच. मॅक्समुल्लरने स्वतःच हे मत पुढे टाकून दिले.

३. उद्गार : ['फुः ! फुः ! (Pooh Pooh) मत ']

एखाद्या प्रसंगी मनुष्याच्या तोंडातून कांहीं उद्गार सहज बाहेर पडतात. असे सहजोद्गारदर्शक कांहीं शब्द भाषेत असतात. आनंदाच्या वेळीं ओ हो ! वा ! तिरस्काराच्या वेळीं शिः ! आश्चर्याच्या वेळीं अबव ! दुःखाच्या वेळीं अरेरे ! इत्यादि उद्गार सहज बाहेर पडतात. म्हणून हे असे उद्गार त्या त्या भावनांचे वाचक होतात. भाषेतील कांहीं शब्दांची ही उत्पत्ति होऊन कांहीं म्हणजे सर्व नव्हे हे पुन्हा आहेच. भाषेतील सर्व शब्दांच्या

बाबतीत हें मत लागूं पडत नाहीं. अनुकरणप्रवृत्ति ही उत्पत्ति जशी कांहीं शब्दांपुरती बरोबर ठरते तशीच ही सहजोद्गार प्रवृत्ति कांहीं शब्दांची उत्पत्ति सांगते एवढेंच. या मतास फुः ! फुः ! मत म्हणतात.

४. निःश्वासः (yo-he-yo मत)

कष्टाचें काम करीत असतां श्रम जाणवूं नयेत म्हणून माणसें कांहीं नाद करतात किंवा श्रमामुळें सहजच उसासा (निःश्वास) बाहेर पडतो. श्रम-विनोदनार्थ कांहीं नादयुक्त उद्गार (गाणीं वगैरे) काढणें किंवा उसासे टाकणें यांत भाषेची उत्पत्ति आहे. यांतच भाषेची मूलभूत स्वरमालिका सिद्ध झाली असें लुडविग् न्वार याचें मत आहे. त्याचा हा yo-he-yo (या-हे-हो.) सिद्धान्त होय. तथापि हीहि उत्पत्ति श्रमविनोदनपर कांहीं शब्दांपुरतीच मर्यादित आहे.

५. उत्कट भावना विशेषतः प्रेमभावना व्यक्त होणें :

अंतःकरणांतील उत्कट भावना व्यक्त करण्याच्या इच्छेनें माणसाच्या तोंडून उद्गार बाहेर पडले तेथें भाषेचे उत्पत्ति झाली असें जेस्पर्सन याचें मत आहे. उत्कट भावनांत प्रेमभावना ही विशेषतः मनुष्याच्या प्राथमिक अवस्थेंत अतिशय प्रबल होती. म्हणून प्रेमभावनेच्या उत्कट अवस्थेंतील उद्गार ही भाषेची उत्पत्ति होय. हे उद्गार प्रामुख्यानें गायनासारखे असावेत. म्हणून उत्कट प्रेमभावनिदर्शक गान हें भाषेचें मूळ कारण होय असा जेस्पर्सनचा सिद्धान्त आहे. परन्तु प्रेमाप्रमाणें आनंद, शोक, पराक्रमाची स्फूर्ति इत्यादि भावनाहि उत्कटत्व पावतात व त्या वेळींहि तद्वाचक उद्गार बाहेर पडतात. तेव्हां केवळ प्रेमोद्गारांतच भाषेचा उगम नसून सर्वसाधारणपणें कोणत्याहि भावनेच्या उत्कट अवस्थेंत निघणाऱ्या उद्गारांत भाषेचा उगम असणें जास्त सुसंगत आहे. जेस्पर्सनचा सिद्धान्त अशा व्यापक अर्थानें जास्त समर्थनीय आहे. भाषेचा उगम शोधतांना मनुष्याची प्राथमिक अवस्थाच लक्षांत घ्यावी लागते. प्राथमिक अवस्थेंत भावना अतिशय प्रबल असतात. त्या प्राथमिक अवस्थेंतील मनुष्य निःसंकोचपणें स्वाभाविकपणें व्यक्त करीत असे. अशा रीतीनें मनुष्याच्या प्राथमिक अवस्थेंतच मनुष्याचें वैशिष्ट्यदर्शक अ-

निर्माण झाली आणि तीहि सुखद वा दुःखद विकारांच्या उत्कट स्वरूपाच्या क्षणीं निघालेल्या सहजोद्गारांत उत्पन्न झाली. भाषेच्या उत्पत्तीसंबंधीच्या प्रचलित सर्व मतांत हें मत जास्त ग्राह्य ठरलें आहे. तें सर्वसंमत झालें आहे. जेस्पर्सनची स्वतःची त्याविषयीं आज जास्तच खात्री पटलेली दिसते. तो आपल्या अगदीं अलीकडल्या (१९४६) पुस्तकांत (Mankind Nation and Individual) म्हणतो—The earliest language was anything but intellectual, that it was indeed a sort of half-way house between singing and speech with long almost meaningless conglomerations of sounds, which served rather as an outlet for intense feelings than for an intellegible expression of them and which in any case was not primarily thought of as a means of telling other people something or other though by a round about way it did come eventually to serve as a means of communication.— P. 5.

Language is employed not so much to formulate and express thoughts as to give vent to feelings and especially to have their wishes gratified.— P. II.

भाषेच्या उत्पत्तीविषयींच्या अनेक सिद्धान्तांपैकीं उत्कट भावनांच्या आविष्काराची उत्कट इच्छा हीच उपपत्ति जास्त सुसंगत वाटते.

वरील सर्व कारणांपेक्षां एक निराळें कारण कांहीं अभ्यासकांनीं दिलें आहे. तें म्हणजे क्रीडासक्ति (Playway). लहान मूल प्रथम भाषा कशी शिकतें हें लक्षांत घेऊन त्याच पद्धतीनें भाषा निर्माण झाली असावी असें हें मत आहे. लहान मुलांस 'सहजच' हातपाय हालवावेसे वाटतात. ही त्याची जातिक वृत्ति होय. स्वर उत्पन्न करण्याची शक्ति अशीच होय. स्वरोच्चारांत, स्वरसंयोगांत आणि त्या संयोगावर संकेत लादण्यांत 'एकंदर' भाषेची वाढ करण्यांत वर दिलेल्या सर्व कारणांपेक्षां क्रीडासक्ति (Playway) कारण अत्यंत महत्त्वाचें आहे.' (मराठी भाषा उ. वि. १०)

परंतु मुलांच्या उदाहरणावरून भाषेच्या उत्पत्तीबद्दल अनुमान काढणें

फारसें बरोबर ठरणार नाहीं. भाषा संपादन करण्याची क्रिया ही मुलांच्या उदाहरणावरून कळेल.

(वरील उद्गारांतहि क्रीडासक्ति ही भाषेची वाढ करण्याचें कारण म्हणून दिलेली आहे. भाषेच्या उत्पत्तीचें कारण त्यांत नाहीं.) मुलाचें बोलणें हें अनुकरणात्मक असतें. तें स्वतः कांहीं निर्माण करीत नाहीत.

Children can only teach us how an organized language is acquired; they can give us no idea what language was like initially... His is a work of imitation not of creation. It lacks all spontaneity... (Vendryes P.6)

इतकें सांगून वरील ग्रंथकार पुढें म्हणतो. भाषा मनुष्याच्या सामाजिक जीवनांतच निर्माण झाली. एकमेकांना सांगण्याची इच्छा ज्या क्षणीं जन्मास आली त्याच क्षणीं भाषा निर्माण झाली.

Language is the result of social contact. It is in the bosom of society that language is formed and it has existed from the first day when men experienced the need of communicating with one another. It is the result of the contact of a number of human beings possessing some organs and using in their relations with one another the means that nature put at their disposal, gestures if they lack words, facial expression if gesture does not suffice. (P. 10).

भाषेच्या उत्पत्तीबद्दल अद्यापहि निश्चित असें मत देतां येत नाहीं. भाषांचा इतका तुलनात्मक अभ्यास झाला, प्राचीनतम माणसांची सर्व साधारण भाषा ठरविण्याचे इतके प्रयत्न झाले तरी भाषेच्या उत्पत्तीबद्दल निश्चित सांगतां येत नाहीं. प्राचीनतम भाषा कशी असूं शकेल, यासंबंधी अनुमानानें कांहीं ठरविणें शक्य आहे एवढेंच फारतर सांगतां येतें. आदिमानव कोणती भाषा बोलत असेल, ती शब्दरूप होती कीं हावभावयुक्त होती हेंहि आज तरी निश्चित सांगणें कठीण आहे. आज ज्या अनेक भाषा दिसतात त्या सर्व आरंभीं एकाच भाषेपासून निघाल्या कीं कांहीं भाषावंश

स्वतंत्रपणे अस्तित्वांत येऊन त्यांपासून विविध भाषा निघाल्या हेंहि निश्चितपणे सांगणे शक्य नाही.

पुन्हां भाषाभाषांत जन्यजनक संबंध मानणे ही चूकच आहे. It is the usual mistake in speaking of a family of languages to establish a parent-child relationship between the early and the subsequent languages. There is no such relationship. No language is produced from another earlier language (R. V. Jahagirdar P. 3.):

प्राथमिक अवस्थेतच आजहि असलेल्या माणसाची भाषा ही अर्वाचीन माणसापेक्षा निराळी आहे. परंतु त्यावरून भाषेची प्राचीन Primitive स्थिति कळते असें नाही. भाषेत फरक कसे होत गेले एवढेंच त्यावरून कळेल. रानटी व सुसंस्कृत माणसाच्या भाषेत जो फरक आहे तो मुख्यतः कल्पनाविष्कारांत आहे. प्रत्यक्ष आविष्कारांत नाही.

The oldest known languages, the "parent languages" as they are sometimes called have nothing of the Primitive about them. Differ though they may from our modern tongues, they only furnish as with an indication of the changes which languages have undergone; they do not tell us how language originated. (Vendryes P. 5.).

रानटी माणसांची भाषा, प्राथमिक भाषा किंवा मुलांची भाषा इत्यादीं-वरूनहि भाषेच्या उत्पत्तीबद्दल फारसें निश्चित ज्ञान होत नाही. भाषेच्या उत्पत्तीचा प्रश्न हा मानव व समाज यांच्या उत्पत्तीच्या प्रश्नाशीं निगडित आहे. मनुष्याच्या बुद्धीची जसजशी वाढ झाली आणि समाज जसजसा संघटित झाला तसूतशी भाषा उत्क्रांत होत गेली. म्हणून It is impossible to say in what form human speech first took shape (Vendryes P. 7.).

तरी प्राथमिक अवस्थेतील माणसांच्या भाषांच्या अभ्यासावरून भाषेच्या वाद्य नैसर्गिक स्वरूपाविषयीं कांहीं अनुमानें काढतां येतात. त्यावरून असें दि सतें

की, 'एकंदरींत भाषा प्रथम अर्धवट नादवद्ध ध्वनींच्या वैयक्तिक व विशिष्ट प्रसंगींच्या उच्चारापासून उदय पावून अर्धवट वाक्यखंड अथवा शब्दांच्या रूपानें प्रगट होत गेली असावी. आरंभीचें तिचें स्वरूप क्लिष्ट व बोजड असून मनुष्याच्या वैयक्तिक लहरीवर अवलंबून असावें.' (महाराष्ट्र भाषा-भ्यास २-४१.)

२. भाषेची 'वाढ' की 'फरक' ?

वाङ्मयाची वाढ आणि भाषेची वाढ यांत मूलतः फरक आहे. वाङ्मया-प्रमाणे भाषेची वाढ होत नाही. खरे म्हणजे वाढ, प्रगति हे शब्द भाषेच्या बाबतीत लागूच पडत नाहीत. भाषेत सारखा बदल होत असतो. तो बदल प्रगति वा परागति यांचा निदर्शक नसतो. तो स्वाभाविक असतो. भाषेत बदल होतात पण त्यावरून भाषेला सजीव प्राण्याप्रमाणे जन्म, प्रगति आणि अधोगति या अवस्था येतात असे म्हणणेहि चूक आहे.

पूर्ण वाढलेली भाषा अशी निर्दिष्ट करता येत नाही. ग्रीक, लॅटिन इत्यादि भाषांविषयी त्या भाषेची पूर्णविस्था दाखवितात असे समज आहेत. ते भाषाशास्त्रदृष्ट्या चुकीचे आहेत. The idea of perfection is indeed so foreign to the appreciation of progress that we should not be justified in applying it to any particular phase of a language (Vendryes P. 34S).

भाषेच्या प्रगतीची वा वाढीची कल्पना ही केवळ तुलनात्मक आहे. बोलणाऱ्यांच्या गरजा जास्तीत जास्त प्रमाणांत भागविणे एवढीच भाषेच्या प्रगतीची खूण म्हणता येईल. परंतु हीहि अवस्था नेमकी दाखविता येत नाही. म्हणून भाषेत प्रगति होते असे म्हणण्यापेक्षा भाषेत फरक होतो हेच म्हणणे बरोबर आहे.

In the history of language a certain relative progress can be observed. Languages may be adapted in a greater or lesser degree to a certain states of civili-

zation : Progress consists in the best possible adaptation of a language to the needs of the people using it. But however real this progress may be it is never definitive (Vendryes P. 359).

भाषेचें आद्यस्वरूप कांहींहि असो आणि ती कोणत्याहि हेतूनें उत्पन्न झालेली असो भाषेंत सारखा फरक होत आहे, ही गोष्ट निश्चित. भाषेची नदीबरोबर कांहीं बाबतींत तुलना करतां येते. उगमाजवळची लहानशी धार पुढें मोठी होत होत मोठा प्रवाह (नदी) निर्माण होतो आणि त्या मुख्य प्रवाहास पुढें शाखा (उपनद्या) फुटतात. मूळचा एकच प्रवाह स्थल-वैशिष्ट्यानें निरनिराळ्या रंगाचा आढळतो आणि त्यांत रुचिवैचित्र्यहि निर्माण होतें. उंचवट्याकडून सखल प्रदेशाकडे पाणी धांव घेतें आणि वाहतां वाहतां कांहीं भाग जमीनींत खोल मुरतो ! भाषेचें असेंच आहे. परंतु नदीपेक्षां भाषेच्या बाबतींत एक विशेष म्हणजे नदींतून उपनद्या निघतातच असें नाही. भाषा मात्र उपशाखांनीं सारखी बदलत जाते. प्राणिशास्त्रांतलें एक उदाहरण भाषेंतील फरकाचें स्वरूप चांगलें स्पष्ट करतें. नवीन प्राण्याचा जन्म होतांना कांहीं प्राण्यांच्या शरीराचेच भाग होतात आणि प्रत्येक भाग हा स्वतंत्र प्राणिरूपानें अवतीर्ण होतो. जनकाचें शरीर अशा रीतीनें विभागल्यानें जनक पूर्णपणें नाहीसा होतो. पण भागरूपी अपत्यांत त्याचे सर्व विशेष उतरतात. भाषेच्या बाबतींत हेंच घडतें. मूळ भाषा नष्ट झाली तरी तिच्यापासून, तिच्या प्रत्यक्ष देहापासून निघालेल्या उपभाषांत तिचे विशेष उतरतात. (Science of life : Whitney vol. I. p. 283. Jahāgirdar P. 4)

एखाद्या व्यक्तीप्रमाणेंच कांहीं अंशी भाषेचें जीवन असतें. आईबाप आणि भोंवतालची परिस्थिति यांचे संस्कार व्यक्तीवर होतात. त्यापेक्षां ज्या समाजांत व्यक्ति वावरते तो समाज आणि त्या व्यक्तीचीं वैशिष्ट्ये आणि तिचे मानसिक व शारीरिक व्यापारविशेष यांचा भाषेवर परिणाम होतो. परंतु सजीव प्राण्याप्रमाणें भाषेला स्वतंत्र अस्तित्व मात्र नाही. व्यक्तीच्या मानसिक व्यापाराच्या आश्रयानेंच भाषा वावरते.

पोटभाषा किंवा बोली (Dialect)

एखाद्या व्यक्तिसमूहापुरती आकलनीय अशी जी भाषा तिचा पोटभाषा किंवा बोली म्हणून उल्लेख करताना. त्या व्यक्तिसमूहापुरतीच मर्यादित अशीं कांहीं वैशिष्ट्ये त्यांच्या भाषेत असतात. तीं वैशिष्ट्ये आणि मूळ भाषेपेक्षां असणारे फरक त्या व्यक्तिसमूहास जाणवत नाहीत. इतके ते त्यांच्या अंगवळणीं पडलेले आहेत. ' भाषेच्या दृष्टीने ज्यास आपण समाज म्हणतो त्याची व्याख्या अशी करता येईल की, जो व्यक्तिसमूह सामाजिक दळणवळणामुळे एकाच तऱ्हेची भाषा उपयोगांत आणतो व त्या भाषेतील वैयक्तिक भेद इतके क्षुल्लक असतात की त्यास उपेक्षणीय म्हणता येईल अशा तऱ्हेचा व्यक्तिसमूह होय. ' (म. भा. २-६५) ' वास्तविक मूळ भाषा व तिची बोली यांमध्ये मूलतः कांहींच फरक नसतो तर त्यामध्ये मूळ भाषेच्या स्वरूपांत व प्रचलित स्वरूपांत किती प्रमाणांत फरक पडला आहे हे पाहूनच आपण एकीस भाषा व दुसरीस बोली असे नांव देतो. ' (म. भा. २-६४)

“ Dialect is constituted by the speech of all these persons in whose utterances variations are not specially perceived or attended to.” (Gune P. 16.)

मूळ भाषेतील रूपापेक्षां कांहीं रूपे केवळ निराळीं आहेत एवढ्यानेच तीं रूपे बोलणाऱ्यांच्या बोलण्यास बोली असे स्वतंत्र स्थान प्राप्त होत नाही. मूळ भाषेशी मूलतः संबंध असून बदललेलीं रूपे भाषेपेक्षां निराळ्या अर्थाने प्रचलित असतील आणि तो अर्थ त्या व्यक्तिसमूहापुरताच आकलनीय असेल तर त्या रूपांनी निराळी बोली सिद्ध होते.

बोली ही भाषेपेक्षां कमी दर्जाची वा कमी महत्त्वाची असते असे नाही. दोन निराळ्या बोली बोलणारांची भाषा मूलतः एकच असते. त्यांची भाषा एकमेकांस पूर्णपणे अनाकलनीय असते. एकमेकांना मनांतला आशय कळण्याइतके साम्य त्यांच्यांत असतेच. The Possibility of communication makes the unity of language. (Whitney : Life and Growth of languages. p. 157. Gune p. 17.)

उदा., वऱ्हाडी ही मराठी भाषेची बोली आहे. मराठी भाषेचीच वऱ्हाडी

खानदेशी, कोल्हापुरी इत्यादि स्थलपरत्वे विशिष्ट रूपें स्थिरत्व पावलीं आहेत. त्यांच्यांत भेदापेक्षां मूळ मराठी भाषेशीं साम्यच जास्त आढळते. एका भाषेच्या प्रदेशांत ठिकठिकाणीं स्थिर झालेल्या लोकसमूहांत भौगोलिक वा इतर कारणांनीं दळणवळण कमी होत गेलें कीं, निरनिराळ्या टापूंत मूळ भाषेचीं जीं विविध रूपांतरे होतात तीं त्या टापूपुरतीच आकलनीय राहतात आणि तेथें बोली होत जाते. परंतु दळणवळण वाढलें, शिक्षण, प्रवास, इत्यादि साधनांनीं मूळ भाषेच्या प्रांताच्या विभागांतील लोकांत संघटण वाढलें कीं, स्थलविशिष्ट भाषाभेदहि नाहीसे होतात आणि बोली भाषे-मध्ये विलीन होतात. याच्या उलट असे संघटणाचे प्रसंग दुरावतच गेले, एकाच टापूंतील समाजांत कांहीं कारणांनीं तफावत पडत गेली तर विभक्त समाजांत स्थानविशिष्ट बोलणें रूढ होतें आणि बोलीचीं वैशिष्ट्यें मर्यादित स्थलापुरतीं परंतु कायम राहतात. उदा. वऱ्हाड आणि कोंकण या प्रांतांतील लोक मूळचे महाराष्ट्रांतलेच. परंतु ते एकमेकांपासून आणि महाराष्ट्रापासून इतक्या दीर्घकालपर्यंत दुरावले आणि त्या त्या प्रांतांत महाराष्ट्रीयेतर लोक-समाजाचा त्यांच्याशीं इतका संबंध येत गेला कीं, वऱ्हाडी आणि कोंकणी या दोन स्वतंत्र बोली झाल्या. कांहीं तर त्यांना स्वतंत्र भाषाच मानतात.

मूळ भाषेपासून दुरावल्यानें एखाद्या व्यक्तिसमूहाची निराळी बोली तयार झाली तरी बोलीचें मूळ भाषेशीं नातें तुटत नाही. बोली मूळ भाषेचे संस्कार पूर्णपणें पुसून टाकूं शकत नाहीत.

एखाद्या व्यक्तिसमूहाची सर्वसाधारण एक भाषा असली तरी ती भाषा बोलणारी प्रत्येक व्यक्ति आपल्या बोलण्यांत स्वतःचीं कांहीं वैशिष्ट्यें प्रकट करतेच असें स्थूलमानानें म्हणतां येईल. यामुळेच भाषा सारखी बदलत असते. प्रत्येकाची बोलण्याची पद्धति वा मनांतले विचार, भावना प्रकट करण्याचें कर्तृत्व हें बोलण्याच्या वेळच्या मनःस्थितीवर व बोलण्याच्या प्रसंगावरहि अवलंबून असतें. त्यामुळे भाषाविषयक असे घटक बदलतात, कांहीं मार्गे पडतात, कांहीं नवे प्रकट होतात. यामुळे जितक्या व्यक्ति तितक्या बोली असें म्हणतां येईल. परंतु हे व्यक्तिविशेष फारसे स्थिर आणि प्रभावी नसल्यानें प्रत्येक व्यक्तीच्या भाषावैशिष्ट्यास स्वतंत्र महत्त्व प्राप्त होत नाही एवढेंच. (Gune p. 15.)

धार्मिक, सामाजिक, राजकीय वा आर्थिक कारणांमुळे एका मूळ भाषेची भिन्न स्वरूपे प्रकट होतात आणि त्यांना बोलीइतकें स्वतंत्र महत्त्व प्राप्त होतें. ब्राह्मण आणि इतर लोक यांच्या बोलण्यांत फरक आढळतो. ब्राह्मण-तरांतहि, मराठ्यांतहि खानदानी मराठा आणि मोलमजूरी करणारा मराठा यांच्या बोलण्यांत फरक दिसतो. परंतु हे फरक फार गौण ठरतात. त्या फरकांतहि मूळतः एकच भाषा स्पष्ट दिसते. ब्राह्मणांचा बुधवार आणि इतरांचा वेस्तवार, हीं मूळच्या 'बृहस्पतिवासर' या शब्दाच्या अगदीं जवळचींच रूपे आहेत. भाद्रपद आणि भाद्रवा, आषाढ आणि आषाड या फरकामुळे दोन भाषा होत नाहीत किंवा एक भाषा व दुसरी बोली इतकाहि हा फरक महत्त्वाचा नाही. परंतु पुण्यास ज्या वस्तूस खटारा म्हणतात त्याच वस्तूस वऱ्हाडांत खाचर म्हणतात. खटारा आणि खाचर हे दोन्ही शब्द मराठीच असले तरी खाचर हा शब्द वऱ्हाडांतील व्यक्तिसमूहापुरताच सहज आकलनीय आहे. खाचर हा शब्द मराठींत पुन्हां निराळ्या अर्थानें प्रचलित आहेच. मूळ शब्दाचा त्यांत झालेला फरक हा त्या व्यक्तिसमूहाच्या लक्षांतहि येत नाही म्हणून 'खाचर' हा शब्द बोलींतला ठरतो. वऱ्हाडी ही बोली ठरते. मराठी भाषेशीं वऱ्हाडीचें पुष्कळ साम्य असल्यानें ती मराठीहून निराळी भाषा म्हणतां येत नाही. तिचीं वैशिष्ट्ये इतकीं महत्त्वाचीं नाहीत.

पोटभाषा ठरविण्यासाठीं मूळभाषा ठरवावी लागते. ज्या भाषेची एखादी भाषा ही पोटभाषा आहे असें आपण म्हणतो ती भाषा म्हणजे या समाजांतील शिष्ट लोकांची भाषा होय. त्या शिष्ट लोकांच्या भाषेस प्रामाण्य मिळतें आणि तिच्यापासून पोटभाषेचें निराळेपण ठरवितां येतें. समाजांतील प्रसिद्ध वाङ्मयसेवक जी भाषा उपयोजितात तिच्याविषयीं साहजिकच सर्वांना आदर वाटतो आणि तिचा पगडा सर्वत्र बसतो. परंतु वस्तुतः प्रसिद्ध ग्रंथकारांची भाषा, भाषेस 'शिष्टत्व' आणणाऱ्यांची भाषा ही भोंवतालच्या समाजाचीच भाषा असते. परंतु ती ग्रंथनिविष्ट झाल्यानें तिला स्थैर्य येतें आणि त्यामुळे पोटभाषांचें निराळेपण ठरविण्याचें एक प्रमाण सिद्ध होतें. ग्रंथनिविष्ट भाषाहि बदलत असते याचें कारण शिष्ट समाजांतहि इतर व्यवहाराप्रमाणें भाषाव्यवहार बदलत असतात. परंतु

तरी शिष्ट समाजांत लोकव्यवहाराचें दळणवळण जास्त घनिष्ट असतें आणि भाषेस बरेचसें स्थैर्य येतें.

Within any community the uniformity of speech varies directly with the intensity of social intercourse for constant communication irons out individual idiosyncracies. (Palmer 135.)

मूळ भाषा किंवा स्कंध भाषा ज्या प्रदेशांत असते त्यापासून कांहीं कारणानें कांहीं माणसांचे गट दुरावतात, त्यांचा स्कंधभाषेशीं संबंध दुरावतो आणि त्यांची भाषा निराळी होत जाते. भाषेंत पृथक्त्व येण्याचीं, पोटभाषा निर्माण होण्याचीं कारणें म्हणजे एक समाज दुसऱ्या समाजापासून विभक्त होण्याचीं कारणें होत. हीं कारणें अनेक असू शकतात. परंतु त्यांत भौगोलिक कारणापेक्षां मनुष्यकृत कारणें जास्त परिणामकारक ठरल्याचें आढळून येतें. भाषा-व्यवहार हे सहवासानें एकरूप होतात. दळणवळणानें भाषेस एकरूपता येते. 'Speech like disease spreads quickest where contact is closest and intercourse most intense' (Palmer 138.)

दळणवळणाच्या बाबतींत नद्या किंवा पर्वत यांच्या अडथळ्याचा परिणाम होतो खरा; परंतु नद्यांच्यामुळें दळणवळणास मदतच होते आणि पर्वतांतूनहि दळणवळण चालूं असतें. जंगलांचा मात्र अडथळा होतो. या नैसर्गिक कारणापेक्षां राजकीय सरहद्दीमुळें समाज पृथक् होतात आणि पोटभाषांच्या बाबतींत हेंच आढळून येतें.

Geographical barriers as such have surprisingly little effect on linguistic conditions. The barriers that check the expansion of a certain form of speech are in fact obstacles to social communication and such obstacles are often entirely artificial and man made. (Palmer 133-9).

'भाषा आणि पोटभाषा या दोहोंत साम्य आणि वैषम्य असे दोन्ही विरोधी प्रकार सांपडले पाहिजेत.' (भाषाशास्त्र आणि मराठी भाषा पृ. १०७.) भाषा आणि पोटभाषा यांच्यांतील साम्य सहज लक्षांत येतें

परंतु व्यवच्छेदक लक्षण होण्याइतके फरक असल्याशिवाय ' पोटभाषा ' असें कांहींसें स्वतंत्र स्थान प्राप्त होत नाही. ज्ञानेश्वरी, नामदेवांचे अभंग, दासबोध या ग्रंथांतील भाषेत फरक आहे परंतु पोटभाषा ठरण्याइतका तो महत्त्वाचा नाही.

आज भाषापद प्राप्त झालेल्या प्रांतभाषा या आरंभीं एका भाषेच्या पोट-भाषा किंवा बोलीच होत्या. संस्कृतपासून पाली, शौरसेनी, मागधी-महाराष्ट्री पैशाची या भाषा निघाल्या. त्या आरंभीं पोटभाषाच होत्या. महाराष्ट्रीस आणि अर्धमागधीस भाषेचा दर्जा प्राप्त झाला आणि तिच्यापासून आणि महाराष्ट्री, अर्धमागधी किंवा त्यांच्यापुढें नंतर सुरू झालेल्या अपभ्रंशापासून मराठी ही पोटभाषा निघाली. आज मराठीस भाषेचा दर्जा प्राप्त झाला आहे आणि खानदेशी, कोंकणी इत्यादि पोटभाषा तिच्यापासून उत्पन्न झाल्या.

पोटभाषा हळूहळू भाषापदापर्यंत जातात तरी त्याच वेळीं त्या मूळ भाषेसहि समृद्ध करीत असतात. भाषा आणि पोटभाषा यांचे संबंध नदी आणि तिचे कालवे यासारखे नाहीत. कालवे नदीचें पाणी आटवितात. पोटभाषा मूळभाषेस समृद्ध करतात. ' भाषा म्हणजे एक अश्वत्थ वृक्षच आहे. ...मूळ वृक्षास पोसण्याचें, वारा, पाऊस, तुफानास तोंड देण्यास शक्ति पुरविण्याचें काम (मुळचा) अव्याहत करतात. भाषेचा आणि पोटभाषेचा संबंध अशा प्रकारचा आहे. ' (भाषाशास्त्र आणि मराठी भाषा पृ. ११०) उदाहरणार्थ- मूळ भाषेत असलेले शब्द मूळभाषाप्रदेशांत विकृति पावतात किंवा लोपहि पावतात. परंतु ते पोटभाषेनें जतन करून ठेविलेले असतात. मराठींतले कित्येक अर्थपूर्ण जुने शब्द मराठीच्या पोटभाषेत आहेत. त्यांचें हळूहळू पुनरुज्जीवन होत आहे. पोटभाषांत ते शब्द कायम राहिल्यानें हरवलेलें घन सांपडावें तसें पोटभाषांच्या अभ्यासानें होतें.

पोटभाषेची निर्मिति किंवा अस्तित्व तिनें व्यापलेल्या प्रदेशावर किंवा ती बोलणाऱ्यांच्या संख्येवर अवलंबून नसतें. एकाद्या कुटुंबापुरतीहि एकादी पोटभाषा मर्यादित असूं शकते. पोटभाषा बोलणाऱ्यांचा गट स्वतंत्र असावा लागतो एवढेंच. मूळ भाषेपासून कांहीं कारणानें अलग झाल्यानंतर स्थलकालपरत्वे त्या वेगळ्या झालेल्या समूहाची भाषा बदलते आणि तें बदललेलें स्वरूप त्या गटापुरतें व्यापक आणि स्थिर झालें कीं, तेथें पोटभाषा सिद्ध

होते. किंबहुना असेंहि म्हणतां येईल कीं, मूळभाषेपासून वेगळे झालेल्यांच्या भाषेत मूळ भाषेचें स्वरूप स्थिर राहणें आणि मूळ भाषा बदलत गेल्यानें वेगळे झालेल्यांची भाषा, पोटभाषा निराळी दिसूं लागते.

दळणवळण जसजसें वाढतें तसतसें स्कंधभाषा (मूळभाषा) आणि पोटभाषा यांचें पृथक्त्व नाहींसें होतें. किंबहुना पोटभाषांचें पृथक्त्व राजकीय सरहद्दीइतकें स्पष्ट कधींच दाखवितां येत नाहीं. कारण भाषेचें स्वरूप हें शहर किंवा नदी यासारखें नसतें. ती मानवाश्रित आहे आणि अगदीं प्राचीन काळापासून मानव हा संचार करीत आहे. म्हणून पोटभाषांचे प्रकार एकमेकांपासून निश्चितपणें निराळे दाखवितां येत नाहींत. त्यांची व्यवच्छेदक लक्षणे स्थूल मानानें दाखवितां येतात एवढेंच. आधुनिक काळांतील दळणवळणाच्या सोयीमुळे पोटभाषांचें निराळेपण हळूहळू नाहींसें होणें अपरिहार्य आहे. माणसांचें व्यवहार जास्त संमिश्र होत चालले आहेत आणि भाषांच्या एकीकरणाचें कार्य त्यामुळे आपोआप होत असतें. हें एकीकरण भाषेच्या वावतींत अतिशय मंदगतीनें होत असतें. त्यामुळे भाषाभेद थोड्या फार प्रमाणांत कायम राहतातच आणि तों-पर्यंत पोटभाषा किंवा बोली यांचेंहि स्वतंत्र अस्तित्व पुष्कळसें टिकतें.

भाषांचें वर्गीकरण : स्कंधभाषा आणि पोटभाषा या स्थूल विभागणीप्रमाणें जगांतील भाषांचें वर्गीकरण भाषांच्या तुलनात्मक अभ्यासावरून करतां येतें.

वाक्यमूलक वर्गीकरण (Morphological)

भाषांच्या वर्गीकरणाच्या निरनिराळ्या पद्धति आहेत. त्यांपैकीं वाक्य हा घटक मानून भाषांचें वर्गीकरण करण्याची एक पद्धति (Morphological) आहे.

(१) **क्रियाप्रधान व नामप्रधान :** वाक्यांतील घटकांमध्ये नामपद आणि क्रियापद यांपैकीं ज्या पदास प्राधान्य असेल त्यावरून क्रियाप्रधान भाषा व नामप्रधान भाषा असें भाषांचें वर्गीकरण होतें. संस्कृतमध्ये 'अहं पश्यामि' या वाक्यांत 'पश्यामि' हा घटक महत्त्वाचा आहे. संस्कृत, मराठी या क्रियाप्रधान भाषा आहेत. ग्रीनलंडिक भाषेत हेंच वाक्य संस्कृतांत भाषांतर केल्यास 'दर्शनं तस्य मम' असें होतें. ग्रीन-लंडिक भाषा ही नामप्रधान आहे.

(२) अप्रत्ययी (Isolating) आणि प्रत्ययी (Inflectional) : हीहि वर्गीकरण पद्धति आहे.

अप्रत्ययी : शब्दांचाच प्रत्ययासारखा उपयोग करण्याची कांहीं भाषांत पद्धति आहे. त्या भाषांत शब्दांचें स्वरूप बदलत नाही. प्रत्यय नसल्याने सामान्य-रूप होत नाही. आजचे प्रत्यय हे मूळचे शब्दच होत. आरंभी शब्दापुढें शब्द ठेवून अर्थवाचक 'वाक्य' तयार होत असे. अप्रत्ययी भाषा हें भाषेचें प्राथमिक स्वरूप म्हणतां येईल. आर्यांची मूळ भाषा अप्रत्ययीच असली पाहिजे. या प्राथमिक स्वरूपांत आज कांहीं भाषा आहेत. त्यांत चिनी भाषा ही एक आहे. 'पेकिनहून' असें म्हणतांना 'हून' यावद्दल चिनी लोक 'येणें' किंवा 'पाठीमागून जाणें' या अर्थाचीं दोन क्रियापदे घालतात. 'त्सुंग पेकिन लै' म्हणजे पेकीन-हून. त्सुंग-मागें जाणें. लै म्हणजे येणें असा पेकिनहून हा अर्थ सिद्ध होतो. अशा भाषांना धातुप्रधान Root भाषा असेंहि म्हणतात. अप्रत्ययी भाषांना सामासिकभाषा म्हणतां येत नाही. अप्रत्ययी भाषेंत कोणताहि शब्द वाक्यांत नाम, क्रियापद इत्यादिकांचें कार्य करूं शकतो तसें सामासिक भाषेंत नसतें. एखाद्या लक्षणावरून भाषेचा वर्ग ठरवितांना तें त्या भाषेचें वैशिष्ट्य असलें पाहिजे. तें लक्षण व्यापक प्रमाणांत आढळलें पाहिजे. या भाषांना धातुभाषा म्हणण्याचें कारण इतर भाषांत जे धातु असतात ते अप्रत्ययी भाषांत स्वतंत्र शब्दच असतात आणि ते अविकृत स्वरूपांत वावरत असतात.

अप्रत्ययी भाषांचा आणखी एक प्रकार आहे. त्या भाषांत अर्थानुरोधानें शब्द एकमेकापुढें ठेवतात. तुर्की भाषेंत 'इव' म्हणजे घर आणि 'इम' हा प्रथम पुरुषाचा पष्ठीवाचक शब्द आहे. 'इव इम' असे हे शब्द जवळ ठेवले म्हणजे घर माझे, माझे घर असा अर्थ व्यक्त होतो. इन हा सामान्य पष्ठीच्या अर्थाचा आणखी एक शब्द पुढें ठेवला (इव इम इन) म्हणजे माझ्या घराचा असा अर्थ होतो. तुर्कीप्रमाणेंच बंटु, मलाया, पोलिनेशन, हंगेरियन, फिनिश इत्यादि भाषा या प्रकारांत मोडतात.

या भाषांना Agglutinative भाषा असेंहि नांव आहे. gluten या लॅटिन शब्दाचा अर्थ चुना असा आहे. यावरून त्यास चिकट्या किंवा शब्द-निगडित भाषा असें नांव मराठी भाषाशास्त्रलेखनांत येत आहे. अप्रत्ययी भाषांना 'एकाकी' (Isolating) भाषा असेंहि म्हणतात. शब्दनिगडित

भाषापेक्षां एकाकी या प्रकारांत फरक असा कीं, या प्रकारांत विभक्तिवाचक शब्द आहेत ते प्रत्ययाचें कार्य करतात. परंतु त्यांना स्वतंत्र अर्थहि असतो. कारण त्यांचीं शब्दरूपे कायम असतात. चिनी भाषा हें एकाकी भाषेचें नमुनेदार उदाहरण आहे. शब्दांचें प्रत्ययांत रूपांतर झालें कीं, ते स्वतंत्रपणें निरर्थक होतात. इम, इन हे शब्द प्रत्ययांसारखे उपयोगांत आले तरी ते अर्थवाचक आहेत. शब्दांचा प्रत्ययासारखा उपयोग करतांना त्यांचें मूळ रूप बदललेंच पाहिजे असा या भाषांत नियम नाही. यामुळें एकवचन आणि अनेकवचन यांचे निराळे प्रत्यय या भाषांत नाहीत.

प्रत्ययी भाषा : शब्दांनीं प्रत्ययाचें कार्य होतां होतां प्रत्ययवाचक शब्दांचीं रूपे जाऊन त्यांचीं प्रत्ययात्मक रूपे झालीं आणि तेथें प्रत्ययी भाषा निर्माण झाली. गच्छामि या शब्दांत गच्छ हें एक अंग आणि आमि अथवा मि हा दुसरा प्रत्यय, असे दोन भाग आहेत. मि हा प्रत्यय प्रथमपुरुषवाचक सर्वनामाचा अपभ्रष्ट अवशेष आहे. प्रत्ययाप्रमाणेंच आजचीं शब्दयोगी अव्यये हीं सुद्धां मूळच्या शब्दांचींच रूपे आहेत. तसेंच जातो या शब्दांतील 'तो' हा प्रत्यय पूर्वीच्या सर्वनामाचा अवशेष आहे. मि या प्रत्ययाचा मूळ शब्दांतील अर्थ वराचसा कायम आहे. परंतु 'तो' या प्रत्ययांत मूळ शब्दाचा अर्थ राहिलेला नाही. अशा रीतीनें अप्रत्ययी भाषांना पुढें प्रत्ययी भाषांचें स्वरूप येतें. संस्कृत, ग्रीक, लॅटिन अवेस्ता या प्रत्ययी भाषा आहेत.

उपसर्गप्रधान आणि आगमप्रधान भाषा : शब्दांच्या मार्गे कांहीं शब्द अथवा शब्दावशेष, ठेवण्याचा प्रघात कांहीं भाषांत आहे. शब्दांच्या मार्गे येणारे शब्द किंवा शब्दावशेष, उपसर्गप्रमाणें येतात ती उपसर्गप्रधान भाषा आणि आगमाप्रमाणें येतात ती आगमप्रधान भाषा होय. शब्दनिगडित भाषांत (Agglutinative) संबंध दाखविण्यासाठीं शब्दापुढें संबंधदर्शक एक एक आगम घालतात म्हणून त्या भाषांना आगमप्रधान भाषा म्हणावें (भा. म. १२४).

अंतर्ग्राही (incorporating) भाषा : उपसर्ग व धातु यांत इतर शब्द घालण्याचा प्रघात कांहीं भाषांत आहे. तुर्की भाषेत असा प्रघात आहे. उदा० मक्-करणे. सेवमेक्-प्रेम करणे. ईस हा परस्परदर्शक शब्द आहे तो 'सेव' आणि 'मेक्' या शब्दांमध्ये घालून सेवइसमेक्-परस्पर प्रेम करणे अशी

रचना होते. संस्कृतमध्ये 'एनं यज्ञो उपनमति' या ऐवजीं 'उप एनं यज्ञो नमति' अशी रचना आढळते. हीं अंतग्रहणाचीं उदाहरणे होत.

पृथक्करणात्मक : (Analytical) भाषा : प्रत्ययाऐवजीं शब्दयोगी अव्यये घालण्याची पद्धति ज्या भाषांमध्ये आहे त्या पृथक्करणात्मक भाषा (Analytical) होत. फ्रेंच, इंग्रजी, हिंदी व थोड्या अंशीं मराठी या भाषा पृथक्करणात्मक आहेत. उदा० 'ने' या प्रत्ययाऐवजीं 'मुळें.'

अनेकसंधायक (Polysynthetic) भाषा : एका शब्दांत अनेक मिश्र कल्पनादर्शक वाक्ये व्यक्त होण्याचा प्रकार कांहीं भाषांत आहे. 'मी मासे पकडण्यास योग्य अशी वस्तु मिळविण्याचा प्रयत्न करतो.' हें वाक्य ग्रीनलंडिक भाषेत, 'ओलिस-उत्-इसर-सि-निअरपु-न्ग' या एका शब्दांत सांठविलें आहे. (ओलिस-मासे घरण्याचें साधन, इसक-योग्य, सिबुन्ग-मिळविणें).

अप्रत्ययी, प्रत्ययी आणि प्रत्ययाऐवजीं शब्दयोगी अव्ययासारखे शब्द वापरणारी असे हे भाषांचें स्थूल मानानें तीन प्रकार होतात. किंवा एकाकित्व आणि संश्लिष्टत्व किंवा विकारित्व असे दोनच प्रकार म्हणतां येतील. वस्तुतः हे भाषांचे प्रकार असें म्हणण्याऐवजीं या भाषेच्या प्रगतीच्या अवस्था आहेत असें म्हटलें पाहिजे. (भा. म. १२५; म. भा. २-७४) वर दिलेलें हें वर्गीकरण फारसें निर्णायक ठरत नाही. याचें कारण कांहीं भाषांत एकाकित्व व पृथक्करण या दोन्ही गोष्टींस प्राधान्य आढळतें (उदा. चिनी). चिनी भाषेत एकाकी स्वरूपापूर्वीं प्रत्यय होते असें एक मत आहे (म. भा. २-७४). तें लक्षांत घेतल्यास प्रगतीच्या अवस्थांचा वरील क्रम ढांसळतो. प्रत्ययी स्वरूपानंतर एकाकी स्वरूप असा याचा अर्थ होईल आणि हे सर्व प्रकार एकाच भाषेत व एकाच वेळींही आढळूं शकतात. म्हणून वर्गीकरणाचा हा प्रकार, वाक्य हा घटक मानून अर्थदृष्ट्या त्या घटकाचा विचार करून वर्गीकरण करण्याची ही (Morphological) पद्धति फारशी उपयोगी ठरत नाही. तेव्हां भाषांच्या उत्क्रांतीच्या दृष्टीनें या प्रकाराकडे न पाहतां केवळ त्यांची विद्यमान स्थिति काय आहे; त्या सध्यां कोणत्या अवस्थेत आहेत एवढेंच पाहण्यास त्यांचा उपयोग होईल (म. उ. वि. १८).

मानववंशमूलक वर्गीकरण

फ्रेडरिक मूलर यानें मुळांत बारा मानववंश कल्पिले आणि त्यांची वाढ होऊन शंभर वंश झाले अशी कल्पना करून मूळ शंभर प्रकारच्या भाषा किंवा वंश मानले. परंतु मानववंशशास्त्र यास मान्यता देत नाही. पुन्हां निर-
निराळ्या भाषा आधीं स्वतंत्रपणें निर्माण झाल्या असल्या तर त्या तेव्हां-
पासून तशाच भिन्न राहिल्या असणेंहि शक्य नाही. माणूस जेथें स्थिर नाही
तेथें भाषा स्थिर कशी राहणार ? शिवाय आपल्या मूळ वंशाचीच भाषा
माणूस नेहमीं स्वीकारतो असेंहि दिसत नाही. म्हणून मानववंशावरून भाषांचें
वर्गीकरण करतां येत नाही.

केंटम् व सातेम् वर्गीकरण

‘शंभर’ वाचक शब्दाबद्दल संस्कृतांत शतम्, झेंद भाषेंत सातेम्, प्राचीन स्लॅव्ह
भाषेंत सुतो, लिथुआनियन भाषेंत सितस् अशीं रूपे आहेत. तर मूळ आर्यन
भाषेंत कतोम्, ग्रीक भाषेंत हेक्तोन्, लॅटिन भाषेंत केंटम्, वेल्श भाषेंत कॅट अशीं
रूपे आहेत. एकच संख्या दाखविणाऱ्या या शब्दांचीं हीं रूपे पाहून या भाषा
कोणत्या तरी मूळ भाषेशीं संबद्ध असाव्यात असें दिसतें आणि त्यावरून
भाषांचे सातेम् आणि केंटम् असे वर्ग कल्पिले आहेत. सातेम् वर्गांत इंडो-इराणी
(अवेस्ता पेहलवी), स्लॅव्हो, बाल्टिक, आर्मेनियन, अल्बेनियन भाषा
येतात व केंटम् कुलांत इटालिक, केल्टिक, गॅलिक, ग्रीक, लॅटिन, रोमॅनिक,
लिथ्यूआनियन, स्कॅडिनेव्हियन, नॉर्स, डॅनिश आणि जर्मनिक भाषा येतात. परंतु
या वर्गीकरणांत एक दोष असा दिसतो स चा श होणें आणि ख किंवा क्
होणें या एकाच व्यवच्छेदक लक्षणावरून वर्गीकरण करणें अशास्त्रीय
आहे.

भाषावंशानुसारी (Genealogical) वर्गीकरण

भाषेच्या बाबतींत वंश, जन्यजनक संबंध सिद्ध करतां येत नाहीत. म्हणून
वंशानुसारी म्हणण्यापेक्षां ऐतिहासिक वर्गीकरण हें नांव जास्त बरोबर आहे.
निरनिराळ्या भाषांच्या विविध अवस्थांचा तौलनिक अभ्यास केल्यास
भाषाभाषांत साम्य आढळून येतें. शब्दांची घटना, वाक्यरचनापद्धति

यांच्यांत झालेले फरक 'शोधीत' त्यांचा इतिहास कळतो आणि आजच्या स्वरूपांत अगदीं भिन्न असणाऱ्या भाषांमध्ये प्राचीन अवस्थेंत कांहीं साम्य आढळतें. भाषांच्या जीवनांत ही जी समान प्रवृत्ति आढळते तीवरून त्यांची 'कुळी' ठरवितां येते. भौगोलिक दृष्ट्या आज एकमेकीपासून दूर असलेल्याहि भाषांत सामान्य शब्द आढळले आणि त्या भाषांत ध्वनिविषयक व स्वरूपविषयक साम्य दिसलें तर त्या दोन प्रदेशांतील लोक प्राचीन काळीं एकत्र रहात असावेत व त्यांची मूळ भाषा एकच असावी असें अनुमान काढतां येतें.

प्रचलित भाषांच्या तौलनिक अभ्यासांत भौगोलिक क्षेत्र, सर्वनाम, संख्या-विशेषण, अव्यय आणि प्रत्यय इत्यादि घटक लक्षांत घ्यावयाचे असतात. 'भाषेच्या प्रगतीच्या विशिष्ट अवस्थेमध्ये तिची ध्वनिपद्धति निश्चित असून ती बोलणाऱ्या समाजाच्या वाक्यपद्धतीशीं निगडित असते व तत्संबद्ध कांहीं मानसिक क्रियाहि निश्चित स्वरूपाच्या असतात. एका भाषेतील विशिष्ट ध्वनीचें अनुकरण दुसऱ्या भाषेत क्वचितच केले जातें.' (म. भा. २-७८) यामुळे विविध भाषांतील ध्वनिपद्धतींतील साम्य आणि वाक्पद्धतींतील साम्य हे वांशिक संबंधाचें विश्वसनीय गमक ठरतें.

मुख्य भाषावंश :

भाषांच्या तौलनिक अभ्यासावरून मुख्यतः खालील भाषावंश पाडले आहेत. १ आर्यन, २ सेमेटिक, हेमिटिक, ३ ट्युरेनियन, ४ मंगोलियन, ५ द्रविडियन. या मुख्य वर्गाखेरीज इतर मिश्र भाषांचा एक वर्ग होतो.

१ आर्यन् भाषावंश : या भाषावंशास इंडो युरोपियन, इंडो जर्मनिक अशींहि नांवे आहेत. मूळचे आर्यन् लोक जी भाषा बोलत होते त्या भाषेशीं साम्य असणाऱ्या भाषांचा हा वंश आहे. मूळच्या आर्यन् लोकांचें वसतिस्थान कोणतें या विषयीं मध्यआशिया, स्कॅंडिनेव्हिया, डॅन्यूब नदीकांठ, जर्मनी, कॉकेशस पर्वत, उत्तर ध्रुव इतकीं विविध मते आहेत. आर्यन् भाषेचें सर्वांत जुनें स्वरूप वेदामध्ये पहावयास सांपडतें. या भाषेचें ख्रिस्तपूर्व कालांतील स्वरूप इंडो इराणी किंवा अवेस्ता, ग्रीक व लॅटिन या भाषांत पहावयास सांपडतें. मूळच्या आर्यन भाषेचें स्वरूप तौलनिक अभ्यासानें जें जाणतां

येतें त्यावरून त्या भाषेंतील मूळच्या प या ध्वनीबद्दल इंडोइराणियन भाषेंत प, ग्रीकमध्ये प, लॅटिनमध्ये प, मूळ जर्मन भाषेंत फ, व, असे ध्वनी आढळतात. आशियामायनरमधील बाणाय लिपींतील लेखांच्या हिटाइट या भाषेमध्ये मूळच्या आर्यन् भाषेचें स्वरूप कायम् असावे असें दिसतें.

या भाषावंशांत आर्यन (प्राचीन संस्कृत), अवेस्ता, आर्मेनियन, ग्रीक, आल्बेनियन, इटालियन, केल्टिक (ब्रिटानिक, आयरिश व स्कॉटिश), जर्मनिक (गॉथिक, ऐस्लॅंडिक, नॉर्वेजियन, स्वीडिश व डॅनिश), वेस्ट जर्मनिक (अंग्लो सॅक्सन), लिथुस्लॅव्हॉनिक (प्रशियन, लिथुआनियन, रशियन, बल्गेरियन, पोलिश, स्लोव्हेकिश इ.) इतक्या भाषासंघांचा समावेश होतो.

आर्यन् भाषावंशाचे व्यवच्छेदक सामान्य विशेष :

- १ प्रत्येक शब्द धातूपर्यंत व्युत्पादिता येतो.
- २ असे मूळचे धातु एकाक्षरी व क्रियार्थी असतात.
- ३ नामें व क्रियापदें भिन्न असतात.
- ४ तीन वचनें व पांच ते नऊ विभक्त्या.
- ५ सामासिक रूपें.

६ भूतकाळ बहुधा क्रियापदास एखादा आगम लागून किंवा धातूचा 'अभ्यास' करून होतो. या खेरीज या वंशांतील भाषांवर मूळ भाषेचा ठसा बऱ्याच प्रमाणांत स्पष्ट आहे. त्यांचें व्याकरण प्रामुख्याने नियमबद्ध आहे.

या वंशांतील भाषांत मूळचे धातु सारखेच आढळतात. मूळ धातूपासून साधलेलीं नामें, क्रियापदें इ. यांच्यांत साम्य आढळतें. वाक्यांतील संबंधदर्शक प्रत्ययांत साम्य असतें. सर्वनामें, संख्यावाचक शब्द, कौटुंबिक नातें दाखविणारे शब्द इत्यादि साम्यावरून या अत्यंत विस्तृत अशा भाषावंशांतील घटक भाषा ठरवितां येतात.

२ सेमिटिक हेमेटिक भाषावंश : या वंशांत असुरो - बॅबिलोनियन, अरबी, हिब्रू, अरेमियन, फिनिशियन इ. भाषा येतात.

सेमिटिक शाखा अरबी, प्राचीन बाबिलोन व असीरिया यांत प्रचलित असलेली अक्कडी भाषा, फिनिशियन, हिब्रू, अरेमियन, अँविसिनियन इत्यादि.

या भाषावंशाचे विशेष (१) मूळ शब्द तीन व्यंजनात्मक असून त्यांस स्वर

जोडून निरनिराळे शब्द बनविण्यांत येतात. उदा०-कत्ब (अरबी) हा धातु, ' कतब ' याचा अर्थ त्याने लिहिले. कातिब-लेखक, किताब-पुस्तक, मक्तब-लिहिलेले.

हेमिटिक : या शाखेंतील इजिप्शियन, ही महत्त्वाची भाषा आणि लिबियन व वरवर या बोली, आफ्रिकेच्या पूर्वकिनाऱ्यावरील भाषा यांचा यांत समावेश होतो.

३ ट्यूरेनियन् किंवा तुराणी : तुर्की, रशियन आणि हिमालयांतील कांहीं भाषा यांचा या वंशांत समावेश होतो.

४ मंगोलियन : चिनी, जपानी व ब्रम्ही भाषा या कुळांत येतात.

तुर्की, मंगोलियन, जपानी यांचे वांशिक संबंध अद्याप निश्चित झाले नाहीत. तसेंच आस्ट्रोआशियाटिक असा एक भाषासंघ दाखवितां येतो. त्यांत छोटानागपूर प्रदेशांतील वन्य जातींची मुंडा; कोळ इत्यादि भाषा मलाया, इंडोनेशिया या प्रदेशांतील भाषा इत्यादींचा समावेश होतो. अमेरिकेंतील मूळचे रहिवासी आणि आफ्रिकेंतील नीग्रो इत्यादि मूळचे रहिवासी यांच्या भाषांनाहि स्वतंत्र वंशाइतकें महत्त्व आहे. या भाषांचा अभ्यास अद्याप होत आहे. त्यांचे वंशसंबंध अद्याप अनिश्चित आहेत.

५ द्राविडी भाषावंशांत : उत्तर द्राविडी शाखेंत (बलुचिस्तानांतील ब्रहुई, मणिपूरच्या डोंगराळ प्रदेशांतील भाषा येतात आणि दक्षिण द्राविड शाखेंत तामील, तेलगु, कानडी व मल्याळी तुलु, कुडुगु, तोड, गोंड इत्यादि भाषा येतात. कांहीं अभ्यासक ट्यूरेनियन भाषासंघांतच या भाषांचा समावेश करतात (भा. म. १३५). मुख्य लक्षणे (१) सर्व अचेनत वस्तुवाचक नामें नपुंसकलिंगी (२) विशेषणास व क्रियापदास तृतीयपुरुषी सार्वनामिक प्रत्यय. (३) लिंगभेद दाखवितांना स्त्रीपुरुषवाचक स्वतंत्र शब्द मार्गे जोडणें. (४) विभक्ति रूपें प्रत्ययाऐवजीं अव्ययें जोडून होणें. (५) नपुंसकलिंगी नामाचे व क्रियापदाच्या बाबतींत नपुंसकलिंगी अनेक वचन फारच क्वचित्. (६) विशेषणाचीं रूपें नामाप्रमाणें बदलत नाहीत. (७) विशेषणाच्या ऐवजीं क्रियापदाचीं धातुसाधित रूपें योजतात. (८) प्रथम पुरुषी सर्वनामांचीं अनेक वचनी दोन रूपें असतात. एकांत द्वितीय पुरुषाचा अंतर्भाव होतो. एकांत होत नाही. (९) कर्मकर्तरि प्रयोगाऐवजीं सहाय्यक क्रियापदें. (१०) उभयान्वयी अव्य-

याच्या ऐवजीं पूर्वकालवाचक धातुसाधित वापरण्याची प्रवृत्ति. (११) करण-
रूपी व अकरणरूपी क्रियापदांचे स्वतंत्र प्रयोग असतात. (१२) वाक्यांत
मुख्य शब्द आधीं येऊन नंतर संबद्ध शब्द येतात (कर्ता-क्रियापद, विशेषण-
विशेष्य इ.).

✓ ३. उच्चार व अर्थ

उच्चारप्रक्रिया

भाषांचें 'वंश' दृष्ट्या वर्गीकरण पाहिलें कीं भाषा सारखी बदलते हें स्पष्टपणें लक्षांत येतें. भाषेतील बदलामुळें भाषांत विविधता येते आणि प्रत्येक व्यक्तिमूहांत विशिष्ट प्रकारचे उच्चार रूढ होतात. उच्चारांत फरक होण्यासंबंधीं कांहीं स्थूल नियम दिसून येतात. त्यावरून उच्चारक्रियेसंबंधीं माणसाच्या सर्वसाधारण संवयी कळतात. वस्तुतः उच्चारांत फरक होत नसून एका उच्चाराच्या जागीं दुसरा उच्चार प्रचलित होतो.

The term sound change is itself misleading. A sound once uttered is gone and lost for ever. What we actually mean by sound change is that the members of a given speech community in the course of time come to pronounce a word. They substitute a sound for a sound. It would be more correct to speak of 'sound substitution' than 'sound change.' It is not a process in the external world independent of human action, but a change of habits of a group of speakers (Palmer P. 53).

Sound laws do not enable us to predict linguistic events nor are sound laws of universal application. (Palmer P. 52).

... The causes of sound changes are obscure. (Palmer P. 53).

...A sound change does not continue indefinitely.

but only operates for a limited time and it affects only these words of the language which contain the particular sound in the period during which the sound law is operating. A sound law is limited not merely in time but in space as well (Palmer P. 46-47.).

A sound law may be regarded as simply a statement of the fact that in a certain period of a certain language its speakers got into the habit of mispronouncing a certain sound. (H. Sweet P 24)

Phonetic law is not an explanation but something to be explained. It is nothing else but a mere statement of facts which says nothing about the cause of change (Jespersen P. 269.).

ऐकलेला शब्द विसरला तरी त्याच्यामुळे मनावर कांहीं चित्र उमटतें आणि तोच शब्द बोलण्याच्या वेळीं त्या स्मृतिचित्रास बोलणारा ध्वनिरूपानें व्यक्तरूप देतो. यावरून ध्वनींतील फरक अथवा उच्चारभेद म्हणजे या स्मृतिचित्रांना व्यक्तरूप देण्याच्या बाबतींत होणारा फरक होय. (पुन्हां) प्रत्येक व्यक्तीच्या वागिद्रियाची रचना स्वाभाविकतःच अस्थिर असल्यानें त्या व्यक्तीनें केलेल्या उच्चारामध्ये थोडा बदल होण्याची संभवनीयता नेहमींच असते व हळूहळू हे बदल कायमचे होतात. (म. भा. २-५१)

विशिष्ट भाषेच्या विशिष्ट कालीं उच्चारण्याच्या पद्धतीचें निरीक्षण करून केलेलें विधान म्हणजे ध्वनिनियम होय. तसेंच विशिष्ट परिस्थितीमध्ये विशिष्ट शब्दांचा उच्चार कसा होतो हेंहि आपणास अशा ध्वनिनियमानें सांगतां येतें. (म. भा. २-५१)

वैयक्तिक उच्चारपद्धतींतील फरक लक्षांत घेऊनहि विशिष्ट समाज विशिष्ट कालीं विशिष्ट उच्चार एका परिस्थितींत एकाच पद्धतीनें करित असतो म्हणून ध्वनिनियम निरपवाद असतो असें स्थूलमानानें म्हणतां येतें. अर्थात् हें निरपवादित्व विशिष्ट समाजाच्या विशिष्ट कालाच्या मर्यादितच असतें. हें निरपवादित्व पाहतांना खालील अपवाद लक्षांत घ्यावे लागतात.

(१) एखाद्या शब्दांतील ध्वनि विशिष्ट वर्गांतील असल्यासारखा वाटला तरी वस्तुतः तो निराळ्याच वर्गांतील असतो आणि त्याची उत्पत्तीहि भिन्न असते. (२) शब्द निराळ्या भाषेतून घेतलेला असल्यास प्रस्तुत भाषेतील ध्वनिनियम त्यास लागू पडत नाही.

हे अपवाद सोडल्यास प्रत्येक भाषेतील ध्वनिनियमांचें स्थूल स्वरूप सांगतां येतें व त्या भाषेत ते ध्वनिनियम निरपवाद असतात. उच्चारांतील फरकाविषयीं विचार करतांना ज्या फरकामुळे शब्दाच्या अर्थात फरक होत नाही तेच फरक लक्षांत घ्यावयाचे असतात.

अनुकरण : उच्चारांत फरक पडण्याचें एक मुख्य कारण ऐकलेल्या उच्चाराचें पूर्ण अनुकरण कधींच कोणालाच करता येत नाही. एक तर ऐकलेला उच्चार हा तत्क्षणीं नाहीसा होता. तो ऐकून अनुकरण करणारा आपल्या स्मृतीवर अवलंबून राहतो. त्याच्या कानांवर उच्चाराचें जें स्वरूप आलें त्याचें तो (ऐकणारा) अनुकरण करण्याचा, पुनरुच्चार करण्याचा प्रयत्न करतो. ही अनुकरण क्रिया ऐकणाऱ्याच्या, बोलू इच्छिणाऱ्याच्या शारीरिक व मानसिक धर्मावर अवलंबून असते. एखाद्या वेळीं मुळापेक्षा निराळेच ऐकू येतें. स्वाभाविकतः किंवा कांहीं कृत्रिमतेनें इंद्रियांत वैगुण्ये निर्माण होतात आणि त्या वेळीं मुळासारखा इच्छिलेला उच्चार करतांच येत नाही. तरी अनुकरणाचा प्रयत्न चालूच राहतो आणि त्यामुळे ऐकलेल्या मूळ उच्चारांत फरक पडत जातो. सुशिक्षित माणसासारखें बोलण्याचा प्रयत्न करणारे अशिक्षित गांवढळ व मोठ्या माणसाप्रमाणें बोलू पाहणारीं लहान मुलें अशा रीतीनें मूळ भाषेत नकळत फरक घडवून आणतात. हा फरक अनुकरणाच्या स्वाभाविक प्रयत्नानें होतो.

सौकर्य : अनुकरण करण्यांतहि उच्चार शक्य तितक्या 'सहज' करण्याची इच्छा असतेच. ऐकल्याबरोहूकूम उच्चार करावेंसें वाटतें पण त्यासाठीं उगाच कष्ट कोण घेतो ? हा आळस किंवा सुलभतेची, सौकर्याची आवड असें एक कारण कांहीं देतात. विचार, भावना व्यक्त करण्याची इच्छा मुळाबरोहूकूमच उच्चार होण्यासाठीं अडून बसत नाही. उच्चार करण्याची इच्छा आणि ऐकणारावर अपेक्षित परिणाम होण्याची इच्छा यांचें कार्य उच्चारक्रियेंत होत असतें. त्यामुळे उच्चार मुळाबरोहूकूम केल्यावरहि ऐक-

णारावर अपेक्षित प्रतिक्रिया झाली नाही तर बोलणारा तोच शब्द थोडा फार फरक करून उच्चारतो आणि ते फरकच रुढ होतात.

सौकर्य हे उच्चारभेदाचे कारण फारसे लागू पडत नाही हे अनेक कारणांनी दाखविता येईल. परंतु त्यापैकी एक असे आहे की, जे उच्चार अवघड असल्याने सोपे झाले ते आधी तरी दीर्घ कालपर्यंत भाषेत राहिलेच कसे ? ते आधी उच्चारले कां गेले ? (Jespersen P. 263)

शारीरवैशिष्ट्य : हे उच्चारभेदाचे कारण फारसे महत्त्वाचे व व्यापक नाही. कांहीं चालींमुळे शरीररचनेत थोडा फरकहि होतो आणि त्याचा उच्चारपद्धतीवर परिणाम होतो खरा. उदा - याओ स्त्रिया वरच्या ओठांत लांकडाची एक तबकडी घालतात. त्यामुळे त्यांना 'फ्' उच्चारता येत नाही आणि त्या भाषेतला तो उच्चार नाहीसा झाला परंतु तो उच्चार त्या भाषेत परभाषेतून घेतलेल्या शब्दांच्या द्वारा पुन्हा येऊ लागला आहे. (Jespersen P. 256).

आघात : शब्दांतील एखाद्या अक्षरावर जास्त जोर दिला जातो आणि त्यामुळे निराळीच अक्षरे उच्चारली जातात. क्, च्, ट्, त्, प्, ग्, ज्, द्, व्, या व्यंजनांच्या उच्चाराच्या वेळी त्यावर जास्त आघात दिला की, त्यांचा महाप्राण व्यंजनासारखा उच्चार होतो. क् म्हणतांना जोर दिला की ख् असा उच्चार होतो. कारण जास्त जोर देणे म्हणजे जास्त श्वास सोडणे. त्यामुळे 'ह' काराचे मिश्रण होते व क् + ह् = ख् असा उच्चार होतो.

आघाताबद्दल जेम्पर्सन म्हणतो—

“Stress is energy, intensive muscular activity not of one organ but of all the speech organs at once.” (P. 271)

आघात ही केवळ शारीरिक क्रिया नाही. तिच्यांत मानसिक व्यापाराचाहि संबंध येतो.

“The muscular movements producing stress and pitch are sometimes determined by psychic causes (Vendryes P. 55).

उच्चारणाच्या मनांत एखादी भावना प्रबळ झाली की, तद्वाचक शब्द तो जोराने उच्चारतो. ऐकणारावर होणाऱ्या किंवा अपेक्षित परिणा-

माच्या धोरणानें बोलणारा आघात बदलतो. आघातांचें स्थलांतर हें बोलणाराचा मानसिक व्यापार व उच्चारेंद्रियांचें विशिष्ट स्वरूप यावर अवलंबून असतें. No definite and constant relation between the accent and the word can be established, (Vendryes P. 56).

आघातांतील फरकामुळेच स्वरद्वंद्वीकरण, द्वंद्वस्वरैकीकरण, स्वरलोप, द्वितीकरण, वर्णनिमज्जन, विभित्रीकरण, वर्णलोप, वर्णागम इत्यादि फरक होतात. हे फरक निरपेक्ष असतात. (म. भा. २-५४)

सादृश्यमूलक भेद. आपल्या स्मरणांत फारच थोडीं शब्दरूपें तयार असतात. त्यामुळे बोलतांना स्मरणांत नसलेलीं हि, अशीं रूपें आपण बनवून उच्चारतो. हीं रूपें बनवितांना स्मरणांत राहिलेल्या शब्दरूपांची मदत होते. स्मृतिगत रूपांसारखीच नवीं रूपें आपण बोलतां बोलतां बनवितो. पुन्हां हीं नवीं रूपें पूर्णपणें नवीं हि नसतात. दोन शब्दांचा अर्थ सारखा असला तर अर्थसाम्यामुळे त्यांच्यांत सादृश्य येतें. आप्तसंबंधदर्शक शब्द, ऋतुमान-विषयक शब्द, प्राणिवाचक शब्द यांत असें अर्थविषयक साहचर्य आढळतें. (म. भा. २-५६) शब्दांच्या व्याकरणविषयक कार्याच्या सादृश्यामुळे हि त्यांच्या रूपांत सादृश्य निर्माण होतें. स्मरणांतील एका नामाच्या रूपाच्या साहचर्यावरून, दुसऱ्या नामाचें रूप, तसेंच विशेषणें व क्रियाविशेषणें यांचीं रूपें व्याकरणविषयक कार्याच्या साहचर्यानें होतात. उदा०-बाई याचें अनेक वचन बाया यावरून गाईऐवजीं गाया असें बोलण्यांत येतें. देवी याचें तृतीयेचें एकवचन देव्या (देवी + आ) यावरून प्रिया याचें हि प्रियया हें रूप आढळतें. (Gune. P. 61) मरणें याचें भूतकाळाचें रूप मेला असें होतें. मेला हें रूप स्मरणांत राहिलें. मरणें व चरणें हे शब्द सारखे आहेत. मरणें याचें मेला या रूपावरून, बोलतां बोलतां चरणें याचें 'चेला' असें रूप उच्चारलें जातें. हा सादृश्याचा परिणाम आहे. हें शब्दरूप सादृश्याचें उदाहरण होय. (म. भा. २-५६) बृहस्पति हें रूप व्याकरणदृष्ट्या बरोबर आहे. परंतु बृहस्पति या शब्दाच्या सादृश्यानें रथस्पति असें रूप झालें. वस्तुतः तें चूक आहे. परंतु तें भाषेत स्थिर झालें. द्वादशवरून एकादश, एकावन वरून त्रेपनच्या ऐवजीं तेवन हीं या सादृश्याचीं उदाहरणें आहेत. वाक्याशांतील सादृश्यहि परिणामकारक ठरतें. तूं हें मनांत ठेवशील. तूं हें मनावर घेशील. या वाक्यांतील

वाक्यांशाच्या सादृश्याने—‘तू हें मनावर ठेवशील’ असें वाक्य उच्चारलें जातें.
(Gune P. 63.)

भौगोलिक परिस्थिति : हवामानाचा इंद्रियांच्या गुणधर्मावर परिणाम होतो आणि तो उच्चारांत प्रकट होतो. किनाऱ्यावरील लोकांच्या उच्चारांत नासिक्याचें जास्त प्रमाण आढळतें. डोंगरी प्रदेशांत राहिल्यानें माणसांचे उच्चार कर्कश होतात. समशीतोष्ण प्रदेशांतल्या लोकांच्या बोलण्यांत, आवाजांत मृदुत्व येतें. आर्य लोकांना आपल्या मूळ वसतिस्थानीं थंड प्रदेशामुळे मूर्धन्य वर्ण उच्चारतां येत नसत. तर मारवाडांतील लोकांना र् आणि स् हे वर्ण उच्चारतां येत नाहीत.

हवामानादि भौगोलिक कारणावर फार भर देतां येत नाहीं. कारण त्यास फारसे पुरावे नाहीत. उलट देशांतील हवामान कायम असतांही तेथील भाषेत वरील भाषिक फरक होत राहिल्याचें दिसतें. डोंगर पठारावर राहणाऱ्या लोकांत कांहीं व्यंजनांचे उच्चार बदलतात. उदा. प चा ब, क चा ग होणें. याचें कारण हवामान हें म्हणावें तर हेच फरक सपाट प्रदेशांतील लोकांतही आढळतात आणि डोंगराळ प्रदेशांतील सर्व भाषांत आढळत नाहीत.
(Jespersen P. 257)

हवामान हें उच्चारभेदांचें निर्णायक कारण मानलें तर एकाच हवामानांत स्थिर झालेल्या समाजांत उच्चारपद्धतींत फरक पडले नसते. तरी पंजाबी लोकांच्या बोलण्यांत ‘फ्’ चें प्राचुर्य असणें, मारवाडी लोकांना र् म्हणतां न येणें, डोंगराळ प्रदेशांतल्या लोकांमध्ये त वर्गातील कठोर व्यंजनांचें आधिक्य, बेटामध्ये किंवा समुद्रकाठीं असणाऱ्यांत दंत्य व्यंजनांचें प्राधान्य इत्यादि वैशिष्ट्यांत हवामान हें प्रभावी कारण असावें. (भा. म. भा. ७१)

संस्कृति - संकर : भिन्न संस्कृतींचें, ज्यांच्या भाषांतील उच्चार पद्धति भिन्न आहे अशा लोकांचें मिश्रण झालें कीं, दोघांच्याहि उच्चारपद्धतीवर परस्परांच्या मूळच्या उच्चाराचे संस्कार होतात. अनार्यांच्या सहवासानें आर्य मूर्धन्य उच्चार करूं लागले. मुसलमानांच्या सहवासानें निभूत तोकडा ‘अ’ उच्चार मराठींत आला. इंग्रजीच्या सहवासानें मराठी शब्द इंग्रजीसारखे उच्चारण्याची प्रवृत्ति वाढली.

परकीयांचा संनिकर्ष- हे कारण वरेंच प्रभावी आहे. परंतु परकीया-पासून अलिप्त असलेल्याहि लोकांच्या उच्चारांत फरक पडतो हेंहि तितकेंच खरें आहे. आर्य हिंदुस्थानांत आल्यानंतर त्यांचे मूळ उच्चार एतद्देशीयांच्या (भिल्ल, गोंड, द्रविड इ.) सान्निध्यामुळे, परक्यांच्या संनिकर्षामुळे कांहीं प्रमाणांत फरक पडला. उदा० आर्य भाषेंत नसलेले मूर्धन्य उच्चार एतद्देशीयांच्या संनिकर्षाने आले.

सहज होणाऱ्या परक्यांच्या सहवासांत सत्तेचें दडपण आलें कीं, जेत्यांच्या उच्चार पद्धतीचें जितांच्या उच्चारपद्धतीवर चांगलेंच आक्रमण होतें. जितांना जेत्यांच्या अनुकरणाची इच्छा होते आणि जेते (परकीय असले तर) आपल्या भाषेचें व त्याबरोबर उच्चारपद्धतीचें महत्त्व जेथें तेथें प्रस्थापित करतात.

एक देश सोडून दुसऱ्या देशांत जातांना देशत्याग करणारे आपली भाषाहि बरोबर नेतातच. परंतु ते ज्या देशांत जातात तेथें निराळी उच्चारपद्धति असली तर त्यांची मूळची उच्चारपद्धति बदलते. स्थलांतरानें भाषांच्या शब्द-संपत्तींत तर मोठी घडामोड होतेच. परंतु दोन भाषिकांच्या संयोगानें दोघांच्याहि मूळच्या उच्चारपद्धतीवर परिणाम होतात. अर्थात् परभाषेचे कितीहि परिणाम झाले तरी स्वभाषेचे संस्कार पूर्णपणें नाहीसे होत नाहीत. फार तर तिसरीच एक बोलण्याची तऱ्हा निर्माण होते. कारण स्वभाषा पूर्णपणें विसरतां येत नाही आणि परभाषेचें पूर्णपणें अनुकरण करतां येत नाही.

कोल्हापूरच्या मराठी बोलणारावर कानडीच्या सहवासाचे परिणाम दिसतात आणि नागपूरच्या मराठीवर हिंदीची छाया दिसली तरी कोल्हापूरस्थांची व नागपूरस्थांची भाषा मराठीच आहे हें सहज ओळखतां येतें.

व्यवसाय :-विशिष्ट व्यवसायांत विशिष्ट अवयवांचाच जास्त उपयोग होतो. त्यामुळे शरीरस्थितींत फेरक घडून उच्चारहि बदलतात. कांहीं व्यवसायांत ओरडण्याचे प्रसंग जास्त येतात तेथें स्वरास विशेषतः आघात असलेल्या अशा अक्षरांतील स्वरास प्रामुख्य मिळतें. परंतु या कारणाचा परिणाम मर्यादित वर्गापुरता व मर्यादित क्षेत्रांतच होतो.

✓ उच्चारप्रक्रिया

उच्चारान्तराच्या वरील कारणांचे स्थूलमानानें खालील परिणाम होतात:-

१ अंत्यव्यंजन लोप : शब्दाच्या शेवटीं दोन व्यंजनें असलीं तर पुढें पुढें ते शब्द बोलणाऱ्याच्या कडून अंत्य व्यंजनाचा लोप होतो.

उदा. कटक (सं.) - कडें (म.) संस्कृतांतच वाक्-स् असें रूप होतें तें वाक् असें झालें.

२ गुण, वृद्धि व संप्रसारण : गुणः (Diphthong) इ, उ, ऋ, लृ यांच्या ऐवजीं विशिष्ट परिस्थितींत ए, ओ, अर्, अल् असे उच्चार येतात. उदा० सिंदूर-शेंदूर. तुण्ड-तोंड.

वृद्धिः (Ablaut) अ, इ, उ, ऋ, लृ, यांच्या ऐवजीं आ, ऐ, औ, आर्, आल् असे आदेश येणें. उदा. महिषी-म्हैस.

संप्रसारण : (Umlaut) य्, व्, र्, ल् यांच्यावद्दल इ, उ, ऋ, लृ येणें. उदा. स्वर-सूर

३ आघाताचें स्थलांतर : हें उच्चारान्त फरक होण्याचें अतिशय महत्त्वाचें कारण आहे. आघाताचें स्थलांतर हेंच वृद्धीचें कारण आहे, असें कांहींचें मत आहे. (Gune P. 44) त्याचप्रमाणें संप्रसारणासहि आघात हेंच कारण आहे. Ablaut हें या फरकाचें नांव वृद्धि अशा अर्थीं योजिलेलें आढळतें (भा. म. भा. ७८) तसेंच संप्रसारणासहि तेंच नांव योजिलेलें आहे (Gune p. 46) तर गुण, वृद्धि आणि संप्रसारण या तिन्ही प्रक्रियांना Ablaut हाच शब्द योजिल्याचेंहि आढळतें. (Gune P. 47) याचें कारण गुण, वृद्धि व संप्रसारण या प्रक्रियेंत एकच सामान्य तत्त्व आहे. Ablaut ची व्याख्या अशी

आहे: Ablaut means the change, qualitative or quantitative of the vowel phenomenon between related words or parts of words (Gune p. 44.).

४ स्वरभक्ति (Anaptyxis) : संयुक्त वर्ण असल्यास मध्ये स्वर येणें. उदा०-भ्रम - भरम, प्रकार - परकार, कीर्ति - किरत, स्वर्ण - सुवर्ण-धर्म - धरम.

५ व्यंजनागम : उच्चारतांना मुखांतील भिन्न स्थलापासून ज्यांचा उच्चार होतो अशा दोन भिन्नस्थानीय व्यंजनांमध्ये एक व्यंजन येणें. उदा. वानर - वान्दर, तुमुल - तुम्बळ, ताम्र - तांबडा.

६ स्वरागम : (Prothesis) संयुक्त वर्ण (व्यंजन) असल्यास त्याच्या अगोदर स्वर घालणें. उदा. स्नान - अस्नान, स्कू - इस्कू.

७ स्वरलोप : (Syncope) वर्णाच्या मधील स्वराचा लोप होणें. उदा. पडला-पड्डा.

८ सान्निध्य परिणाम (Assimilation) : दोन वर्ण सान्निध्यामुळें एकमेकावर परिणाम करितात. पूर्ववर्ण परवर्णावर परिणाम करतो त्यास पूर्ववर्णपरिणति म्हणतात. उदा. स्तृणोति या शब्दांत स्तृ+नु अशीं दोन पदे आहेत. ऋ या वर्णाचा नु वर परिणाम होऊन न चा ण झाला. तसेंच सं. चक्र-प्रा. चक्क-म-चाक. सं. सपत्नी प्रा. सवत्ती; म. सवत; सं. अग्नि, प्रा. अग्नी, म. आग; सं. आम्र-म. आंबा.

परवर्ण पूर्ववर्णावर परिणाम करतो ती परवर्णपरिणति होय. उदा. सं. कार्य, प्रा. कज्ज, म. काज या ठिकाणीं य् या परवर्णति र् हा पूर्ववर्ण लोप पावला.

९ समानवर्णपरिहार (Dissimilation) : समान वर्ण लागोपाठ आल्यास एका वर्णाचा लोप होणें. उदा. घेऊन-घेऊन, घे-घेऊन. खाऊन-खाऊन, खा -खाऊन.

१० शब्दांतील अवयवाचा लोप (Haplology) : सारख्या उच्चाराचे दोन सारखे शब्दावयव जवळ आल्यास एकाचा लोप होणें. उदा. सुकें केळें -सुकेळें, गुरेराखी-गुराखी.

११ वर्णविपर्यय (Metathesis) : दोन उच्चारांची उलटापालट होणे.

अनुनासिकांची उलटापालट :—उदा. बाराणसी—बनारस; लघु—हळू; चिक-टणे—चिटकणे; फाटक—फाकट; महाराष्ट्र—मरहट्ट; सं. उपानह, प्रा. पाहाणओ, —म. वहाण.

१२ या फरकाशिवाय छंदासाठीं कांहीं फरक होतात 'अ' चा 'आ' होणे. हें याचें उदाहरण होय. उदा० विदा मघवन् विदा. शब्दांत फरक होतांना मूळ शब्दांतील मात्रांची संख्या कायम ठेवण्यासाठीं असा फरक होतो. सं. नित्य, प्रा. निच्च, म. नीच्च. या उदाहरणांत मराठी शब्दांत त्य—च्च हें जोडा-क्षर गेलें आणि त्याऐवजीं नि चा नी होऊन शब्दांतील ' मात्रा ' (Quantity) कायम राहिल्या. तसेंच पृष्ठ — पठ्ठ — पाठ, वितस्ति — वीत.

उच्चार प्रक्रियेचे असे नियम सांगतां आले तरी इतर शास्त्रांतील नियमा-प्रमाणें ते निरपवाद नाहींत आणि ते स्थलकालातीतहि नाहींत.

Phonetic law is not a constant principle and it is not in the scientific sense of the term a 'necessity' (Vendryes P. 42.)

एखाद्या भाषेतील विशिष्ट कालांतील उच्चार-पद्धतीचें स्थूल स्वरूप सांगणें आणि त्यांतहि शब्दरूपांच्या अतिशय मिश्र अशा घटनेंतील विविधते-तील साधारण स्वरूपाची कल्पना त्यावरून येणें एवढाच या नियमांचा उपयोग होय. कारण उच्चार प्रक्रियेच्या नियमापेक्षां कांहीं निराळ्याच कारणांनीं किंवा अगदीं निराळ्या स्वरूपाचेहि फरक भाषेंत होतात.

✓ अर्थप्रक्रिया

शब्दाच्या त्रिविध शक्ति : शब्दांच्या ठिकाणीं अर्थ व्यक्त करण्याची जी शक्ति असते तिचीं स्थूलमानानें तीन स्वरूपें असतात.

(१) अभिधा : शब्दांतील मूळ धातूप्रमाणें त्याचा अर्थ असणें. लोहार, या शब्दानें लोह (लोखंड) धातूशीं ज्याचें कार्य असतें असा कामगार असा मुळास धरून अर्थ होतो. त्या वेळीं लोहार शब्दांतील अभिधा शक्ति कार्य करीत असते.

(२) लक्षणा : शब्दावरून त्याच्या मूळ अर्थपेक्षां निराळा अर्थ 'सूचित' होणे ही लक्षणा शक्ति होय. ' लाक्षणिक ' बोलण्याचा प्रघात सर्वत्र दिसतो. अर्थांतर होते तें मुख्यतः लाक्षणिक उपयोगानेंच. ' आचार्याने कणिक तिबली ' येथें ' कणिक तिबली ' हे शब्द ' कणिक तिबणे ' याच मूळ अर्थानें आले. परंतु ' त्याने त्याची चांगली कणिक तिबली ' येथें अर्थ बदलला. त्याला ' बडबलें ' असा अर्थ आला. हा लाक्षणिक अर्थ आला. कणिक तिबणे याचा मूळ अर्थ माहीत असल्यावरच त्याचा दुसरा अर्थ लाक्षणिक आहे हें समजतें.

(३) व्यंजना : शब्दाच्या मूळ अर्थापासून लक्षणेपेक्षांहि दूरचा अर्थ सूचित होणे ही व्यंजना शक्ति झाली. ' बांगडी वाढली ' येथें वाढणे याचा फुटणे अशा अर्थी उपयोग होतो. येथें वाढणे याची अभिधा किंवा लक्षणा नसून व्यंजनाशक्ति कार्य करते.

शब्दांचे तीन अर्थ : शब्दाच्या या शक्तीवरून अर्थाचे तीन प्रकार होतात.

(१) यौगिकार्थ : शब्दांतील धातूप्रमाणें होणारा अर्थ. उदा० लोहार, सोनार, विणकर.

(२) रूढार्थ : शब्दांतील धातूचा विचार न करतां रूढीनें कायम झालेला अर्थ. उदा० सर्प, अश्व, तृण या शब्दांच्या रूढार्थाचा यौगिकार्थाशीं मुळींच संबंध असें नाहीं. 'सर्प' या शब्दाचा यौगिकार्थ सरपटणारा असा आहे. परंतु या अर्थानें 'सर्प' शब्दानें सरपटणारे कित्येक प्राणी सूचित होतात. परंतु रूढीनें सर्प हा शब्द सर्प या प्राण्यापुरताच ठरला. दिवा या शब्दाचा यौगिकार्थ स्पष्टच आहे. परंतु प्रकाश देत नसतांहि आपण त्या वस्तूस दिवाच म्हणतो. दिवा विझला तरी दिवा कायमच राहतो ! हा दिवा याचा रूढार्थ झाला.

(३) योगरूढार्थ : जेव्हां शब्दरूपांत धात्वर्थ व रूढार्थ हे दोन्ही समान असतात, दोन्ही अर्थ कळतात अशा शब्दरूपांत योगरूढार्थ असतो. उदा० पंकज याचा कमळ हा रूढार्थ खरा; परंतु पंक+ज = चिखलांत जन्मणारे हा योगार्थहि येथें लागूं पडतो. त्या शब्दांतील योगार्थ आपणास फारसा जाणवत नाहीं. रूढार्थच मनांत येतो हें खरें असलें तरी योगार्थ व रूढार्थ हे येथें बरेचसे एकरूप आहेत.

अभिधा, लक्षणा, व्यंजना या शक्तींमूळे, शब्दाचे यौगिकार्थ व योगरूढार्थ

बदलतात आणि अशा रीतीनें अनेक प्रकारें रूढार्थ प्रभावी ठरतात. अर्थ-प्रक्रियेंत या अर्थांतराचाच विचार होतो.

✓ अर्थप्रक्रियेचे प्रकार

(१) शब्दरूपांतरानें अर्थांतर : शब्दांतील उच्चारप्रक्रियेनें शब्दाचें रूप बदलतें आणि रूपांतराबरोबर अर्थांतरहि होतें. उदा० कार्य आणि काज हे दोन शब्द. कार्य शब्दाचेंच उच्चारप्रक्रियेनें काज हें रूप झालें. परंतु त्याबरोबर दोन शब्दांच्या अर्थांतहि फरक दिसूं लागला. रुढीनें कार्य व काज शब्दांचे अर्थ निराळे केले. कलश - कळस, पक्ष - पारवें, महिषी - म्हैस, क्लेश - किळस, आणि ताराबलत-तरांबळ या शब्दांत केवळ अनुस्वाराचा फरक पडला. परंतु त्यांच्या अर्थांत चिता आणि चिता इतका फरक पडला आहे. तरांबळ या शब्दानें ताराबल शब्दाची आठवणहि नाहीशी केली. आचार्य या शब्दाचें आचारी हें रूपांतर किती निराळ्या अर्थचें वाचक झालें आहे. भ्रातृ या शब्दावरूनच भाऊ, भाई, हे शब्द आले. आज भाई या शब्दानें तर मुळापेक्षां कांहीं निराळाच अर्थ व्यक्त होत आहे. त्याचा बंधुत्वदर्शक अर्थ कोणाच्या लक्षांत येतो ?

(२) केवळ अर्थांतर : शब्दाचें रूप, उच्चारस्थिति कायम राहूनहि अर्थांत फरक पडत जातो. उदा. कुशल हा शब्द मूळ स्वरूपांतच मराठींत प्रचलित आहे. परंतु त्याचा मूळ अर्थ आतां कोणाच्या लक्षांतहि येत नाही. कुशल (कुश-ल) कुश नांवाचें गवत चांगल्या प्रकारें तोडणारा हा मूळ अर्थ जाऊन आतां 'तरबेज' असा अर्थ आला आहे. 'गोसावी' या शब्दाचा मूळ अर्थ पुष्कळ गाईंचा मालक असा आहे. परंतु त्या शब्दाचा मूळ अर्थ आतां केवळ लुप्तच पावला नाही तर त्याचा कांहीं विपर्यासहि झाला आहे. कोणत्या बैराग्यास आपण गोसावी म्हणतो म्हणजे तेथें गाईंचा संबंध नाही आणि मालकीचा संबंध तर नाहीच, पण अभावच दर्शविला जातो. बैरागी या शब्दाचेंहि असेंच. 'विरागी' असा मूळ शब्द. जो सर्व वासना जिकल्यामुळें वीत राग झाला हा मूळ अर्थ लोप पावला आणि बैराग्याचें बाह्य लक्षण जें भस्मलेपन वगैरे तेवढ्यावरूनच बैरागी शब्दाची योजना होते. खरें पाहिलें तर पुष्कळ वेळीं बैरागी वीत राग असण्याऐवजीं ढोक्यांत राख घालणारेच आढळतात !

दोन शब्दांत उच्चारार्थें साम्य असून ते ज्या घटनेच्या संदर्भानें उपयोगांत येतात त्या घटनांचें जर व्यवहारांत कांहीं साहचर्य नसलें तर बाह्यतः साम्य असलेले ते दोन्हीहि शब्द भाषेत कायम राहतात. महाराज या शब्दाचा उत्तर हिंदुस्थानांत पाणक्या अशा अर्थी उपयोग होतो. या ठिकाणीं एकाच स्वरूपांत अगदीं परस्परविरोधी अर्थानें एकाच शब्दाचा उपयोग होत असल्याचें दिसतें. संदर्भानें महाराज कीं पाणक्या हें कळतें. यज्ञ हा शब्द यजू - पूजा करणें या शब्दावरून पूजन अशा अर्थाचा वाचक आहे. परंतु पुढें तो विशिष्ट पद्धतीच्या पूजनाचा (होम, हवन इत्यादि) वाचक झाला. बादरायण हें एक ऋषीचें नांव ; परंतु तो अर्थ बाजूस पडला आणि 'बादरायण संबंध' या ठिकाणीं अगदीं निराळा अर्थ आला. बाष्कल हें वेदाच्या एका शाखेचें नांव आहे. परंतु 'बाष्कल' चें 'बाष्कळ' होऊन भलताच अर्थ रूढ झाला.

विस्तार, संकोच आणि विपर्यय

अर्थात होणाऱ्या फरकाचे स्थूलमानानें तीन प्रकार होतात. १ अर्थ विस्तार २ अर्थसंकोच ३ अर्थविपर्यय.

१ अर्थविस्तार : मूळ शब्दाच्या अर्थाचें क्षेत्र विस्तृत होत जाणें. उदा० ज्या क्रियेंत अनेक घटक किंवा साधनें असतात त्या क्रियेसंबंधींच्या एका घटकावरून सर्व क्रियेचा बोध होऊं लागतो. लेखन या क्रियेंत कागद, लेखणी, शाई इत्यादि घटक आहे. यापैकीं लेखणी हा शब्द लेखनक्रियेचा वाचक होतो. 'लेखणीपेक्षां तरवार श्रेष्ठ आहे' या वाक्यांत लेखणी आणि तरवार हे दोन्ही घटक सर्व क्रियेचा बोध देतात.

कमींत कमी अक्षरोच्चारानें अपेक्षित अर्थ करण्याची बोलणारास इच्छा असते. ती कांहीं प्रसंगीं 'सहज' पूर्ण होते. थोडक्यांत अपेक्षित अर्थ व्यक्त करण्याच्या इच्छेनें कांहीं शब्दांचा व्यापक अर्थानें उपयोग होतो. 'प्रायव्हेट सोल्जर' या दोन शब्दांच्या ऐवजीं 'प्रायव्हेट' या शब्दानें कार्य होणें हें अशा प्रकारचें उदाहरण आहे. अशा ठिकाणीं मूळ व्यापक अर्थाची सूचना मिळण्यास विशिष्ट परिस्थिति आवश्यक नसते. त्या शब्दाच्या उपयोगानेंच व्यापक अर्थ सूचित होतो. बोलणाराच्या हेतूनेच हें अर्थसूचनेचें कार्य होतें. एखाद्या पदार्थाचा उल्लेख तो पदार्थ ज्या स्थळीं निर्माण होतो त्या स्थळाच्या नांवानें

होतो. गांवांचीं नांवे तेथे उत्पन्न होणाऱ्या वस्तूंस पडतात. व्यक्तींचीं नांवे त्यांच्या कार्याच्या वर्णनाच्या ऐवजीं उपयोगांत येतात. 'मी कालिदास वाचला' या ठिकाणीं कालिदासाचें वाङ्मय हा अपेक्षित अर्थ संदर्भावाचून सूचित होतो.

कांहीं प्राणी विशिष्ट गुणाबद्दल प्रसिद्ध होतात. त्यामुळे त्या प्राण्यांचे वाचक शब्द त्यांच्या गुणांचे वाचक होतात. उदा. सिंह हा शब्द शौर्यवाचक होणें. कोल्हा हा शब्द धूर्तपणाचा वाचक होतो. विशेषनामांचाहि असा गुणवाचक उपयोग रूढ होतो. भीम, धर्म, कर्ण इत्यादि पौराणिक व्यक्तींची, शिकंदर इत्यादि ऐतिहासिक व्यक्तींचीं नांवे लक्षणेनें त्यांच्या ठिकाणच्या प्रसिद्ध गुणांचीं वाचक होतात. त्या वेळीं त्या व्यक्तींच्या ठिकाणचा फक्त प्रसिद्ध विशेषच बोलणाराच्या व ऐकणाऱ्याच्या लक्षांत येतो. कळी खुलली, टेंभा मिरविणें, कीस काढणें, चन्हाट वळणें अशा प्रयोगांतहि मूळ घटनेंतील एखाद्या विशिष्ट भागाच्याच रोखानें त्या शब्दांचा लाक्षणिक उपयोग होऊन अर्थविस्तार होतो.

२ अर्थसंकोच : कांहीं शब्दांमुळे विविध भावना व्यक्त होतात. त्या विविध अर्थांपैकीं एकाद्या विशिष्ट अर्थानेंच त्या शब्दाचा उपयोग होऊं लागतो. शब्दाचा नेहमींचा अर्थ प्रासंगिक रूपांत मर्यादित होतो. तो प्रासंगिक अर्थ विशिष्ट प्रसंगाच्या संदर्भानें सूचित होतो आणि इतर अर्थ त्या वेळीं मार्गे पडत जातात. 'हात' हा शब्द मराठींत कितीतरी संदर्भानें उपयोगांत येतो आणि संदर्भाप्रमाणें त्याचे अर्थ होतात. हात दाखविणें, हात मारणें, हात देणें, हात टाकणें इत्यादि ठिकाणीं पुढील क्रियावाचक शब्दाच्या संदर्भानें विशिष्ट अर्थ व्यक्त होतो. डोळा हा शब्द मूलतः दृग् इंद्रिय एवढाच अर्थ परंतु दुसऱ्याच्या धनावर डोळा ठेवणें; एखाद्यावर डोळा ठेवणें; असे अर्थ बदलतात.

विशिष्ट प्रसंगाशीं किंवा व्यवसायाशीं निगडित असलेले शब्द सर्वसामान्यत्व पावतात. मराठींत रूढ झालेला सॅलरी हा इंग्रजी शब्द आहे. त्याचा मूळ अर्थ लहान मोबदला देतांना मीठ हें चलनासारखें उपयोगांत आणणें. आज तो शब्द सर्वसाधारण मोबदला अशा व्यापक अर्थानें रूढ झाला आहे.

शब्दांचा अलंकारिक उपयोग होत असतां त्या शब्दाच्या श्रवणानें प्रस्तुत आणि अप्रस्तुत असे दोन्ही अर्थ सूचित होतात. त्यापैकीं विशिष्ट प्रसंगाच्या

संदर्भानें प्रस्तुत अर्थ जास्त उत्कटपणें लक्षांत येतो. त्या शब्दास प्रस्तुत अर्थानें चैतन्य येतें आणि अप्रस्तुत अर्थाकडे लक्ष जात नाही. परंतु पुढें पुढें अप्रस्तुत अर्थ लुप्त होऊन त्या शब्दाचें अलंकृत स्वरूप नाहीसें होतें. तें 'रूपक' आहे याची जाणीवहि रहात नाही. कर्णधार, सूत्रधार इत्यादि शब्द वस्तुतः रूपकात्मक असून आज त्यांच्यातील मूळ अर्थाची जाणीवहि राहिली नाही.

अलंकारिक उपयोग रुढ झाल्यानें शब्दाचा मूळ सरळ अर्थ हळू हळू लुप्त-प्राय होतो आणि पुढील पिढीस त्याची आठवणहि रहात नाही. मूळच्या साध्या अर्थास असें अलंकाराचें स्वरूप येतें. उदा०—पांचावर धारण बसणें याचा अर्थ खरोखरच पांच व्हेर धारण (धान्याचा भाव) असा होता आणि ज्या वेळीं हा भाव ही अतिशय महागाई वाटत होती त्या सुबत्तेच्या काळीं त्याचा शब्दशः अर्थ व्यक्त होता. आज त्या शब्दाचा महागाईवाचक सर्वसामान्य अर्थहि गेला आणि आकस्मिक संकटानें घाबरणें, हतबुद्ध होणें असा अर्थ प्राप्त झाला.

इंगा फिरविणें याचा मूळ अर्थ चांभाराच्या व्यवसायाशीं संबद्ध आहे. कातडें मऊ करतांना चांभार इंगा नांवाचें हत्यार उपयोगांत आणतो. आज तो अर्थ मनांतहि येत नाही. ताठर माणसाला वठणीवर आणणें एवढाच अर्थ राहिला आहे.

३ अर्थविपर्यय :—विशिष्ट पद्धतीनें उपयोग होत गेल्यानें शब्दाचें मूळ रूप पूर्ण निरर्थक होत जातें. त्या शब्दास त्या विशिष्ट रूपांत स्वतंत्र अस्तित्वच उरत नाही. भाषेतले कांहीं प्रत्ययरूप शब्द असे आहेत. शब्दयोगी अव्ययें हें याचें चांगलें उदाहरण आहे. त्या शब्दांना अव्ययत्व आलें खरें; पण वस्तुतः तीं त्यांचीं स्वतंत्र रूपें आहेत. उदा. पार्शी हा शब्द पार्श्व या संस्कृत शब्दाच्या पार्श्वे या सप्तम्यंत रूपावरून सिद्ध झाला. परंतु आज तो शब्दयोगी अव्यय झाला. तसेंच गांवांत या शब्दांत गांव+आंत अशीं पदे आहेत. आंत हा स्वतंत्र शब्द आहे. परंतु तो प्रत्ययत्व पावला. आणि आंत, बाहेर—तो आंत गेला. मी बाहेर राहिलों—या ठिकाणीं मात्र त्यांस स्वतंत्र अस्तित्व राहिलें आहे. ऐवजीं हा शब्द ऐवज याचें सप्तमीचें एकवचन आहे. परंतु आतां तो 'ऐवजीं' या

रूपांतच अव्यय झाला आहे. तसेंच प्रमाणें, योगें हीं मूळ शब्दाचीं विभक्ति प्रत्ययात्मक रूपें मूळ शब्दासारखीं प्रत्ययासह रूढ झालीं व अव्ययत्व पावलीं आहेत.

शब्दलोपः— शब्दांचा लोप होण्याचें मुख्य कारण म्हणजे त्या शब्दांशीं निगडीत असलेल्या घटना किंवा व्यवहार हे मार्गे पडतात. आज यज्ञ करण्याची प्रथा मार्गे पडल्यानें त्या कार्यासंबंधींचें पुरोडाशसारखे शब्द प्रचारांत राहिले नाहीत. ज्यांचा अर्थ आधींच निश्चित नसतो असे शब्दहि मार्गे पडतात. जर एका शब्दाचें दुसऱ्या शब्दाशीं बाह्यतः फार साम्य असेल तर त्यांतील एखादा शब्द मृतप्राय होतो. जास्त घटक असलेल्या शब्दांतील एखादा घटक राहून बाकीचे लुप्त होतात उदा० अचपल म्हणजे चपल नाही असा अर्थ असतां अतिचपल असा अर्थ आला 'अ' मुळें अभावाएवजीं 'आधिक्य' सूचित झालें. अपरोक्ष शब्दांत असाच गोंधळ माजला आहे. (गोंधळ हा शब्द धार्मिक विधीनंतर गोंधळाचांचें जें 'गायन' होतें त्या गोंधळावरून रूढ झाला आणि रूढींत त्याचा मूळ अर्थ भ्रष्ट झाला !) परोक्ष म्हणजे डोळ्याआड, पाठीमार्गे. अ+परोक्ष म्हणजे समोर. असा मूळ अर्थ; परंतु रूढ अर्थ अपरोक्ष म्हणजे पाठीमार्गे असा झाला. येथें 'अ' चें अस्तित्वहि लक्षांत राहिलें नाही. मूळचे हीनार्थवाचक शब्द अतिपरिचयानें अतिशय सौम्य होतात. शिष्ट भाषेत रूढ झालेले ग्राम्य शब्द असे निरुपद्रवी होतात. 'शिव्यां' चा सरसि उपयोग पहा ! मूळ अर्थाची अगदीं पुसट छटा अशा शब्दांत राहते, एवढेंच !

शब्दांचा अर्थ सौम्य होण्याचें उदाहरण मूळच्या श्रेष्ठत्ववाचक शब्दांत दिसतें. उदा०—'उत्तम', हा शब्द किती बेफिकिरीनें आपण वापरतो. तसेंच चांगला, बरें, ठीक हे शब्द ! ठार झालों, ब्रह्मानंद हे शब्द असेच मवाळ झाले आहेत.

शब्दाच्या मूळ स्वरूपांतील घटकाविषयीं निराळी कल्पना झाल्यानें तीं रूपें बदलून नवीन रूपें तयार होतात. उदा. तिळेल या रूपांत तिळाचें तेल असा अर्थ आहे. तेलवाचक प्रत्यय तिळेल या शब्दांत एकरूप झाल्यानें तेल असा आणखी शब्द घालावासा वाटतो आणि तिळाचें तेल असें म्हणण्यासाठीं तिळेल

तेल असें म्हणण्याचा प्रघात पडतो. खोबरेल तेल, सह्याद्रि पर्वत हीं अशींच उदाहरणे आहेत.

शब्द लोपाचें मुख्य कारण एकच. तें म्हणजे अर्थ व्यक्त करण्याचें त्यांचें सामर्थ्य नाहीसें होणें. अर्थव्यक्तीच्या कामीं गोंधळणारे, अपुरे, दुबळे शब्द आपल्या गुणानेंच मरण पावतात!

मूळ रूपांतील एखाद्या शब्दाचा अर्थ अप्रिय असल्यानें त्या शब्दाचें दुसरें रूप योजून मूळ अर्थातील अपवित्रता थोडी झांकली जाते. दुसरे योजिलेले शब्द त्याच अर्थानेहि असतात. उदा.—विटाल असें म्हणण्याऐवजीं अशौच म्हणणें. दोन्ही शब्दांचा अर्थ तोच; परंतु विटाल या शब्दास रूढीनें आलेला, अर्थ अप्रिय वाटून अशौच या शब्दाचा उपयोग होतो. तसेंच मेला असें न म्हणतां मृत, स्वर्गवासी असें म्हणणें.

शब्दानें व्यक्त होणारा प्रत्यक्ष अर्थ टाळण्यासाठीं त्याच अर्थाने निराळे शब्द उपयोगांत येतात. उदा. तो भीक मागूं लागला असें म्हणण्याऐवजीं त्यानें हातीं चौपदरी घेतली.

अप्रिय अर्थ टाळण्याची आणि पुन्हां एकच अभिप्राय व्यक्त करण्याची आणखी एक तऱ्हा आहे. वांगडी फुटली असें न म्हणतां वांगडी वाढली. जातो म्हणण्याऐवजीं येतो म्हणणें हीं सुपरिचित उदाहरणे आहेत.

अलंकारिक उपयोगामुळे शब्दांना मुळापेक्षां निराळा अर्थ प्राप्त होतो. उदा० अंगवस्त्र या शब्दाला मराठींत रखेली असा अर्थ आला. परभाषेंतील शब्द एखाद्या भाषेंत मुळापेक्षां निराळ्या अर्थानें रूढ होतात. उदा०—मिस्किल (फारसी: मूळ अर्थ—गरीब) मराठींत लबाड असा अर्थ झाला.

मूळचे गौरवार्थी शब्द निंदाव्यंजक होतात. उदा. त्यानें त्याची चांगली संभावना केली, जेथें संदर्भानें संभावना शब्दाचा अर्थ अतिशय निंदाव्यंजकच आहे.

अर्थातील फरक हे उच्चारांतील फरकाप्रमाणेंच हळूहळू होत असतात. अर्थातिराचें कार्य उच्चारांतराच्या कार्याप्रमाणें पिढ्या न पिढ्या चाललेलें असतें. हें अर्थातिर इतक्या सावकाश होतें म्हणूनच शब्दाच्या नव्या अर्थाचा बोध होतो. अर्थातिर होण्यापूर्वी कांहीं शब्द कांहीं काळ जुन्या व नव्या

अशा दोन्ही अर्थाने प्रचारांत राहतात. त्यांच्या दोन अर्थांची व्यवहारांत कसोटी होत असते. शेवटीं जुना अर्थ मार्गे पडून नवा येतो.

शब्दाच्या स्वरूपामध्ये व अर्थामध्ये स्वाभाविक किंवा अंतःस्थित असा कांहीच संबंध नसतो. त्यामुळे शब्दाच्या स्वरूपांत बदल होण्याचे व अर्थात बदल होण्याचे कार्य स्वतंत्र रीतीनेहि होत असल्याचा संभव आहे. (म. भा. २-५८) शब्दाच्या स्वरूपांतील ध्वनिविषयक फरक व त्याच्या अर्थातील फरक यांची गति भिन्न भिन्न असून त्यांचा परस्पराशी संबंध असतोच असे नाही. उदा० सं. ग्रंथि, म. गांठ या ठिकाणीं रूपभेद झाला तरी अर्थभेद झाला नाही. (म. भा. २-६०)

जेव्हां आपण विशिष्ट शब्दाचा अर्थ बदलला आहे असे म्हणतो तेव्हां त्या विशिष्ट ध्वनिसमुच्चयामध्ये कांहीं फरक पडला असे नसून त्या समाजातील लोकांच्या मानसिक क्रियेमध्ये मात्र कांहीं फरक होऊन त्यांनी त्याच विशिष्ट ध्वनिसमुच्चयास निराळ्या कल्पनेशीं निगडित केले आहे असे दिसते. शब्दाच्या अर्थातील फरक ही एक मानसिक क्रिया असून त्यासंबंधीचे नियम व तिचे स्वरूप आपणास मनुष्याच्या मनःप्रवृत्तीचे वैयक्तिक व सामाजिक दृष्ट्या नियम व स्वरूप यांचा अभ्यास केल्याशिवाय समजणार नाहीत. बोलण्याचा व्यवहार हे अर्थविषयक बदल घडवून आणण्याचे कारण आहे. इतर सर्व कारणे त्या मानाने दुय्यम प्रतीचीं आहेत व ज्या मानाने व्यवहारामध्ये वाक्यांत उपयोग करण्यांत विशिष्ट शब्दास विशिष्ट अर्थ देणे प्राप्त होईल त्या मानाने त्या शब्दाचा विशिष्ट अर्थ प्राप्त होत असतो व अशा तऱ्हेने वाक्यांत किंवा व्यवहारांत रूढ झाल्याखेरीज विशिष्ट शब्दांच्या अर्थामध्ये पडलेला वैयक्तिक फरक सामान्यत्व व स्थिरत्व पावू शकत नाही. (म. भा. २-६२)

Words are not merely colourless counters for the exchange of ideas. Language is used not only to impart information, but to influence behaviour, to impart commands, to arouse wonder, indignation and horror. The speaker is instinctively a rhetorician and to effect its purpose of arousing emotion he chooses words

and phrases that are most highly tinged and charged with emotional content. (—Palmer P. 103)

The direction of semantic changes is not usually rectilinear. They move in all directions around the principal meaning and each of the secondary meaning can in its turn become a new centre for semantic radiation. (—Vendryes P. 199)

मराठी भाषेचा इतिहास

१ प्राचीन भारतीय भाषासंकर

“ सध्यां हिंदुस्थानमध्ये ज्या अनेक आर्य भारतीय भाषा बोलण्यांत आहेत त्यापैकी कोणतीही, वैदिक ग्रंथ किंवा काव्यनाटकादि ग्रंथ यांमध्ये ज्या तऱ्हेची संस्कृत भाषा दिसून येते तिच्याहून म्हणण्यासारख्या भिन्न स्वरूपाच्या एखाद्या भाषेपासून निघालेली असावी असें दिसत नाही. म्हणजे ह्या अनेक भाषांपैकी कोणत्याही एकीचा—उदाहरणार्थ घटकाभर मराठीचा, इतिहास लिहिणें काय किंवा संस्कृतच्या विशिष्ट भाषिक रचनेमध्ये कालवशाबें जे फेरफार झाले त्यामुळें सध्यां हिंदुस्थानांत प्रथम अनेक प्राकृत भाषांची कशी उत्पत्ति झाली व त्यानंतर ती प्रस्तुत भाषा स्वतः कशी निर्माण झाली हें दाखविणें काय दोन्ही एकच आहे.

—मराठी भाषेचा विकास (ब्लोक) पृ. ११.

मराठी ही आर्य भारतीय भाषावंशांतील एक भाषा आहे. तिची पूर्व-पीठिका शोधतांना आर्य भारतीय भाषांचा इतिहास पाहणें आवश्यक आहे. भाषांचा इतिहास हा भाषिकांच्या इतिहासाचाच एक भाग आहे. कारण भाषा ही सर्वस्वी मानवाश्रित आहे. म्हणून भारतांतील भाषिकांचा म्हणजे लोकसमूहाचा इतिहास पाहणें आवश्यक ठरतें. मराठीच्या विद्यमान स्वरूपांतील कांहीं विशेष थेट प्राचीन कालांतील भाषांतील कांहीं विशेषांशीं साम्य दाखवितात. यावरून मराठीची पूर्वपीठिका प्राचीन कालापर्यंत शोधणें आवश्यक ठरतें. “तत्कालीन (वेदकालीन) बोलींतील कांहीं अवशेषांचें लोण मराठीपर्यंत येऊन भिडणें शक्य आहे.”

(म. भा. स. वि. १२८)

भारताच्या इतिहासास आर्यांच्या आगमनापासून आरंभ करण्याची रूढी आहे. परंतु वस्तुतः आर्यांच्या पूर्वी या देशांत जे लोक आले त्यांचाहि भारतीयोंच्या जीवनावर आणि भाषाव्यवहारावरहि परिणाम झाला आहे.

आर्यांच्या आगमनापूर्वी

१ निग्रिटो : भारतांत आलेल्या उल्लेखनीय व ज्ञात लोकांत निग्रिटो लोक हे प्रथम आले असावेत. ते आफ्रिकेंतून अरबस्तानच्या वाजूनें किनाऱ्यानें हिंदुस्थानांत आले होते. दक्षिण हिंदुस्थानांत ते पसरले आणि कांहीं अंदमान बेटांत निघून गेले, तर कांहीं आसाम, ब्रह्मदेश या वाजूनें मलाया, सुमात्राकडे गेले. वायव्य प्रदेश (बलुचिस्तान), आसाम आणि दक्षिणेकडील कांहीं प्रदेश येथील भाषांत त्यांच्या आगमनाचे भाषिक पुरावे सांपडतात.

२ आस्ट्रिक : निग्रिटोनंतर आलेले आस्ट्रिक मूळचे मंगोलियन वंशापैकीं होत. ते आतांमधून भारतांत उतरले असावेत. आसामांतील खासी आणि कोल, मुंडा, संनाळ इत्यादि जमातींत आस्ट्रिक लोकांच्या भाषेचें आद्य स्वरूप बरेच कायम आहे. आस्ट्रिक लोकांचा भारतांतील लोकजीवनावर पुष्कळ परिणाम झाला. शेतीच्या कामीं लांकडाचा जमीन खणण्यासाठीं उपयोग करणें आस्ट्रिक लोकांनीं भारतीयांना शिकविलें. नारिकेल, तांबूल, कर्दळ, वटिंगण अलावु इत्यादि पदार्थांची लागवड आस्ट्रिकांनीं या देशांत सुरू केली. विसा-विसावें मोजण्याची पद्धति उत्तर हिंदुस्थानांत आहे तें आस्ट्रिकांचें देणें आहे. चंद्रावरून, तिथीवरून कालगणना करण्याचा प्रघात मूळचा आस्ट्रिकच आहे.

आस्ट्रिकांनीं देशाचा बराच भाग व्यापला होता. सर्व उत्तर हिंदुस्थानभर ते पसरलेच. पंजाबपर्यंत त्यांनीं मजल मारली आणि मध्य हिंदुस्थानपर्यंत ते वस्ती करीत होते. गंगा हा शब्द प्राचीन आस्ट्रिक भाषेंतील नदी या सर्व-सामान्य अर्थाच्या शब्दांचें संस्कृतीकरण आहे. यांगत्सी, कियांग, सिकियांग, या शब्दांत गंगा या शब्दांतील घटक दिसतात.

द्रविडांचें आगमन : (ख्रि. पू. ३५०० पूर्वी) आस्ट्रिक लोकांच्या आगमनाच्या वेळींच किंवा कदाचित् त्यापूर्वीहि द्रविड लोक पश्चिमेकडून भारतांत आले. द्रविड लोक मूळचे भूमध्य समुद्राच्या पूर्वेकडील प्रदेशांतले असा-

वेत (Indo-Aryan and Hindi-P. 39). द्रविडांच्या प्राचीन नांवापैकीं द्रमिल, द्रामिझ हीं नांवे आढळतात. त्याचीं इंडोआर्यन भाषेंत द्रमिड, द्रविड, दमिळ तामिल) अशीं रूपे झालीं. द्रविडांनीं भारतास लिपी शिकविली (Indo-Aryan and Hindi-P. 42). अक्षरवटिका लाभल्यावर आर्यांना आपलें शतकानुशतके मुखोद्गत झालेलें वाङ्मय लेखनिविष्ट (अक्षर) करतां आलें.

बलुचिस्तानांत आज, असलेल्या ब्रहुवी भाषेचें दक्षिणेकडे असलेल्या द्रविड भाषासंघाशीं अतिशय साम्य आहे. त्यावरून सिध द्रविडांनीं व्यापला होता असें दिसून येतें. आर्यांच्या आगमनापूर्वीं द्रविडांनीं सिध आणि पंजाब या प्रदेशांत पुष्कळ वस्ती केली होती. तेथें त्यांनीं मोठीं शहरे उभारलीं होती. हे द्रविड लोक म्हणजेच दास, दस्यु नांवानें उल्लेखिलेले लोक होत. वायव्य आणि उत्तर भारतांत द्रविडांनीं आपली सत्ता वसवली आणि मध्य आणि पूर्व भारतांत आस्ट्रिक चांगले स्थिर झाले. अशा काळीं आर्यांचें आगमन झालें.

आर्यांचें आगमन : (इ. स. पू. १५००) आर्यांना आरंभींच द्रविडांची भरभक्कम वसाहत आढळली म्हणून त्यांनीं त्यांचा टापू टाळून, दक्षिण पंजाब आणि सिध हा टापू सोडून त्यांनीं उत्तर पंजाबमध्ये मुक्काम केला आणि तेथून गंगेच्या सुपीक मैदानाकडे आपला मोर्चा वळविला.

आर्यांच्या नंतरहि, ते आले त्याच मार्गानें, इंडो-युरोपियनांचे भाईवंद किंवा द्रविडांचे भाईवंद भारतांत येतच राहिले.

प्रभावी अनार्य

आर्यांच्या आगमनापर्यंत त्यांच्या पूर्वीं आलेल्या लोकांशीं आर्यांचे वऱ्याच काळपर्यंत झगडे होणें अपरिहार्य होतें. या आर्येतरांशीं झालेल्या संघर्षांचा आणि त्यांच्या अपरिहार्य सहवासाचा भारतीय भाषाव्यवहारावरहि परिणाम होणें साहजिकच होतें. आर्य आणि आर्येतर यांच्या संघर्षांतून भारतीय भाषाव्यवहार घडत गेलेला आहे.

आर्य भारतांत येण्यापूर्वीं जी भाषा बोलत असत तिच्यांत अनार्यांच्या सहवासानें फरक पडत गेला आणि 'आर्य युरोपियन' भाषासंघाप्रमाणें 'आर्य भारतीय भाषा' हा एक प्रचंड भाषासंघ निर्माण झाला.

अनार्यावद्बल बरेच गैरसमज प्रचलित आहेत. परंतु ते आर्यांच्यापेक्षां हीन दर्जाचे होते, इत्यादि समजूती विराधार आहेत.

It is probably fair to say that the Non-Aryan in Sanskrit is considerable in extent and that this may indicate contact with an ancient Indian people who were by no means such primitive savages as it has been fashionable to suppose. --A E. Woolner.

हरप्पा आणि मोहोजेदारो येथील उत्खननां ज्या संस्कृतीचा शोध लागला आहे ती आर्यांच्या आगमनाच्या पूर्वीची आहे. त्यावरून असें दिसतें कीं, आर्यांच्या आगमनापूर्वी सिंधुनदीच्या कांठीं एक भव्य संस्कृति नांदत होती. त्या संस्कृतींत आर्य भारतीय संस्कार मुळींच दिसत नाहींत. त्या संस्कृतीशीं आर्यांना किती निकराचा झगडा करावा लागला तें ऋग्वेदांतील युद्धविषयक वर्णनावरून दिसतें. आर्यांनीं या आपल्या विरोधकांचें वर्णन जरी काळे, चपट्या नाकाचे रानटी लोक असें केलेलें असलें तरी त्याच वर्णनावरून हेंहि दिसतें कीं, ते लोक गोधनसंपन्न, युद्धकुशल असे होते. त्यांनीं मोठाले किल्ले बांधले होते आणि त्या किल्ल्यांच्या आश्रयानें त्यांनीं आर्यांशीं चुरशीचा सामना दिला. आर्यांच्या विरोधकांत द्रविड हे प्रमुख होते. आणि आर्यांच्या आगमनापूर्वी वायव्य प्रदेशांत द्रविडी भाषा प्रचलित होत्या असें दिसतें.

“ Dravidic speaking people were precursors of the Aryans over most of Northern India and were the only people likely to have been in possession of a culture as advanced as the Indus culture ... On the other side of the Kirthar Range and at no great distance from the Indus Valley the Brahuis of Baluchistan have preserved among themselves an island of Dravidic speech which may well be a relic from Pre-Aryan times, when Dravidian was perhaps the common language of these parts.

— (Mohanjo-Daro and the Indus Civilization. Vol. I.—P. 42)

यावरून असें दिसतें कीं, आर्यांच्या पूर्वी भारतांत लोकवस्ती होऊं लागली होती. त्यांत द्रविडांची मोठी प्रभावी संस्कृति निर्माण होण्याइतके ते स्थायिक झाले होते. आणि ज्या अर्थी भारतांत बरीच लोकवस्ती झालेली होती त्या अर्थी आर्यांच्या आगमनापूर्वी भारतांत कांहीं बोलीहि प्रचलित असल्या पाहिजेत. आर्यांची मूळची बोली इराणियन भाषेशीं जुळती होती तरी भारतांत आल्यावर आर्येतरांच्या सहवासानें त्यांच्या मूळच्या बोलीवर परिणाम होणें अपरिहार्य होतें. संस्कृतिसंकराबरोबर भाषासंकर होत गेला आणि त्यांतून 'आर्य भारतीय भाषावंश' प्रकट झाला.

२ प्राकृत आणि संस्कृत

आर्यांनी स्वतःची बोली आपल्याबरोबर आणली होती तिला पूर्व वैदिक बोली असें नांव देतां येईल. भारतांत आर्यांचा ज्यांच्याशीं सहवास झाला त्यांच्यांतहि त्यांच्या बोली होत्या. भारतांत त्या काळीं अनेक बोली होत्या. (हिंदुस्थानांत) उपलब्ध झालेल्या प्राचीनतम वाङ्मयावरून म्हणजे वेदग्रंथावरून हें सहज दिसून येतें. प्रथम रचलेला वेद म्हणजे ऋग्वेद त्यांतहि एक भाषा नाही. त्यांत कांहीं मंडलें आधीं रचलेलीं व कांहीं नंतर रचिलेलीं दिसतात. ऋग्वेदांतील दहावें मंडल शेवटीं रचलेलें दिसतें. बऱ्हा मंडलांत र् चें प्राचुर्य आहे तर दहाव्या मंडलांत ल् चें प्राचुर्य आहे. ऋग्वेदांतील या विविधतेवरून त्या काळची भाषिक विविधता स्पष्ट होते.

ऋग्वेदादि ग्रंथरचनेच्या पूर्वी ग्रंथांत निविष्ट केलेलें वाङ्मय आर्यांनीं मुखोद्गत करून कायम ठेविलें होतें. तें लेखनिविष्ट करतांना मध्यंतरीच्या काळांत म्हणजे रचनेपासून तों लेखनापर्यंतच्या काळांत सूत्रकारांची मूळची भाषा थोडी फार बदलत गेली. त्यामुळे त्यांनीं पाठ केलेलीं मूळ सूत्रें जरी पुष्कळ प्रमाणांत मूळ भाषेंतच ग्रंथनिविष्ट होणें शक्य होतें तरी तसें पूर्णपणें झालें नाही. त्यामुळे वेदांतच भाषावैचित्र्य आढळतें. ऋग्वेदांत आर्येतरांच्या भाषेंतले पुढील शब्द आले आहेत.

अणु, अरणि, कपि, करमार, काल, कुट, कुंड, गण, नाना, नील, पुष्प, पूजन, फल, बीज, मयूर, रात्रि, रूप.

हे ऋग्वेदांतील शब्द मूळचे द्राविडी असावेत. (The origin and development of the Bengali language.—P.42)

वेदांतील भाषेमध्ये पूर्ववैदिक आणि वैदिक असे दोन भाषाप्रवाह दिसतात.

जर्फरी, तुर्फरी, बृबु, बृसय, ताबुव इत्यादि शब्द खालिडियन भाषेतून ऋग्वेदांत घेतलेले आहेत. नेम, पिक, तामरस हे वैदिकांत दाखल झालेले शब्द हे म्लेंछ शब्द आहेत ही जाणीव मीमांसकांनाहि आहे. (जैमिनीसूत्र अधिकरण १-२-६.)

अतिशय जुन्या संस्कृत ग्रंथांतसुद्धा भिन्नभाषामिश्रण बरेचसे झाल्याचे प्रत्यंतर मिळते व पुढील काळीं ज्या भिन्नभिन्न बोली प्रचारांत होत्या त्यांच्यावर संस्कृत भाषेचे परिणाम झालेले, त्यांचे एकमेकींचे एकमेकींवर परिणाम झालेले व त्यांच्या योगाने संस्कृतमध्येहि फरक पडलेले दिसून येतात.

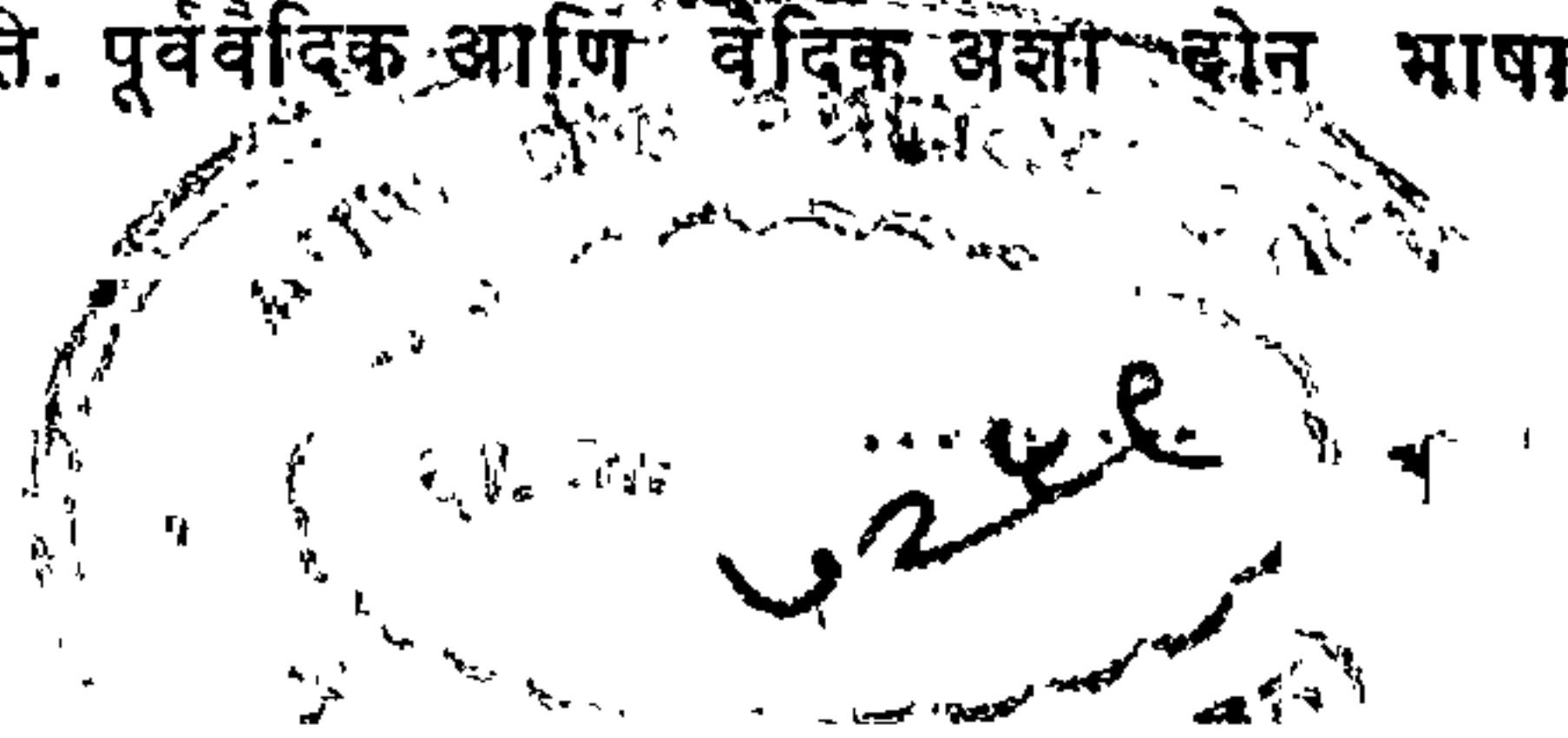
(—म. भा. वि., पृ. ९)

There has not been one Sanskrit developing normally so to say in one line. Sanskrit literature consists of different literary languages differing not only in date but in psychological and social character. The oldest which was considered sacred gave a model but not birth to the later one.....

—Jules Bloch.

(—Some problems of Indo-Aryan Philology—1929)

इंडो-अिराणियन, इंडो-युरोपियन या भाषांशीं जुळणारी वेदांतील भाषा निराळी दाखवितां येते. आणि त्या खेरीज भारतांत आल्यावर त्या पूर्ववैदिक बोलीचें, तत्कालीन भारतीय आर्येतर बोलींच्या सहवासाने जें रूप झालें तीहि निराळी दाखवितां येते. पूर्ववैदिक आणि वैदिक अशा दोन भाषा वेदग्रंथांत दाखवितां येतात.

वस्तुतः वंश, संस्कृति यांच्या संकराबरोबर भाषासंकर होणे हे स्वाभाविकच होते. मूळची भाषा परकीयांच्या वाढत्या सहवासाने बदलणारच. परंतु आर्यांना ते तसेच चालू देणे प्रशस्त वाटेना आणि आपली भाषा इतरांपासून अलिप्त ठेवण्याचे किंवा यापुढे तिचे स्थित्यंतर होऊ न देण्याचे विचार सुरू झाले. शिष्ट आपली भाषा अलिप्त ठेवण्याचा प्रयत्न करू लागले. यांतूनच 'व्याकरणा' चा उदय झाला.

“As the language of the people began to deviate more and more from that of literature the language of the Sistas or the cultured people came to be systematised and after a time attained the sanctity of being called देवभाषा or the speech of the God.”

(--Origin and development of the Bengali language P. 42)

स्वाभाविक भाषाव्यवहारास, सर्वसामान्य भाषाव्यवहारास सुसंघटित करण्याचा हा प्रयत्न म्हणजेच प्राकृत भाषा व्यवहाराचे संस्कृतीकरण होय. वेदग्रंथरचनेपूर्वी आर्यांमध्ये आणि भारतस्थ आर्येतरांत ज्या भाषा होत्या त्या स्वाभाविक स्वरूपांतच विहार करीत होत्या. त्यांचे एकमेकींवर संस्कार होतच होते. त्या 'प्राकृत' अवस्थेत होत्या. त्यांचे 'व्याकरण' करून भाषा संस्कृत तयार करण्यांत आली.

तैत्तेरीय, संहितेत अशी एक आख्यायिका आहे की, वाणी प्रथम अव्याकृत स्थितीत होती. तेव्हा देव इंद्राकडे गेले आणि म्हणाले: आमच्या वाणीस व्याकृत कर. तेव्हा इंद्राने तिचे 'व्याकरण' केले (तै. सं. ६-४-७).

या आख्यायिकेत 'देव' (आर्य) समाजाची भावना चांगली व्यक्त झाली आहे. आपली भाषा अव्याकृत राहिली तर ती परकीयांच्या संसर्गाने भ्रष्ट होत जाणार म्हणून तिला व्याकृत करण्याचा विचार त्यांच्या मनात बळावू लागला.

“In Vedic times there were several dialects and that by fusion of these, a common language called the

Sanskrit was formed while at the same time the dialects ran on their course and formed the Prakrits."

(—Prof. Weber, Wilson Philological Lectures, Bhandarkar.—P. 278)

संस्कृतीकरणानंतरहि प्राकृत भाषांचा प्रवाह प्राकृत स्वरूपांतच अखंडपणे चालूच राहिला. आणि प्राकृत भाषांचें नियमबद्ध स्वरूप, संस्कृत स्वरूप मात्र अमतिक झालें. संस्कृतीकरण झाल्यानं जी एक भाषा निर्माण झाली, जिला संस्कृत हेंच नांव मिळालें. तिच्यांत नियमबद्धतेमुळें पुढें फारसा फरक पडला नाही.

भाषाबंधनाच्या या कार्याचा आद्य प्रवर्तक पाणिनि होय. पाणिनीच्या पूर्वीच भाषांच्या या संस्कृतीकरणास आरंभ झाला होता. प्रातिशाख्यादि ग्रंथ पाणिनीच्या पूर्वी झाले. संस्कृत हा शब्द भाषावाचक अर्थानें मागाहून प्रचलित झाला. यास्क 'निरुक्ति' हा शब्द वापरतो. हेमचंद्र 'आर्ष प्राकृत' म्हणतो. संस्कृत हें भाषेचें विशेषण होतें तें पुढें विशेषनाम झालें.

संस्कृत भाषा म्हणजे प्रचलित, व्यावहारिक किंबहुना जिवंत भाषेचें नियमबद्ध शिष्टप्रणीत स्वरूप एवढाच अर्थ बरोबर ठरेल. संस्कृत ग्रंथकारहि स्वतः दैनंदिन व्यवहारांत पाणिनीय चौकट पाळीत असतील असें म्हणता येत नाहीं; कारण तें व्यवहारतः अशक्यच दिसतें. संस्कृत लेखक व्यवहारांत प्राकृत भाषेचाच आश्रय करीत.

प्राकृत भाषा म्हणून ज्या निरनिराळ्या बोलींस संबोधण्यांत येतें त्या वास्तविक लोकांमध्ये प्रचलित असलेल्या निरनिराळ्या देशभाषा होत्या. त्यांपैकींच एखाद्या बोलीस (किंवा महत्त्वाच्या दोन तीन बोलींच्या मिश्र भाषेस) तिच्यामध्ये वाङ्मयनिर्मिति झाल्यामुळें अधिक शिष्ट व सुसंबद्ध रूप प्राप्त होऊन संस्कृत हें नांव मिळालें. तिच्या शिष्ट व सुसंबद्ध स्वरूपामुळें पुढील ग्रंथरचनाहि त्याच भाषेंत होऊं लागून ती भाषा समृद्ध व संपन्न झाली. परंतु लोकव्यवहार सामान्य बोलींतच चालू होता. या प्राकृत भाषा अथवा बोली वेदपूर्वकाली आणि वेदकालीहि प्रचलित असल्या पाहिजेत. किंबहुना

वेदकालापासून सामान्य लोकांत ज्या बोली होत्या त्याच पुढे प्राकृत भाषा म्हणून संबोधल्या जाऊ लागल्या.

(म. भा. अ. ४)

The spoken Sanskrit of the Vedic times was simpler and more modern than the Sanskrit of the hymns.

Moreover the language of the people was already making rapid progress leaving Sanskrit only to be a language of books and of the learned.

(—Gune P. 134-5.)

“ While the spoken dialects continued from generation to generation evolving slowly newer formations, the literary languages became standardised norms... While Sanskrit in the Paninian sense became the final norm (in morphology) to be fixed for all time the spoken languages of the Aryans continued without a break to evolve naturally under the stress of many cultural contacts. There was no force here other than the natural evolutionary one pertinent to the context which changed the character of the dialects.

(—Katre : Hist., Linguistic P. 14.)

भाषांचे प्रांतभेद यास्कानें लक्षांत घेतलेच आहेत. नैगम आणि भाषिक अशीं भाषेचीं दोन स्वरूपें वेदकालींहि असल्याचें यास्कानें निरुक्तांत नमूद केलें आहे. उदा. दातिल्वनार्थे प्राच्येषु । यात्रमुदीच्येषु ॥ (नि. २-१-३)

ब्राह्मणग्रंथांतहि प्रांतपरत्वे भाषाभेदाची नोंद आहे. सांख्यायन अथवा कौषितकी ब्राह्मणांत असें म्हटलें आहे कीं, उत्तरेकडील भाषा शुद्ध आणि पूर्वेकडील अशुद्ध. असुर हे पूर्वेकडील लोक अशुद्धभाषी होत, असें शतपथ ब्राह्मणांत म्हटलें आहे.

प्रांतपरत्वे आणि एकाच प्रांतांतहि नैसर्गिकरीत्या व्यावहारिक सोईसाठीं

जी भाषा असे तिच्यापेक्षां ग्रंथनिविष्ट संस्कृत भाषा विशेष आदरणीय वा लागली. संस्कृतच्या माहात्म्याचा लोकमतावर विलक्षण पगडा बसला. प्राकृत व्याकरणकारांनी आपलीं मते संस्कृतचें हें अधिष्ठान मानूनच व्यवहृत केलीं आणि प्राकृत म्हणजे प्रकृति जी संस्कृत तिच्यापासून झालेलें असें सांगून टाकलें.

संस्कृतभाषाप्रवीणांना सांस्कृतिक दृष्ट्या समाजांत मानाचें स्थान होवें. ते आपल्या भाषेविषयींच्या अभिमानापायीं संस्कृतेतर भाषांचा उपहास करीत. ही वृत्ति किती तरी काळपर्यंत प्रभावी ठरली. तिची प्रतिक्रिया म्हणूनच कीं काय महाराष्ट्रांत प्राकृतचा कैवार घेण्यासाठीं संतमंडळ पुढें आलें. संस्कृत ही देववाणी म्हणणाऱ्यांना त्यांनीं खडसून विचारलें कीं, प्राकृत काय चोरांची भाषा आहे! ही प्रतिक्रिया या पूर्वीहि झालेली दिसते.

राजशेखराच्या कर्पूर मंजरींत म्हटलें आहे. “संस्कृत बंध कठोर आहेत तर प्राकृत सुकुमार आहेत. पुरुष आणि स्त्री यांत जितकें अंतर तितकें या दोन भाषांत आहे.” (क. मं. १). “ संस्कृत काव्य आणि कवि यांचें नांवहि घेऊं नका. कारण घराचे वासे जळत असतां जसा तड तड तट्ट आवाज होतो तसें संस्कृत श्रुतिकटु आहे.” (वज्जालग)

महेश्वरसूरि पंचमीमाहात्म्यांत म्हणतो : “सामान्य मनुष्यास संस्कृत काव्यार्थ समजत नाही. त्यासाठीं हा ग्रंथ प्राकृत भाषेंत रचिला आहे. तो सर्वांना सुखबोध्य आहे.”

जयवल्लभ म्हणतो : सुंदर, मधुर, श्रृंगाररसपूर्ण आणि युवतींना प्रिय असें प्राकृतकाव्य असतां संस्कृतकडे कोण जाईल?

संस्कृतनें धारण केलेलें व्याकरणबद्ध स्वरूप वाजूस टाकून प्राकृत आपला स्वाभाविक प्रगतीचा मार्ग अव्याहत आक्रमीत राहिलें.

३. “ प्राकृत ”

प्राकृत भाषेचीं व्याकरणें संस्कृत भाषेस मोठी प्रतिष्ठा प्राप्त झाल्यानंतर लिहिलेलीं आहेत. त्यामुळें प्राकृत या शब्दाच्या अर्थावरहि संस्कृतच्या इभ्रं-तीची मोठी छाप पडलेली दिसते.

प्राकृत म्हणजे प्रकृतीपासून निघालेलं. प्रकृति कोणती तर संस्कृत. अर्थात् प्राकृत म्हणजे संस्कृतपासून निघालेल्या भाषा असा अर्थ प्राकृत व्याकरण-कारांच्या मनांत आहे. तो त्यांनीं व्यक्तहि केला आहे. उदा.—

१. प्रकृतिः : संस्कृतं, तत्र भवं, तत् आगतं वा प्राकृतम् (हेमचंद्र.)

२. प्राकृतस्य तु सर्वमेव संस्कृतं योनिः—प्राकृतसंजीवनी

षड्भाषाचंद्रिकाकार तर याहिपुढें गेला. संस्कृतपासून प्राकृत निघालें हें तर त्यास वाटतेंच; परंतु संस्कृतचें हें अपत्यहि फारसें आरोग्यसंपन्न नाही, ही संस्कृतची विकृतीच आहे असें त्यास वाटतें.

“ प्रकृतेः संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृती मताः । ”

असें तो म्हणतो. यावरून भाषेचा श्रेष्ठ आदर्श म्हणजे संस्कृत, ही भावना कृती प्रभावी होती हें दिसून येतें.

प्राकृत भाषांचा उगम संस्कृतांतच आहे. हें मत अर्वाचीन पंडितांनींहि कांहीं काळ अभिनिवेशानें मांडलें आहे. उदाहरणार्थ, डॉ. भंडारकर यांनीं प्राकृत भाषा संस्कृतपासून निघाल्या असें आपलें मत अग्रहानें प्रतिपादिलें आहे.

It is more natural to suppose that it was the Sanskrit from which the Prakrits evidently sprang.

(Wilson Phil. Lectures P. 24)

पाली आणि प्राकृत भाषा या संस्कृतच्या भगिनी आहेत असें प्रा. चिल्डर्स यांचें मत आहे. पालीमध्ये प्राकृतचें आद्य स्वरूप दिसतें. पाली भाषेंतील शब्द-संग्रहाची चिकित्सा करून प्रा. चिल्डर्स (childers) यांनीं असें अनुमान काढलें कीं, पालीमध्ये अशीं कांहीं रूपे आहेत कीं, तीं खात्रीनें संस्कृतच्या पूर्वीचीं आहेत. तीं फक्त वेदांत आढळतात. इतकेंच नव्हे तर पालीमध्ये असे कांहीं प्राचीन अवशेष आहेत कीं, ते संस्कृतपेक्षां तर प्राचीन आहेतच परंतु त्यांचा इंडो-जर्मानिक भाषावंशाच्या द्वारांच उलगड होऊं शकतो. यावरून पाली संस्कृतपासून निघाली असें म्हणतां येत नाही.

पाली आणि संस्कृत यांचा अतिशय निकट संबंध आहे. पालींत नाग, बुध्द, निदान असे ३ शब्द संस्कृत आहेत. बाकीचे बहुतेक संस्कृतचींच अप-

भ्रष्ट रूपे आहेत. परंतु संस्कृतशी न जुळणारी अशीं कांहीं रूपे आहेत आणि जीं वैदिक भाषेतहि नाहींत व (classical) संस्कृतांतहि नाहींत अशीं कांहीं रूपे आहेत. पालीचें संस्कृतशीं बरेंच साम्य आहे हें प्रा. चाइल्डर्स यांना मान्य आहे. तरी त्यांचें असें मत आहे कीं, वर सांगितलेल्या रूपांचा उलगडा संस्कृतवरून होत नाहीं. यावरून पाली आणि संस्कृत या दोन्ही भाषा त्यापूर्वीच्या आणि आज अज्ञात झालेल्या एका आर्यभाषेपासून निघालेल्या आहेत.

“Pali on the whole is decidedly later stage than Sanskrit and stands to it in the relation of a younger sister.”

(Quoted in : Bhandarkar's Wil. Phil. P. 284.)

प्राकृतचें प्राचीनतम स्वरूप स्पष्टपणें दाखविणाऱ्या पाली भाषेच्या उत्पत्तीविषयीं दोन अवचीन पंडितांचीं हीं मते आहेत.

प्राकृत भाषा या संस्कृतोद्भव आहेत हें मत आतां प्रमाण मानलें जात नाहीं. याचें कारण संस्कृतबद्दलच्याच कल्पना बदलल्या आहेत. ‘प्रकृतिः संस्कृतम्’ हें क्षणभर मानलें तरी संस्कृत म्हणजे कोणत्या कालांतलें संस्कृत ! वेदपूर्व, वैदिक, पाणिनीनें सांगितलेलें, ब्राह्मण ग्रंथांतलें कीं काव्यनाटकादि ग्रंथांतलें ? संस्कृत भाषेत म्हणजे मूळ आर्यभाषेत असें म्हणावयाचें असेल तर मूळ आर्यभाषेत सारखा फरक पडत गेला आहे हें स्पष्टच आहे.

We have to recognize in Sanskrit, in its widest sense not one standard language but also many standard dialects differentiating themselves from each other through their regional characteristics and each developing within its own region according to its chief characteristics in its temporal evolution.—The term Sanskrit itself is not very clear as either referring to the language of the Vedic Texts or to the later classical

form of it perfected by the schools of grammarians... The term is quite ambiguous if we take the entire history of the family of languages brought into India by the incoming Aryans.

(—S. M. Katre, Prakrit Languages. P. 5)

वीम्सनेंहि ही परिस्थिति वर्णन केली :

“Aryans from the earliest times spoke many dialects... After a time Brahmanas *consciously* and *intentionally* set themselves to the task of *constructing a sacred language* by preserving and reducing to rule the grammatical elements of the Vedic tongue. They siezed on the salient features of Aryan speech as contained *in all dialects* and moulded them into one harmonious whole. The dialects were anterior to Sanskrit, contemporary with it and they finally survived it. As ages rolled on the vulgar dialects went on developing into new forms while Sankrit remained fixed and fosilised for ever. Panini who is credited with this fact of constructing the Sanskrit language lived when the early dialects were much changed still among the Brahmanas there was a traditional memory of the ancient and then obsolete forms of many words.”

पूर्ववैदिक कालापासून तो पाणिनी कालापर्यंत भारतीय आर्य भाषेचीं अशीं स्थित्यंतरें झालीं. तीं स्थित्यंतरें थांबविण्याचा प्रयत्न संस्कृतनें केला. वरील उतान्यांत पाणिनीनें संस्कृत रचिलें (Constructing) असें म्हटलें आहे. तसेंच ब्राह्मणांनीं वेद भाषेचें व्याकरण रचण्याचें कार्य सहेतुकपणें (Consciously and intentionally) केलें असेंहि म्हटलें आहे. यावरून संस्कृतपासून प्राकृत हें म्हणतांना संस्कृत या शब्दानें कोणती

भाषा सुचविली जाते हें सांगणें कठिण आहे. मुद्दाम रचिलेली भाषा किंवा भाषास्वरूप दुसऱ्या भाषांस जन्म देऊं शकत नाहीं.

सारांश, प्राकृत भाषा या संस्कृतपासून (प्रकृति) निघाल्या हें मत भ्रामक आहे. वेदपूर्वकालापासून भारतीयांत ज्या अनेक बोली प्रचलित होत्या, ज्यांत सर्वसामान्य भाषाव्यवहार होत होते त्यांतल्याच कांहीं बोली नैसर्गिकपणें ठिकठिकाणीं लोकवस्तीबरोबर वाढत गेल्यां. त्यांना भाषापद प्राप्त झालें. त्याच प्राकृत भाषा होत. प्रकृत्या स्वभावेन सिद्धम् प्राकृतम् किंवा प्रकृतीनां साधारणजनानां इदं प्राकृतम् हीच प्राकृतची व्याख्या बरोबर आहे. प्राकृतचा हा अर्थ या १२ व्या शतकांत झालेल्या नमिसाधु या टीकाकारास माहित होता.

‘सकल जगज्जन्तूनां व्याकरणादिभिरनाहितसंस्कारः सहजो व्यापारः प्रकृति तत्र भवं सैव वा प्राकृतम्’ संस्कृतचीहि अशीच समर्पक व्याख्या नमिसाधुनें केली.

पाणिण्यादिव्याकरणोदितशब्दलक्षणेन संस्करणात् संस्कृतमुच्यते।

भाषेचें प्राकृत हें स्वाभाविक स्वरूप आहे. संस्कृत हें कांहींसें तरी कृत्रिम स्वरूप आहे. स्वाभाविक स्वरूप, बोलणाऱ्यांच्या भाषाव्यवहारांतील स्वाभाविक प्रवृत्तीनें सिद्ध होतें. बोलणाऱ्यांमध्ये ‘प्राकृतिक’ विशेष असतात. त्यांपैकीं भारतीयांचेहि कांहीं भाषिक विशेष, उच्चार्याच्या विशेष (परंतु स्वाभाविक) पद्धति आहेत. पूर्ववैदिक भाषा म्हणजे भारतीय भाषेचें असंस्कृत, अकृत्रिम स्वाभाविक स्वरूप. त्या पूर्ववैदिक भाषेत असे उच्चारविशेष आहेतच. तेच उच्चारविशेष प्राकृत या विशेष नांवानें ओळखल्या जाऊं लागलेल्या भाषांत आढळतात. त्यांतले कांहीं विशेष संस्कृतांतहि असणारच. कारण संस्करण झालें तें पूर्वीच्या व तत्कालीन बोलींवरच झालें. तेव्हां संस्कृत आणि प्राकृत या दोन्हीहि भाषा संस्कृतपूर्व अशा एका सर्वसामान्य भाषेपासून निघाल्या आणि त्यांच्यांत भगिनीचें नातें आहे मायलेकीचें नव्हे हेंच म्हणणें जास्त संयुक्तिक दिसतें.

संस्कृतपूर्व काळांत ज्या बोली प्रचलित होत्या त्या भिन्न असल्या तरी त्यांच्यांत भेदापेक्षां साम्यच जास्त होतें. कारण त्या एकाच मानव वंशांतील (भारतीय आर्य वंशांतील) लोकांत प्रचलित होत्या.

Aryans from the earliest times spoke many dialects all closely akin, all having the same family likeness and tendencies common to all perhaps in every case mutually intellegible but still distinct and co-existent.

(Beams in Bhandarkar, Wil. Phil. Lectures. P. 279.)

आर्ये भारतांत दूरवर गेले. निरनिराळ्या प्रांतांत स्थायिक झाले. त्यांचा आधीं स्थायिक झालेल्या व नंतरहि आलेल्या भिन्न वंशीयांशीं संबंध आला. त्यामुळे त्यांच्या भाषेचें (बोलीचें) मूळ (प्राकृतिक) स्वरूप बदललें आणि तिला स्थानविशिष्ट स्वरूप येत गेलें. प्राकृतांत भाषाभेद निर्माण झाले.

आधुनिक भारतीय भाषांची पूर्वपीठिका पाहण्यापूर्वी संस्कृत व प्राकृत या पदांचे रूढार्थ आणि योगार्थ लक्षांत घेतले पाहिजेत. वरील विवेचना-वरून स्थूलमानानें एवढें लक्षांत यावें कीं, आधुनिक भारतीय भाषा या पूर्ववैदिक कालापासून चालत आलेल्या भाषाप्रवाहाच्याच शाखोपशाखा आहेत. त्या प्राकृतोद्भव आहेत म्हणजे भारतीयांच्या भाषाव्यवहाराच्या स्वाभाविक स्वरूपांचीच स्थित्यंतरे आहेत.

प्राकृत भाषांत आज जे प्रकार दाखविले जातात ते मूळच्या भाषा-प्रवाहाचीं स्थानविशिष्ट रूपें आहेत.

इंडो-आर्यन् भाषा म्हणजे आर्यांनीं आपल्याबरोबर भारतांत जी भाषा आणिली ती भाषा. त्या भाषेचा अखंड प्रवाह आधुनिक काळापर्यंत आलेला आहे. या प्रवाहाचे तीन टप्पे म्हणजे प्राचीन इंडो-आर्यन् Old Indo-Aryan मध्यकालीन Middle Indo-Aryan आणि अर्वाचीन Modern Indo-Aryan असे भारतीय भाषा व्यवहाराचे तीन भाग करणें जास्त सुसंगत आहे. प्राचीन इंडो-आर्यन् भागांत ऋग्वेदादि वेदग्रंथांतील भाषा, पाणिनी-पर्यंत आर्यांत प्रचलित असलेल्या बोली आणि त्यानंतर बऱ्याच काळपर्यंत शिष्टांमध्ये प्रचलित असलेली भाषा आणि पाणिनी आणि पातंजली यांनीं ज्यास 'भाषा' म्हटलें आहे आणि जी पुढें काव्यनाटकादि (Classics) ग्रंथांत आहे ती भाषा यांचा समावेश होतो. ख्रिस्तपूर्व सहाव्या शतकापर्यंत हा प्राचीन आर्य भाषाकाल म्हणतां येईल.

मध्य-इंडोआर्यन या विभागास ख्रि. पू. ६ व्या शतकापासून आरंभ होतो. ११ व्या शतकापर्यंत हा विभाग होतो. या विभागांत सर्व 'प्राकृत' भाषा येतात. याचा अर्थ असा कीं, प्राचीन आर्यभाषेचीं समाजपरत्वे व स्थल-परत्वे स्थित्यंतरे होतां होतां त्यांना निराळेपण प्राप्त झालें व ते स्थिर होऊन प्राकृत असें नांव देतां येऊं लागलें तो काळ होय.

संस्कृतीकरणाचा प्रयोग वगळल्यास आर्य भारतीय भाषांचा इतिहास हा प्राकृतचाच इतिहास आहे. म्हणजे लोकांच्या प्राकृतिक, स्वाभाविक भाषिक व्यवहाराचाच इतिहास आहे. त्या व्यवहारांत संस्कृतीकरणाचा एक प्रयोग झाला एवढेंच. त्या प्रयोगानें मूळचा भाषेचा स्वाभाविक प्रवाह खंडित झाला नाही. समाजांतील मूठभर लोकांनी ('शिष्ट') आपल्यापुरतें भाषावैशिष्ट्य निर्माण करण्याचा प्रयत्न केला. तो त्यांच्यापुरताच मर्यादित राहिला आणि त्या वर्गाची संख्या कमी होत गेली. तसतशी ती शिष्टांची विशिष्ट भाषाहि मृतप्राय झाली.

We must not forget that Sanskrit was standardized and refined from a number of old Indo-Aryan dialects which were current from the days of Rigveda itself and which continued to exist side by side with refined Sanskrit even during the days of Panini and Patanjali and for centuries afterwards until Middle Indo-Aryan finally upset the stability of old Indo-Aryan as a spoken medium and made the change over to New Indo-Aryan easy of accomplishment. (S. M. Katre : Prakrit Languages, Intr.—P. 8.)

४ प्राकृत भाषांचीं वैशिष्ट्ये

पूर्ववैदिक या भाषाप्रवाहांतूनच जे भाषाप्रवाह निघाले त्यांतील कांहींना वैशिष्ट्य प्राप्त झालें आणि प्रांत-जनपरत्वे त्यांचीं भिन्न रूपे सिद्ध झालीं. परंतु त्या भिन्न रूपांतहि एक सर्वसामान्य असा 'प्राकृत' चा धागा आहेच.

प्राकृतचीं म्हणून जीं विशेष लक्षणे म्हणतात तीं पूर्ववैदिक आणि वैदिक भाषांतहि आढळतात. या अर्थानेंच 'वेदपूर्वकालीन भाषा प्राकृतच असत.' (म. भा. उ. वि. ६८) म्हणजे त्या व्याकरणांनीं नियमित झालेल्या नव्हत्या.

पूर्ववैदिक, वैदिक आणि प्राकृत यांच्यांतील सादृश्य पाहिलें कीं हा एक अखंड भाषाप्रवाह आहे असें सहज लक्षांत येतें.

पूर्ववैदिक, वैदिक भाषांचीं वैशिष्ट्ये;

उच्चार-प्रक्रिया.

(१) कंठ्य उच्चाराचें जास्त प्रमाण. अवेस्ता भाषेंतहि हा प्रकार आहे. उदा. हप्तहिंदु (सप्तसिंधु) हओम (सोम)

(२) 'ह' कार मिश्र उच्चाराची प्रवृत्ति उदा. धयवह् (देवः) थयवह् (देवः) भयधर्, फयधर्, (पितर्)

(३) शब्दांचे अर्धस्वरान्त उच्चार करण्याची प्रवृत्ति. उदा. देवह्, शालाह्, पशव्, नर्. कांहीं लोक स्वरान्तहि उच्चार करीत.

(४) अंत्य व्यंजन द्वित्त करणें. उदा. अन्न् (अन्)

(५) संनिध स्वरांचे असंहित उच्चार. उदा. प्रउग, संहित उच्चार झाल्यास अ + इ = ए. अ + उ = ओ असे संधि. असे संहित उच्चारहि याशिवाय अनेक प्रकारें होत.

(६) विसर्गपुढें वर्ण नसल्यास त्याचे ह्, र्, स्, ष्, स्, य्, व्, असे विविध उच्चार.

(७) त् काराच्या जागीं स्काराचा उच्चार उदा. चमत् (चमस्)

(८) स् चा न्ह सारखा आणि न्ह चा ह सारखा उच्चार.

(९) अ आणि ह यांचे जवळ जवळ सारखेच उच्चार.

(१०) तालव्याचा कधीं दंत तालव्य उच्चार.

(११) मूर्धन्य उच्चाराचा अभाव

(१२) स् हा एकच उष्म वर्ण

(१३) मध्ये आ घालून अपत्यवाचक शब्द तयार करीत.

पुत्र = प् + आ + उत्र = पोत्र.

प्रत्ययप्रक्रिया

पूर्ववैदिक भाषा ही (वचन, विभक्ति किंवा लिंग यांचे प्रत्यय नसलेली) अप्रत्ययी होती म्हणजे प्रत्ययाचें कार्य निरनिराळे शब्द जोडून होत असे.
(म. भा उ. वि. ७५)

(१) तुबन्ताचे विविध प्रकार.

(२) काळ व वचन याचों रूपें करण्याचे विविध प्रकार.

(३) विभक्ति प्रत्ययांचे विविध प्रकार—देवेभिः देवैः (तृ. ब. व.)

(४) वचन दाखवितांना स् जोडून एकवचन, स् + स् जोडून द्विवचन स् + स् + स् जोडून बहुवचन दाखविलें जाई. किंवा अम् आणि 'अन्' जोडूनहि एकवचन दाखवीत.

या भाषास्थितींत पुढें वचनप्रत्यय नंतर विभक्तिप्रत्यय आले व नंतर लिंगभेद होऊं लागले.

पाणिनी व इतर व्याकरणकारांनीं ही विविधता पाहून भाषा एकसूत्री करण्याचा प्रयत्न केला. उदा० स्वरांचे संधि नियम बसविले. उदा० अ + इ यांचा उच्चार ऐ; अ + उ यांचा उच्चार औ. इ + आ यांचा 'या' हा संहित उच्चार.

तसेंच विसर्गपुढें स्वर किंवा व्यंजन आल्यास तेथें विसर्गाचा लोप करून उपांत्य स्वराबद्दल कोणता स्वर यावा, विसर्ग कायम केव्हां ठेवावा या-विषयीं नियम केले.

वचन, लिंग, काल इत्यादिकांविषयींची विविधता नाहीशी करून त्यांचे प्रत्यय ठरविले व रूपसिद्धि ठरविली.

परंतु कांहीं विविधतेस पाणिनीस मान्यताहि द्यावी लागली. मत्तयै, मत्तवे, हीं दोन्ही रूपें वैकल्पिक म्हणून त्यानें मान्य केलीं.

परंतु पाणिनीनें व्याकरणानें भाषेंत एकसूत्रीपणा आणण्याचा प्रचंड प्रयत्न केला तरी भाषेच्या प्रत्यक्ष व्यवहारावर व्याकरण फारसें प्रभावी ठरलें नाहीं. वेदपूर्व व वैदिक कालांतील विविधता चालूच राहिली. असे विविध उच्चार ज्या समाजांत प्रचलित होते त्यांतले कांहीं लोक देशांतील निरनिराळ्या प्रांतांत सरकत गेले व नंतर स्थिर झाले. ते स्थिर झाल्यावर त्यांच्या भाषेस-

हि स्थैर्य आलें. त्यांची मूळची भाषा व ते स्थिर झाले तेथील पूर्वीची प्रस्थापित प्रचलित भाषा यांच्या संयोगानें त्या त्या प्रांतांतील भाषेस व्यवच्छेदक असें रूप प्राप्त झालें. मूळच्या विविधतासंपन्न अशा वेदपूर्वकालीन किंवा वेदकालीन प्राकृत भाषेस प्रांतपरत्वेन निरनिराळीं रूपें प्राप्त झालीं. त्यांनाच मागधी, शौरसेनी, महाराष्ट्री इत्यादि प्रांतनामात्मक नांवें मिळालीं, या प्रांतनामांकित प्राकृत भाषांमध्ये जें साम्य आढळतें तें त्यांच्या या पूर्वीच्या एकाच उगमस्थानाचें सूचक आहे असें म्हणतां येईल.

पाणिनीकालापर्यंत वेदपूर्व व वैदिक भाषांतील कांहीं प्रकार लुप्त झाले, मार्गे पडले व कांहीं पाणिनीनें मंजूर केले नाहीत तरी प्रांत विशिष्ट प्राकृत भाषांत रुढ झाले. प्राकृत भाषांत जीं रूपें संस्कृतांत आढळत नाहीत, संस्कृत भाषेच्या नियमास जमत नाहीत परंतु तत्पूर्व वैदिक भाषेतील रूपाशीं मात्र जमतात त्याचें कारण हें असें आहे. उदा. तो कथण्याचें करता झाला, तुम्ही जाण्याचें करा. हे मराठींतले प्रकार कथयांचकार, विदाम् कुर्यात् या पद्धतीचे आहेत. संस्कृतांत भूतकाळीं व विध्यर्थी आयाम् प्रत्यय नसून आम् प्रत्यय आहे. परंतु पूर्ववैदिक व वैदिक भाषेत यातुम्, गन्तुम् हीं धातुसाधितें नामासारखीं उपयोगांत येत व त्यांना विभक्ति प्रत्यय लागत. उदा० यातुम् (द्वितीया), यातवे (चतुर्थी) तेव्हां या वैदिक वा पूर्ववैदिक पद्धतीवरून मराठींत (प्राकृतच्या द्वारां) हा प्रकार आला असावा. मराठींतील हंसाया, कराया या रूपांचीं मूळें ऋग्वेदांतील एय्यान्त प्रत्ययान्त रूपांत आढळतात. संस्कृतांत अनीय, ईय, तव्य हे विध्यर्थी प्रत्यय आहेत. 'एय्य' प्रत्यय नाही. तो ऋग्वेदांत आहे. उदा. स्तुषेय्य.

एकाच विभक्तीच्या एकाच वचनाचीं विविध रूपें प्राकृतांतहि आढळतात. उदा. युष्मत् शब्दाच्या पंचमीचें एकवचन पाणिनीनें ठरविलें तरी प्राकृतांत त्याचीं तुव्भ, तुज्झ, तुहिंतो, तुरह, तईहितो, तुमत्तो, तुज्झतो, तुज्झा इत्यादि अनेक रूपें राहिलींच.

तसेंच क्रियापदाच्या रूपांतहि 'भू' धातूचे वर्तमानकाळीं प्रथम पुरुषाचे अनेकवचनी प्रकार प्राकृतांत आले आहेत. 'भवन्ति' हें एकच रूप संस्कृतनें

सांगितलें. परंतु त्याचे प्राकृतांत अनेक प्रकार झाले होते. उदा० होअमु, होएज्जमो, होज्जमु, होज्ज, होज्जा इ.

दोन स्वर असंहित ठेवण्याच्या प्रकारास संधि नियमानें आळा घालण्याचा पाणिनीनें प्रयत्न केला तरी तुआं, ईआ हीं रूपें मराठीपर्यंत आलीं.

वैदिक भाषेंतील विश्लेष हा प्राकृतांतून मराठीपर्यंत आला आहे. वैदिक त्रियंबकम् हे रूप (सं. त्र्यंबकम्) मराठी त्र्यंबक या रूपास सं. त्र्यंबकम्पेक्षां जवळचें दिसतें.

प्राकृत व वैदिक भाषा यांतील सादृश्ये.

(१) ऋकाराच्या जागीं उ कार होणें. प्रा. पुहवी (पृथिवी) वै. कुठ (कृत).

(२) संयुक्त वर्ण असल्यास एका व्यंजनाचा लोप होऊन पूर्व स्वर ऱ्हस्व असल्यास दीर्घ होणें. प्रा. दूलह (दुर्लभ) वै. दूळभ (दुर्लभ).

(३) व्यंजनान्त शब्दांतील अंत्य व्यंजनाचा लोप. प्रा० ताव (तावत्) वै. पश्चा (पश्चात्).

(४) संयुक्त र् आणि य् चा लोप.

प्रा. पगळभ (प्रगल्भ)

वै. अपगल्भ (अप्रगल्भ)

(५) संयुक्त व्यंजन पुढें आल्यास मागील दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होणें.

प्रा. रत्ति [रात्रि].

वै. रोदसिप्रा [रोदसीप्रा].

(६) द् च्या जागीं पुष्कळ ठिकाणीं ड् होणें.

प्रा. डण्ड (दण्ड) डंस (दंस),

वै. पुरोडाश (पुरोदाश).

(७) ध् चा ह होणें.

प्रा. बहिर (बधिर).

वै. प्रतिसंहाय (प्रतिसंधाय)

(८) संयुक्त व्यंजन असल्यास स्वरागम :

प्रा. तणुवी (तन्वी).

वै. तनुवः (तन्वः)

(९) 'अ' कारान्त पुलिगी शब्दाच्या प्रथमेचें एकवचन 'ओ'
प्रा. देवो.

वै. संवत्सरो.

(१०) तृतीयेचीं बहुवचनी रूपें 'हि' आणि 'भि' कारान्त.

प्रा. देवेहि, गंभीरेहि

वै. देवेभिः गंभीरेभिः

(११) चतुर्थीच्या जागीं षष्ठीचा प्रयोग.

(१२) पंचमीच्या एकवचनी त् चा लोप.

प्रा. देवा, वच्छा.

वै. उच्चा, नीचा, पश्चा.

(१३) द्विवचनाच्या जागीं बहुवचन.

प्रा. रामलवखणा.

वै. इंद्रावरुणा (इंद्रावरुणौ).

प्राकृत भाषा व वैदिक भाषा यांच्यांतील हें व असें अनेक प्रकारचें सादृश्य हेंच सिद्ध करतें कीं,

“ प्राकृत की उत्पत्ति वैदिक अथवा लौकिक संस्कृत से नहीं किंतु वैदिक संस्कृत की उत्पत्ति प्रथर रत्तर की प्रादेशिक प्राकृत भाषासे हुई है। ”

(पाइअ-सद्-महण्णवो उपो. पृ. १२)

प्राकृत भाषांच्या कालखंडांतहि तीन कालविभाग दाखवितां येतात.

प्रथमयुग : (इ. स. पू. ४०० ते इ. स. १००) या युगांत हीनयान बौद्धांच्या त्रिपिटक आणि जातकप्रभृति ग्रंथांतील पाली — चूलिका आणि चूलिका पैशाची, जैनांच्या अंगग्रंथांतील अर्धमागधी भाषा. अंगग्रंथाखेरीज प्राचीन सूत्रांची आणि पउमचरिअ इत्यादि ग्रंथांतील जैन महाराष्ट्री, अशोक शिलालेखांची व इतर प्राचीन शिलालेखांची भाषा, अश्वघोषांच्या नाटकांतील भाषा यांचा समावेश होतो.

मध्ययुग : (इ.स. १०० ते ५००) भासाचीं नाटके व कालिदासादिकांचीं नाटके यांतील शौरसेनी, मागधी आणि महाराष्ट्री भाषा, सेतुबंध, गाथासप्त-

शती इत्यादि काव्यांतील महाराष्ट्री, वर रुची इत्यादि प्राकृत व्याकरणकारांनी ज्यांचीं लक्षणे व उदाहरणे दिलेलीं आहेत ती महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पेशाची आणि चूलिका पेशाची, दिगंबर जैन ग्रंथांतील शौरसेनी आणि श्वेतांबर जैन ग्रंथांतील जैन महाराष्ट्री, चंडाच्या व्याकरणांतील आणि विक्रमोर्वशी-यमू नाटकांतील अपभ्रंश भाषा यांचा या कालविभागांत समावेश होतो.

शेषयुग : (इ. स. ५०० ते १०००)

प्रांतपरत्वेन झालेल्या अपभ्रंश भाषा.

या विभागणीप्रमाणे निरनिराळ्या प्राकृत भाषांचीं विशेष लक्षणे पुढे दिलीं आहेत.

पाली

ही वस्तुतः एकजिनसी भाषा नाही. तिची व्यवच्छेदक लक्षणे तितकी स्पष्ट नाहीत. (Prak Lang. p. 11) पाली ही अनेक प्राकृत बोलींची वाङ्मयीन विकसित अवस्था होय. तिच्यावर मध्ययुगीन अनेक भाषांचे व बोलींचे संस्कार झालेले दिसतात. आजच्या प्राकृत भाषा उपलब्ध आहेत. त्यांमध्ये पाली ही सर्वांत जुनी भाषा आहे. (म. भा. ३८) तरी पाली या शब्दाचा मूळ अर्थ ओळ, मर्यादा, सीमा असा होता आणि त्यावरून धर्मशास्त्रग्रंथांतील मूळ भागांतील ओळ असा अर्थ आला. धर्मग्रंथाचे मूळ व भाष्य असे दोन भाग असतात. त्यापैकी मूळ ग्रंथांतील ओळ म्हणजे पाली होय. (Prak Lang. p. 11)

पालीचे प्राचीनतम स्वरूप त्रिपिटक नांवाच्या पाली धर्म ग्रंथांतील गद्य भागांत मधूनमधून आलेल्या छंदोबद्ध गाथा नांवाने प्रसिद्ध असलेल्या भागांत दिसते.

पालीचे पुढील स्वरूप धर्मग्रंथांतील गद्य भागांत दिसते.

पुढे मिलिंदपन्ह (मिलिंदप्रश्न) यासारख्या धर्मतत्त्वाबाहेरील ग्रंथांतील गद्यटीकांत पालीचे पुढील स्वरूप दिसते.

पालीची शेवटची अवस्था संस्कृतपद्धतीच्या काव्यग्रंथांत दिसते.

पालीच्या उत्पत्तिकालासंबंधी मतभेद आहेत. तरी वाङ्मय व धर्मशास्त्र यांची मुख्य भाषा म्हणून ख्रि. पू. ३ रे शतक ते ख्रिस्तोत्तर ११ वे शतक हा या भाषेचा जीवनकाल म्हणता येईल. (Prakrit Lang. P. 15)

पाली ही बोलभाषा नसून बौद्धधर्म ग्रंथांची वाङ्मयीन भाषा आहे. (म. भा. ३९). पाली भाषेच्या उत्पत्तिस्थानाबद्दल बरेच मतभेद आहेत. कांहीं मते :

मागधी भाषेपासून मगध देशांत पाली प्रचलित होती (बौद्ध ग्रंथकार).

विंध्याचा दक्षिण भाग (ओल्डेनबर्ग) विंध्याचा पश्चिम व मध्यभाग (पर्रक) पैशाची भाषेचा प्रांत (स्टेन कोनो व ग्रीअर्सन)

पालीचें व पैशाची भाषेचें विशेष साम्य आहे. त्यावरून पैशाची मूळ प्रांतांतच पालीचा उदय झाला असणें जास्त सुसंगत आहे. (म. भा. अ. ३८)

परंतु पैशाचीच्याहि जन्मस्थानाबद्दल मतभेद आहेत. स्टेनकोनो पैशाची विंध्याच्या दक्षिणेकडे निघाली असें म्हणतो तर ग्रीअर्सनच्या मते वायव्य प्रदेश हें तिचें उत्पत्तिस्थान आहे.

पालीचीं वैशिष्ट्ये : अनेक बोलींतून पाली ही वाङ्मयनिष्ठ भाषा झाली आहे. त्यामुळे पालीमध्ये अनेक बोलींचीं (प्राकृत भाषांचीं) वैशिष्ट्ये एकत्र आलीं आहेत. पाली व इतर प्राकृत यांच्यांत बरेच साम्य आहे. उदा.—

१. ऱ्हस्व स्वर कायम राहणें. अग्नि (अग्निं).

२. संयुक्त व्यंजनापूर्वीचा दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होणें. कठ्ठ (काष्ठ).

३. ए आणि ओ यांचे ऱ्हस्व उच्चार होणें आणि पुढील व्यंजन द्वित्त होणे. ओक्कम् (अवक्रम्).

४. कवीं ए बदल इ, ओ बदल उ घेणें. पामुज्ज (प्रभोद).

५. अंत्य दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होणें. देवाणम् (देवानाम्)

६. संयुक्त व्यंजनापूर्वीचा दीर्घ स्वर स्वरभक्तीमुळे ऱ्हस्व होतो. तिखिण (तीक्ष्ण)

७. ऋ चा अ, इ किंवा उ. मत (मृत) इसि (ऋषि) उजु (ऋजु)

८. संयुक्त व्यंजनापूर्वीचा किंवा अनुस्वारापूर्वीचा दीर्घस्वर ऱ्हस्व होणें. इससर (ईश्वर) नदि (नदीम्).

९. य्, अय् अथवा ऐ याबद्दल ए आणि व्, अव् अथवा औ बदल ओ तेल (तैल) पोत्त (पौत्र) सोवण्ण (सौवर्ण)

१०. विसर्गबद्दल ओ किंवा उ : शब्दांमध्ये विसर्ग आल्यास त्याचा लोप होऊन पुढील व्यंजन द्वित्त होणें. दुक्खम् (दुःखम्)

११. मध्य कठोर व्यंजनें मृदु होतात. मृदु व्यंजनाचा 'य'कार होऊन पुढें तें लुप्त होतें.
१२. दंत्य वर्णांस मूर्धन्यत्व येतें. दुसइ (दशति).
१३. आद्य य् चा ज् आणि व् चा ब् होतो. जाव(यावत्)जन्तो (यंत्रम्).
१४. स्, श्, ष् बदल स् येतो. सीदल (शीतल).
१५. अंत्य व्यंजनाचा लोप होतो. जम्म (जन्मन्).
१६. पदामध्ये व स्वरानंतर आलेले क्, ग्, च्, ज्, त्, द्, प्, ब्, य्, व् यांचा लोप : लोओ (लोक) राई (राजि).
१७. पदामध्ये व स्वरानंतर आलेले ख्, घ्, थ्, ध् भ् यांचा ह् होतो. मुहं (मुखम्) मेहो (मेघः) मिहुणं (मिथुनम्) बहिरो (वधिरः) सहा (सभा).
१८. ट्, ठ्, ड्, न्, प्, ब्, य्, श्, ष् याबद्दल ड्, ढ्, ल्, ण्, व्, ब्, ज् आणि स होतो. घड (घंट) कुठार (कुठार) तलाय (तडाग) नयण (नयन) उवमा (उपमा) सवल (शबल) जम (यम), कुस (कश) कसाय (कषाय).
१९. संयुक्त व्यंजनांतील पहिल्या क्, ग्, ट्, ड्, त्, द्, प्, श्, ष्, आणि स् ह् यांचा लोप होऊन दुसरें व्यंजन द्वित्त होतें.
भुत्त (भुक्त) दुद्ध (दुग्ध)
छप्पअ (षट्पद) मस्सु (श्मश्रु)..
गोठ्ठी (गोष्ठी).
२०. म्, न्, य्, हे परवर्ण असले तरी त्यांचा लोप होतो व पहिला वर्ण द्वित्त होतो.
युग (युग्म) नग (नग्न).
२१. संयुक्त व्यंजनांतील ल्, व्, ब्, र् हे लोप पावतात व राहिलेलें व्यंजन द्वित्त होतें : उक्का (उल्का) पक्क (पक्व).

पैशाची

गुणाढ्याचा बृहत्कथा नांवाचा ग्रंथ या भाषेंत लिहिल्यांचा उल्लेख आहे. परंतु तो किंवा दुसरा एकहि पूर्ण ग्रंथ या भाषेंत उपलब्ध नाही.

कथासरित्सागर, बृहत्कथा मंजरी या ग्रंथांत गुणाढ्याच्या, बृहत्कथेचे कांहीं अवशेष दिसतात.

व्याकरण ग्रंथांत या भाषेबद्दल जें सांगितलें आहे, तेवढेंच या भाषेविषयींचें उपलब्ध ज्ञान व होय. हम्मीरमदमर्दन, मोहराज पराजय या नाटकांत पैशाचीच्या बोलींत कांहीं पात्रें थोडें भाषण करीत आहेत. याशिवाय हेमचंद्राच्या कुमारपाल चरितांत काव्यानुशासनांत, पैशाची भाषेचीं उदाहरणें आहेत. रुद्रट्टि अलंकारशास्त्रविवेचक या भाषेचा उल्लेख करतात. वाग्भट हिला 'भूतभाषित' म्हणतो आणि 'संस्कृतं प्राकृतं तस्यापभ्रंशो भूतभाषितम्' असा याचा खुलासा करतो. भरताच्या नाट्यशास्त्रांत पैशाचीचा उल्लेख नाही. पैशाचीच्या मूलस्थानाबद्दल विविध मतें आहेत. त्यांत सुसंगत मत असें दिसतें कीं, वैदिककालीं भारतवर्षाच्या वायव्य प्रांतांत आणि अफगाणिस्तानच्या पूर्व प्रदेशांत जी बोली होती तीच मूळची पैशाची होय. (मार्कण्डेय, ग्रियर्सन, पं. हरगोविंददास (पाई असद् म्हणवो) इ.)

पैशाची भाषेचें शौरसेनी भाषेशीं बरेंच साम्य आहे. शौरसेनी साम्य सोडल्यास तिचीं वैशिष्ट्ये अशीं आहेत :—

१. ज, न्य, आणि ण्य ऐवजीं ज्ञा येतो. उदा. पञ्जा (प्रज्ञा) कञ्जाका (कन्यका) पुञ्जा (पुण्य)

२. ण् बद्दल न् येतो. गुन (गुण).

३. द् बद्दल त् येतो. मतन (मदन) तेव (देव).

४. ल् बद्दल ल् येतो. कुळ (कुल).

५. ट् बद्दल ट् किंवा त्. कुटुम्बक, कुतुम्बक (कुटुम्बक).

६. श् चा स् होतो. साखा (शाखा). यस् (यशस्)

७. अ चा इ. इंगार (अंगार)

८. ऋ चा इ सतिस (सदृश)

९. अकारांत शब्दाच्या पंचमीचें एकवचन आतो आणि आतु या प्रत्ययानें होतें.

उदा. जिनातो, जिनातु.

१०. भविष्य काळीं एय्य हा प्रत्यय. हुवेय्य (भविष्यति)

११. भावे व कर्मणि प्रयोगांत इय्य प्रत्यय. पठिय्यते (पठयते)

१२. कृदन्ताचे तून, त्थून, द्धून प्रत्यय.

पठितून (पठित्वा) नत्थून (नष्ट्वा) तद्धून (तष्ट्वा)

चूलिकापैशाची

पैशाचीचाच एक प्रकार अशी ही भाषा आहे. प्राकृत व्याकरणकार हिचा स्वतंत्र विचार करित नाहीत. लक्ष्मीधराने या भाषेचीं वैशिष्ट्ये सांगितली आहेत. तीं अशीं :

(१) वर्गातील तृतीय व चतुर्थ अक्षराबद्दल प्रथम व द्वितीय अक्षर येणें : नकर (नगर) राचा (राजा) वक्ख (व्याघ्र) ठक्का (ढक्का) फक्कती (भगवती).

(२) र बद्दल विकल्पानें ल येतो : लुद्द, रुद्द (रुद्र).

अर्धमागधी

श्वेतांबर जैनांच्या प्राचीनतम सूत्रांच्या (श्वेतांबर जैनसूत्रांच्या) भाषेस हें नांव दिलेलें आहे. महावीर ज्या भाषेंत उपदेश करीत असे त्या भाषेस वरील सूत्र ग्रंथांतच 'अढ्ढमागहा भासा' असें म्हटलें आहे. संस्कृतांत, संस्कृत व्याकरणांत या भाषेस आर्ष म्हटलें आहे. पालीचें व्याकरण पाली भाषेंतच लिहिलें आहे, परंतु अर्धमागधीचें व्याकरण संस्कृतांत लिहिलेलें आहे.

महावीर या भाषेंत उपदेश करीत असला तरी त्याच्या वेळचें भाषास्वरूप आज उपलब्ध नाही. जुन्यांत जुनें असें उपलब्ध स्वरूप ज्या श्वेतांबर पंथ-ग्रंथांत आहे तो ५ व्या शतकाहून प्राचीन नाही. अश्वघोषाच्या नाटकांतील अर्धमागधी भागांतील बोली २ व्या शतकांतील आहे. जैनांच्या प्राचीनतम धर्मग्रंथाचें लेखन (श्वेतांबरपंथीय धर्मग्रंथ) मगध देशांत झाले. अर्धमागधी या नांवाचे मुख्यतः दोन अर्थ प्रचलित आहेत. १ मागधीचीं अर्धी लक्षणे असलेली भाषा २ मगध प्रांतांत अर्ध्या भागांत प्रचलित असलेली भाषा.

पं. हरगोविंददास यांनीं असें स्पष्ट म्हटलें आहे कीं, 'मगधाच्या अर्ध्या भागांतील भाषा' हाच अर्थ बरोबर आहे. इ. स. ७ व्या शतकांतील ग्रंथ-

कार श्रीजिनदासगणि यानें असेंच म्हटलें आहे. “ मगहद्विसयभासा-
निबंद अर्धमागहं ” (पइ. पृ. २७)

मागधीप्रमाणें अर्धमागधींतहि अकारान्त पुल्लिगी शब्दाचें प्रथमेचें एक-
वचन एकारान्त होतें अशी कांहीं साम्ये आहेत.

गद्य आणि पद्य अशीं या भाषेचीं दोन रूपें दिसतात. पद्य विभागांतील
भाषा त्यांतल्या त्यांत प्राचीन आहे.

अर्धमागधीचें महाराष्ट्रीशीं साम्य आढळतें. वस्तुतः या भाषेंतील उपलब्ध
असे प्राचीनतम ग्रंथ म्हणजे आचारांग प्रभृति सूत्रग्रंथ. ते वलभी (काठे-
वाड) येथें रचिले गेले. परंतु हें रचण्यापूर्वीं एक घटना घडली. महावीराच्या
नंतर दोनशें वर्षे त्याचा उपदेश शिष्यमुखोद्गतच होता. इ. स. पू. ३१०
मध्ये चंद्रगुप्ताच्या वेळीं मगधांत मोठा दुष्काळ पडला. तो बारा वर्षे टिकला.
त्या काळीं कांहीं जैन साधु दक्षिणेकडे गेले. कांहीं उत्तरेसच राहिले. १२ वर्षां-
नंतर सर्व जैन साधुवर एकत्र आले आणि त्यांनीं पाटलीपुत्र येथें जमून
महावीराच्या उपदेशाचें संकलन केलें. मध्यंतरीं दीर्घकालपर्यंत महाराष्ट्रीच्या
टापूंत (दक्षिणेस) राहिल्यानें जैन साधूंच्या मूळच्या भाषेवर महाराष्ट्रीचे
संस्कार होणें अपरिहार्य होतें. ते प्राचीनतम सूत्रग्रंथांत प्रकट झालेले आहेत.

जैन मुनी प्रांतोप्रांतीं उपदेश करीत असतां त्या त्या प्रांतांतील भाषा शिक-
तच. त्यामुळें ग्रंथरूपानें त्यांनीं आपल्या विचारांचें संकलन केलें, त्यांत अनेक
भाषांची छाया दिसते. अर्धमागधी म्हणजे अठरा देशी भाषांचें संमेलन
(नियय) असें श्रीजिनदासगणि म्हणतो.

अर्धमागधीस ऋषिभाषिता, आर्ष इत्यादि गौरवात्मक नांवें आहेत. प्राचीन
जैनसूत्रांची भाषा जितकी शुद्ध अर्धमागधी आहे तितकी पुढील ग्रंथांची
राहिली नाही. पुढील ग्रंथांत महाराष्ट्रीची छाया पडली आणि त्या ग्रंथांतील
भाषेचें वेगळेंपण जैन महाराष्ट्री या शब्दानें जमूद होऊं लागलें.

महाराष्ट्रीचें अर्धमागधीशीं साम्य आहे तें साहित्यिक महाराष्ट्रींतून
आलेलें नाही. ‘कथ्य’ महाराष्ट्रींतून आलेलें आहे. जैन सूत्रांची अर्धमागधी
भाषा साहित्यिक महाराष्ट्रीपेक्षां प्राचीन आहे. अर्धमागधी हें महाराष्ट्रीचें
मूळ आहे (पं. हरगोविंददास पइ. पृ. २६)

अर्धमागधीचें वैदिक व अभिजात संस्कृतशीं अधिक साम्य आहे, तितकें महाराष्ट्रीशीं नाही. यावरून अर्धमागधी महाराष्ट्रीपेक्षां प्राचीन आहे असें म्हणतां येतें.

जैन अर्धमागधी इ. स. पू. ४ व्या. शतकांत प्रचलित असावी असें इ. स. ८३ ते १७६ या काळांतील मथुरा येथील शिलालेखांच्या आधारेणें याकोबी यांनीं दाखविलें आहे.

अर्धमागधीचीं विशेष लक्षणें

१. दोन स्वरांत आलेल्या असंयुक्त क् च्या जागीं सर्वत्र ग् पण कांहीं वेळां त् आणि य् हि येतो.

उदा. आगर (आकर); आगास (आकाश); वडढति (वर्धकि); काइय (कायिक); लोय (लोक).

२. दोन स्वरांतील असंयुक्त ग् बहुधा कायम. क्वचित् त्याचा त् आणि य् होतो.

उदा. आगम (आगम); अतित (अतिग); सायर (सागर).

३. दोन स्वरांतील असंयुक्त च् आणि ज् च्या जागीं त् आणि य् येतात. णारात् (नाराच्); कयाती (कदाचित्); पूता (पूजा); अत्तय (आत्मज).

४. दोन स्वरांतील त् बहुधा कायम. कधीं त्याचा य् होतो. जित्तिदिय (जितेंद्रिय) करयल (करतल).

५. स्वरांतर्गत द् चा बहुधा त् किंवा कधीं य् होतो. जता (यदा); चउप्पय (चतुष्पद).

६. स्वरांतर्गत प् चा बहुधा व्. पावक (पापक).

७. स्वरांतर्गत य् बहुधा कायम. क्वचित् त्याचा त् होतो. वायव (वायव) गातति (गायति).

८. स्वरांतर्गत व कायम राहतो किंवा त्याबद्दल त् आणि य्. वायव (वायव); कति (कवि); परियट्टण (परिवर्तन).

९. स्वरमध्यवर्ती असंयुक्त क्, ग्, च्, ज्, त्, द्, प्, य्, आणि व् यांचा महाराष्ट्रींत सर्वत्र लोप होतो. परंतु सांगितल्याप्रमाणें जैन अर्ध. त त्याबद्दल भिन्न व्यंजन येतें.

१०. एव् च्या पूर्वीच्या अम् बदल आम् होतो. एवामेव (एवमेव) पुव्वामेव (पूर्वमेव).
११. यथा आणि यावत् यांच्यांतील य् चा कधीं लोप होतो, कधीं ज् होतो. अहाजात (यथाजात). जावज्जीव (यावत्जीव)
१२. पुल्लिगी अकारान्त शब्दाच्या प्रथमेचें एकवचन बहुधा ए कारान्त व क्वचित् ओ कारान्त :
१३. चतुर्थीचे एकवचनी आए किंवा आते हे प्रत्यय. उदा० देवाए, अखमाते.
१४. सप्तमीच्या एकवचनीं सिस प्रत्यय.
१५. अनेक शब्दांचें तृतीयेचें एकवचन सा प्रत्ययानें होतें. मणसा, वयसा, बलसा, कायसा.
१६. भूतकाल बहुवचनी इंसु प्रत्यय : गच्छिसु.
१७. पूर्वकालवाचक धातुसाधितें ('त्वा' प्रत्ययान्त) साधितें अनेक प्रकारें होतात. कट्टु (ट्टु); करेत्ता (एत्ता); करेत्ताणं (एत्ताणं) जाणित्तु (इत्तु) किच्चा (च्चा) परिजाणिया (इया)
१८. तुवन्ताचे इत्तए, आणि इत्तने हे प्रत्यय: करित्तए, उर्वसामित्तते.
१९. धातुसाधित रूपाच्या वेळीं ऋ कारान्त धातूच्या त् प्रत्ययाच्या जागीं ड् होतो; कड (कृत)
२०. तर प्रत्ययाऐवजीं तराय हा प्रत्यय : बहुतराए.

जैन महाराष्ट्री

जैनांच्या सूत्र ग्रंथाव्यतिरिक्त श्वेतांबर जैनांच्या अन्य ग्रंथांच्या भाषेस जैन महाराष्ट्री हें नांव मिळालें आहे. या भाषेंत चरित्र, कथा, दर्शन, तर्क, ज्योतिष, भूगोल इत्यादि विषयांवरील ग्रंथ झाले. पडमचरिअ, समराइच्च-कहा, उपदेशरहस्य इत्यादि अनेक ग्रंथ प्रसिद्ध आहेत. प्राचीन-व्याकरणकार जैन महाराष्ट्री असा महाराष्ट्रीचा निराळा प्रकार करीत नाहीत. परंतु आधुनिक अभ्यासकांना श्वेतांबर जैन ग्रंथांची भाषा महाराष्ट्रीपेक्षा निराळी

आढळून आल्याने त्यांनी हा भाषेचा एक भेद मानिला. जैनमहाराष्ट्रीत महाराष्ट्रीप्रमाणे जैन अर्धमागधीचाहि परिणाम दिसतो.

जैन महाराष्ट्रीचे परिवर्तित स्वरूप महाराष्ट्री होय.

जैनमहाराष्ट्रीची विशेष लक्षणे

१. अनेक स्थळीं क् चा ग्.
२. व्यंजन लोप झाल्यावर तेथे य् आगम.
३. शब्दाच्या आरंभीं व मध्यभागीं ण् चा कधीं न्.
४. यथा आणि यावत् यांच्या जागीं जहा आणि जाव यांच्याबरोबरच अहा आणि आव हींहि रूपे.
५. समासाच्या उत्तरपदीं 'म्' आगम.
६. तृतीयेच्या एकवचनीं क्वञित् 'सा' प्रत्यय.
७. 'त्वा' प्रत्ययान्त धातुसाधिते च्चा आणि इत्तु प्रत्ययान्त.
८. 'त' प्रत्ययान्त धातुसाधिते 'ड' प्रत्ययान्त.

शिलालेखांतील प्राकृत (इ. स. पू. २५०)

प्राकृत शिलालेख अशोकाच्या वेळेपासून सांपडतात. हे शिलालेख हिंदुस्थान-भर (पश्चिम, वायव्य, पूर्व, मध्य व दक्षिण विभागांत) सांपडतात.

१. पंजाबकडील लेखांची भाषा संस्कृतला पुष्कळ जवळ आहे. तेथे र् च लोप नाही.
२. पूर्वभारतांतील लेखांत मागधीशीं साम्य आढळते. त्यांत र् च्या जागीं ल् होतो.
३. पश्चिम भारतांतील लेखांत पालीशीं साम्य आहे.

शिलालेखांतील भाषाभेदस्वरूप

	पंजाब	ओरिसा	गुजरात
	(वायव्य)	(पूर्वभारत)	(पश्चिम भारत)
(देवानां प्रियस्य)	देवानंपियस	देवानंपियस	देवानंपियस
(राज्ञः)	रणो	लजिने	रानो, रनो
(शुश्रूषा)	सुश्रुषा	सुसूसा	सुसुसा
(नास्ति)	नस्ति, नास्ति	नाथि, नथि, नथा	नास्ति

मगध प्रांतांतील भाषा ही या सर्व लेखांत आधारभूत आहेच. लेखांतील शासनं, मूळ मागधींत तयार झालीं व त्यांचीं प्रांतिक रूपें त्या त्या भागांतील लेखांत झालीं आहेत.

शिलालेखांतील प्राकृतचीं वैशिष्ट्ये.

१. ऋ, लृ, ऐ, आणि औ या स्वरांचा लोप.
२. शब्दांतीचा 'अ' दीर्घ करण्याची प्रवृत्ति. उदा० सवत्ता (सर्वत्र).
३. संयुक्त व्यंजनाचें विश्लेषण आणि मागील स्वर दीर्घ होणें
४. कांहीं वेळां दोन स्वरांतील व्यंजनांचा लोप.

शौरसेनी

संस्कृत नाटकांतील प्राकृतांत गद्य भाग शौरसेनींत लिहिलेला आहे. अश्वघोष, भास, कालिदास इत्यादिकांच्या नाटकांत शौरसेनीतील भाग येतो.

शूरसेन (मथुरा) प्रदेशांतील बोलीपासून शौरसेनी ही भाषा निर्माण झाली. शौरसेनीचें महाराष्ट्रीशीं बरेंच साम्य आहे. हें साम्य वगळून शौरसेनीचीं वैशिष्ट्ये अशीं आहेत. :-

- (१) स्वरांतर्गत असंयुक्त त् आणि द च्या जागीं द होतो.
गदा (गदा), रअद् (रजत)
- (२) स्वरांतर्गत असंयुक्त थ चा 'ह्' किंवा ध् होतो :
णाह्, णाध्. (नाथ)
- (३) र्य बदल य्य अथवा ज होतो. सुय्य, सुज्ज (सूर्य)
- (४) पंचमीचें एकवचन दो आणि दु या दोन प्रत्ययांनीं होतें आणि त्या वेळीं आधींचा अ दीर्घ होतो. उदा० जिणादु, जिणादो (जिनात्)
- (५) क्रियापदाच्या ति आणि ते प्रत्ययाच्या जागीं दि आणि दे हे प्रत्यय उदा० रमदि (रमति) रमदे (रमते)
- (६) भविष्यकालीं प्रत्ययापूर्वीं स्सि आगम.
उदा० करिस्सिदि (करिष्यति)
- (७) अंत्य म पुढें इ, आणि ए असल्यास ण हा वैकल्पिक आगम,
एवं णेदं, एवमू एतत्

(८) त्वा प्रत्ययाऐवजीं इअ, दूण आणि ता प्रत्यय,
उदा. पढिअ, पढिदूण, पढित्ता (पठित्वा)

मागधी

अशोकाचे उत्तर व पूर्व भागांतील (खालसी, मिरत, रामगड, धौलि इ.) लेख मागधींत आहेत. अश्वघोषाच्या नाटकांतील त्रुटित भाग मागधींत आहे.

मगध हें हिचें उत्पत्ति स्थान. मागधी ही राजभाषा असल्याने मगधाबाहेरील शिलालेखांतहि मागधी आढळते. मागधी वेदकालीं मगधांत असलेल्या कथ्य भाषेपासूनच निघाली. प्रांतपरत्वे मागधीचे प्रकार झाले आहेत. विविध व्यवसायिकांच्या बोलण्यांत मागधीचें जें रूप थोडेंफार बदललें त्यामुळेहि व्याधादिकांची मागधी भाषा ती शाकरी, द्यूतकारांची मागधी ती ढक्की.

मागधीचें शौरसेनीशीं बरेंच साम्य आहे.

मागधीचीं विशेष लक्षणें

- १ र् च्या जागीं ल् : कल (कर)
- २ श्, ष्, स् च्या जागीं तालव्य श् : पुलिश (पुरुष) शालश् (सारस).
- ३ संयुक्त 'ष' आणि 'स' च्या जागीं दंत्य सकार येतो. उदा. शुस्क (शुष्क) बृहस्पदि (बृहस्पति).
- ४ ट्ट आणि ष्ठ बहुल स्त होतो. पस्ट (पट्ट) शुस्टु (सुष्टु)
- ५ स्त आणि थं बहुल स्त : उवस्तिद (उपस्थित) शस्त (सार्थ)
- ६ ज, घ, य बहुल. य : उदा : याणादि (जानाति) मय्य (मद्य) यम (यम)
- ७ न्य, ण्य, ज्ञ, आणि ज्ञ च्या जागीं ज्ञ येतो. अज्ज (अन्य); पुज्ज (पुण्य); प्रज्जा (प्रज्ञा); अज्जलि (अंजलि)
- ८ मध्य छ् बहुल श्च : गश्च (गच्छ)
- ९ 'क्ष' बहुल 'स्क' : यस्क (यक्ष)
- १० अकारान्त पुल्लिङ्गी प्रथमेचें एकवचन ए कारान्त : पुलिश्चे (पुरुषः)
- ११ अकारान्त शब्दाचें षष्ठीचें एकवचन स्स आणि आह प्रत्ययान्त आणि अनेकवचन आण, आहँ प्रत्ययान्त उदा० यिणस्स, यिणाह (जिनस्य) यिणाण' यिणाहँ (जिनानाम्).
- १२ अस्मत् शब्दाचें प्रथमेचें एकवचन आणि बहुवचन 'हमे' असें होतें.

महाराष्ट्री

वाङ्मयीन ग्रंथांतील महाराष्ट्री ही प्राकृतांत सर्वश्रेष्ठ भाषा मानली आहे. इतर भाषांचा आदर्श असें या भाषेचें श्रेष्ठत्व ग्रंथकार वर्णिताने. महाराष्ट्रीची सांगोपांग चर्चा करावी, इतर भाषांचा ओझरता विचार करावा आणि 'शेषं महाराष्ट्रीवत्' असा दाखला द्यावा अशी व्याकरणकारांची प्रथा आहे.

दंडी महाराष्ट्रीस प्रकृष्ट प्राकृत म्हणतो. प्राकृत हा शब्द महाराष्ट्रीचा प्रतिशब्द म्हणून व्याकरणकार योजतांना आढळतात.

इतर प्राकृतापेक्षां महाराष्ट्रींतील वाङ्मयच जास्त उपलब्ध आहे. महाराष्ट्रीचें वैभव प्रामुख्याने काव्यांत प्रकट झालें आहे. सत्तसई (सप्तशती) वज्जालग, दहमुहवहो (किंवा सेतुबंध) गउडवहो, इत्यादि ग्रंथ या भाषेच्या वाङ्मयीन वैभवाची साक्ष देतात. महाराष्ट्रींतील उपलब्ध वाङ्मय दुसऱ्या, तिसऱ्या ख्रिस्ती शकापासून सांपडतें.

महाराष्ट्री ही महाराष्ट्र देशांतील भाषा आहे आणि अशोकाच्या पूर्वीपासूनच ती महाराष्ट्रांत प्रचलित होती. नंतर महाराष्ट्री सर्व देशभर प्रचलित झाली असावी. सत्तसई हा महाराष्ट्रांतील प्राचीनतम ग्रंथ महाराष्ट्रांत रचिलेला आहे. सेतुबंध काश्मीरप्रांतीं रचिला गेला. महाराष्ट्रीचा भारतानें 'दाक्षिणात्या' या नांवानें विचार केला आहे.

महाराष्ट्रीचीं वैशिष्ट्ये.

१. महाराष्ट्रींत सर्व शब्द स्वरान्त करण्याचा प्रघात आहे.
२. ऋ बद्दल इतर स्वर किंवा रिः (तृण), किंवा (कृपा) माई (मातृ); रिच्छ (ऋक्ष).
३. ल् बद्दल इलिः किलित्त (क्लृप्त).
४. ऐ बद्दल ए, औ बद्दल ओ किंवा ऐ बद्दल अइ, औ बद्दल उ किंवा अउ.

एरावण (ऐरावण); केलास (कैलास); कोमुई (कौमुदी); कइलास (कैलास); गउड (गौड); कउरव (कौरव).

५. आद्यस्वराचा बहुधा लोप : रणम् (अरण्यम्) वि, पि (अपि) व (इव) ति, त्ति (इति) दाणि (इदानीम्).
६. दीर्घ स्वरांचें ऱ्हस्व होणें. ऱ्हस्व स्वरांचें दीर्घ होणें.
७. अय किंवा अव बद्दल कधीं ए आणि ओ.
थेर (स्थविर) ओगग्रह (अवग्रह).
८. दोन स्वरांत आलेल्या क्, ग्, च्, ज्, त्, द्, प्, य्, आणि व् यांचा प्रायः लोप. उदा. लोक = लोअ. नगर = नयर. ^१म् चा विकल्पानें लोप किंवा त्याचें अनुनासिकांत रूपांतर.
९. लुप्त व्यंजनाच्या जागीं केवळ श्रुतिसुखार्थ ' य ' आगम. (यश्रुति).
१०. वरील व्यंजनांच्या जागीं दुसऱ्या वर्गातील व्यंजनांचा आगम. शब्दारंभीं नसलेल्या प् च्या जागीं व्. शाप = शाव. उपसर्ग = उवसर्ग.
११. आरंभींचीं व्यंजनें बहुधा कायम.
१२. प्, त्, न् आणि म् हे आरंभीं आल्यास त्यांच्याबद्दल कांहीं वेळां दुसरीं व्यंजनें.
१३. य् बद्दल ज्. उदा. यश = जश, यथा = जहा, यौवन = जोव्वण. कृदन्तांतील अनीय किंवा य बद्दल ज्ज. पेय = पेज्ज; करणीय = करणिज्ज.
१४. दोन स्वरांमधील ख्, घ्, थ्, ध् आणि भ् बद्दल ह्.
उदा. शाखा = शाहा, साधु = साहु.
१५. दोन स्वरांच्या मधील : ट् बद्दल ड्. (भट = भड). ठ् बद्दल ढ् (पठति = पढइ). ब् बद्दल व् (शबल = सबल). ड् बद्दल ल् (गरुड = गरुल). त् बद्दल बहुधा ड् (पताका = पडाआ). फ् बद्दल क्वचित् भ् (रेफ् = रेभ्). क्वचित् ह् (मुक्ताफल = मुक्ताहल). न् बद्दल ण् (कनक = कणअ; वदी = णई)
१६. र् बद्दल क्वचित् ल्. अंगार = इंगाल.
१७. श् किंवा ष् बद्दल स्. शब्द = सद, विश्राम = वीसाम.
१८. ह बद्दल बहुधा घ्. सिंह = सिघ.
१९. श्, ष्, स् याबद्दल क्वचित् छ् आणि ह्. शाह् = छाव, पाषाण = पाहाण.

२०. व्यंजनाचा स्वरासह क्वचित् लोपः राजकुल = राउल.
आगत = आअ. त्रयोदश = तेरह. स्थविर = थेर. बदर = बोर.

२१. शब्दांतींच्या व्यंजनाचा बहुधा लोप.

२२. व्यंजनविपर्ययः लघुक = हलुअ.

ललाट = णडाल. महाराष्ट्र = मरहट्ठ.

२३. संयुक्त व्यंजन असल्यास साधारणतः त्यांतील एकाचा लोप होतो. किंवा एकाचा लोप झाल्यानंतर राहिलेलें व्यंजन द्वित्त होतें, द्वित्त होतांना पूर्वीचा स्वर दीर्घ होतो : उदा. कम्मण (कामण) किंवा हं, र्षं शं या संयुक्त व्यंजनांत (स्वरभक्तीनें) स्वर घालून तें विभक्त होतें. उदा. वर्ष-वरिस. स्वरभक्ति होतांना पूर्वीचा स्वर दीर्घ असल्यास ऱ्हस्व होतो. उदा-खुद्द (क्षुद्र).

२४. ल् व् आणि र् यांचा लोपः पक्व-पक्क. चक्र-चक्क.

२५. संयुक्त व्यंजनांतील य् आणि व् चा बहुधा च् होतो आणि राहिलेलें व्यंजन च् मध्ये मिळून जातें. प्रत्यूष-पच्चूष.

२६. ष्क चा ख आणि ष्व चा ष्ट होतो. उदा. निष्क्रामति-निख्वमदि.

२७. ष्ट आणि ष्ठ बदल ठु होतो. उदा. अष्ट-अठु.

२८. श्न, ष्ण, ह्न, ह्न, क्षण आणि स्न बदल ण्ह होतो. उष्ण-उण्ह.

२९. क्ष बदल ख किंवा छ, किंवा झ्. इक्षु-इखू. क्षण-खय. अक्षि-अच्छि, क्षीण-छीण, झीण.

३०. थ्व बदल छ, द्द बदल ज, ध्व बदल झ होतात. पृथ्वी-पिच्छी, विद्वान्-विज्जं, बुद्ध्वा-बुज्झा.

३१. ऱ्हस्व स्वरांनंतर थ्य, श्च, त्स आणि प्स आल्यास त्याबद्दल छ होतो. पथ्य-पच्छ, उत्साह-उच्छाह, पश्चात्-पच्छा.

३२. ह् चो ञ्म. जिह्वा-जिम्भा.

३३. र्य, द्य आणि य्य यांच्याबद्दल ज्ज होतो. कार्य-कज्ज, मद्य-मज्ज.

३४. र्त चा ट्ट होतो. नर्तकि-णट्टइ.

३५. ध्य आणि ह्य बदल झ. ध्यान-झाण, गुह्य-गुज्झ.

३६. म्न बदल ण. निम्न-णिण्ण.

३७. ज बद्दल ण आणि ज. ज्ञान-णाण, जाण.
३८. स्त बद्दल थ. हात-हत्थ.
३९. ड्म व कम बद्दल प. कुड्मल-कुंपल.
४०. न्म व र्म चा म. जन्मन्-जम्म. युग्म-जुम्म.
४१. श्म, स्म, ष्म, ह्म बद्दल म्ह. ब्राह्मण-बम्हण. ग्रीष्म-गिम्ह.
४२. ह्म बद्दल ल्ह. प्रह्लाद-पल्हाअ.
४३. संयुक्त वर्णांतील पूर्ववर्ती क्, ग्, ट्, ड्, त्, द्, पू, श्, प् आणि सू यांचा लोप : षट्पद-छप्पअ. सुप्त-सुत्त, भुक्त-भुत्त.
४४. संयुक्त वर्णास जे आदेश होतात त्या आदेशवर्णांचे आणि एका व्यंजनाचा लोप झाल्यावर राहिलेल्या व्यंजनाचे (तो शब्दारंभी नसल्यास) द्वित्व होते : मद्य-मज्ज. परंतु आदेश किंवा शेष व्यंजन वर्गात दुसरे किंवा चौथे असेल तर त्यापूर्वी आणि नंतर त्या त्या वर्गातील आदेशवर्णांच्या आणि शेष व्यंजनाच्या आधीच्या व्यंजनाचा आगम होतो. उदा. लक्षण-लक्खण, पश्चत्ता-पच्छा.
४५. हं, शं, षं यांत आणि संयोगानंतर ल पूर्वी स्वरागम होऊन व्यंजनांचे विश्लेषण : क्लिष्ट-क्लिट्ठ. हर्ष-हरिस.
४६. समासांत ऱ्हस्व स्वराचा दीर्घ स्वर आणि दीर्घ स्वराचा ऱ्हस्व स्वर होतो. अंतर्वेदि-अंतावेइ. यमुनातट-जँउणअड.
४७. व्यंजनाचा लोप होऊन अवशिष्ट राहिलेल्या स्वराचा पूर्व स्वराशीं प्रायः संधि होत नाही. निशाकर-णिसाअर.
४८. एकाच पदांतील स्वरांचा संधि होत नाही. पाद-पाअ.
४९. इ, ई, उ आणि ऊ यांच्यापुढे विजातीय स्वर आल्यास संधि होत नाही. उदा. दणुइंदो.
५०. ए आणि ओ यांचा पुढील स्वराशीं संधि होत नाही. आलाकरवमो एण्ह.
५१. क्रियापदरूपाच्या शेवटच्या स्वराचा पुढील स्वराशीं संधि होत नाही. उदा. होइइह.

व्याकरण : विभक्ती

१. द्विवचनाचा लोप.

२. अकारान्त पुं. शब्दांचा प्रथमेचा 'ओ' प्रत्यय.

३. चतुर्थीचा लोप. चतुर्थीच्या जागीं षष्ठीचा प्रयोग.

४. पंचमी ए. व. आणि अ. व. प्रत्यय. हितो, तो, जो, उ, हि.

तो प्रत्ययाखेरीज इतर प्रत्ययाच्या वेळीं आधींचा 'अ' दीर्घ होतो.

अनेकवचनी सुतो हा आणखी एक प्रत्यय आहे. अनेकवचनाच्या हि या प्रत्ययापूर्वी अ चा ए होतो.

५. षष्ठी ए. व. स्स प्रत्यय.

६. आ, इ किंवा उकारान्त सर्व स्त्रीलिंगी नामांच्या तृतीया, चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी व सप्तमीच्या एकवचनी ए, अ, इ हे प्रत्यय. स्त्रीलिंगी इ आणि उकारान्त नामांना आ हा आणखी एक प्रत्यय.

७. तृतीयेच्या अनेकवचनी हिं, हिं, हि ण आणि सु हे प्रत्यय.

क्रियापद

संस्कृतांतील काळ आणि अर्थ यांची संख्या कमी होत होत दोन काळ आणि दोन अर्थ महाराष्ट्रांत राहिले. वर्तमान आणि भविष्य काल आणि आज्ञार्थ, विध्यर्थ एवढेच महाराष्ट्रांत आहेत. भूतकाळ भूः काः धातुसाधितानें होतो.

१. ति आणि ते या प्रत्ययांतील 'त' चा लोप होतो.

उदा. हसति-हसइ, हसए.

२. सर्व धातू उभयपदीं.

३. भविष्यकाळाच्या प्रत्ययाच्या आरंभीं हि : हसिष्यति - हसिहिइ.

४. वर्तमानकाळ, भविष्यकाळ, विध्यर्थ आणि आज्ञार्थ यांचे ज्ज आणि ज्जा प्रत्यय. हसति, हसिष्यति, हसेत्, हसतु = हसेज्ज, हसेज्जा.

५. भावे व कर्मणि प्रयोगांत ईअ, इज्ज प्रत्यय. हस्यते-हसीअइ, हसिज्जइ.

६. त्वा प्रत्ययाचें कार्य तुम्, अ, तूण, तुआण आणि ता या प्रत्ययांनीं होतें पठित्वा = पठिउं, पढिअ, पढिऊण, पढिउआण, पढित्ता.

७. त्व प्रत्ययाचें कार्य त्त आणि त्तण या प्रत्ययांनीं होतें. देवत्व = देवत, देवत्तण.

अपभ्रंश

आर्यांच्या 'संस्कृत' भाषेचें अनुकरण करतांना असंस्कृत, अनार्यांची आर्यभाषेच्या दृष्टीनें 'अशुद्ध' अशी जी भाषा झाली ती अपभ्रंश होय असें डॉ. होर्नलचें मत आहे तर ग्रियर्सनच्या मते प्राकृत भाषेस ग्रांथिक आणि व्याकरणनिबद्ध स्वरूप येत गेलें त्या वेळीं सामान्य लोकांच्या व्यवहारांत जें भाषेचें (जिवंत) स्वरूप राहिलें ती अपभ्रंश भाषा होय.

अपभ्रंश भाषाहि साहित्यिक होत गेल्या आणि त्यांचें व्यवहारांत जें स्वरूप राहिलें त्यांतूनच आधुनिक प्रांतभाषा झाल्या.

भाषा व्यावहारिक जीवनांत नैसर्गिक (प्राकृत) स्वरूपांत वावरत असते. त्याच वेळीं समाजांतील शिष्टांचें बोलणें अशिष्टांपेक्षां निराळें होत असतें. स्वाभाविक अवस्थेंतच भाषेचीं हीं दोन स्वरूपें (प्राकृत आणि संस्कृत) दिसतात. शिष्टांची बोलण्याची भाषा ग्रंथांत आणखी जास्त संस्कृत स्वरूप धारण करते. त्या वेळीं सर्वसामान्य व्यवहारांत प्रचलित असलेली सामान्य लोकांची भाषा आणि त्याच वेळीं त्याच समाजांतील शिष्टांनीं ग्रंथांत योजलेली भाषा यांत मोठा फरक दिसतो. एकाच भाषेचीं एकाच काळीं एकाच समाजांत व्यावहारिक आणि ग्रांथिक अशीं दोन स्वरूपें दिसतात. वाणी आणि लेखणी या दोन माध्यमांचीं कार्यें निराळ्या स्वरूपांत प्रकट होतात. यांतून भाषेच्या शुद्धाशुद्धतेचे लौकिक समज रूढ होतात आणि ग्रांथिक भाषेस, शिष्टांच्या भाषेस संस्कृत म्हणावें आणि सर्वसामान्य लोकांच्या व्यवहारांतील भाषेस प्राकृत किंवा अपभ्रंश, गांवठी, खेडवळ म्हणावें असा प्रघात पडतो.

प्राकृत, संस्कृत, अपभ्रंश आणि आजच्या प्रांतभाषा या एकाच देशांतील भाषाव्यवहाराच्या अवस्था पाहिल्यास ही गोष्ट स्पष्ट दिसते. आधीं जें प्राकृत होतें त्यालाच शिष्ट व्यवहारांतील संस्कृतत्व प्राप्त झालें. संस्कृत पूर्वी व नंतर प्राकृत चालूच राहिलें. परंतु संस्कृत वाङ्मयाचा म्हणून जो

काल दाखविला जातो त्यानंतरहि भाषेस संस्कृत अवस्था प्राप्त होण्याची किंवा त्या अवस्थेस भाषा नेण्याची वृत्ति कायम होती आणि आहे आणि ते स्वाभाविक आहे. त्यामुळे प्राकृत भाषाहि ग्रंथनिविष्ट होऊं लागल्यावर, साहित्यिक स्वरूपांत साहित्याबाहेरील व्यावहारिक भाषाव्यवहारांतील त्यांच्या स्वरूपापेक्षां त्या निराळ्या दिसूं लागल्या. याचा अर्थ असा कीं, प्राकृत भाषांचा जो काल आहे त्या काळांतहि 'संस्कृत' प्राकृत आणि 'प्राकृत' प्राकृत अशीं दोन स्वरूपे निर्माण होत गेलीं. एखादी भाषा ग्रंथनिविष्ट झाली कीं, ती मूळ स्वरूपापेक्षां निराळी दिसते परंतु ती मरण पावते असा त्याचा अर्थ नाही. ग्रंथाबाहेर तिची स्थित्यंतरे होतच राहतात. प्राकृत भाषांच्या काळांत ग्रंथांतर्गत प्राकृतापेक्षां, व्यावहारिक जीवनांतील (ग्रंथाबाहेरील) भाषा निराळी दिसूं लागली म्हणून तिला दोषवाचक अर्थानें 'अपभ्रंश' म्हणणें बरोबर नाही. प्राकृत हें संस्कृतचें अपभ्रष्ट रूप मानणें आणि अपभ्रंश हें प्राकृतचें अपभ्रष्ट रूप मानणें या दोन्हीहि समजूती चुकीच्या आहेत.

अपभ्रंश भाषाहि ग्रंथनिविष्ट होऊं लागल्या, त्यांना साहित्यिक स्वरूप येऊं लागलें त्या वेळीं व्यावहारिक जीवनांत मूळच्या 'अपभ्रंश' भाषांचें जें स्वाभाविक (प्राकृतिक) स्वरूप होतें त्यांतून आधुनिक प्रांत भाषा निर्माण झाल्या. अपभ्रंश हें प्राकृत अवस्थेचें दुसरें नांव आहे. प्राकृत भाषांना संस्कृतची विकृति (संस्कृतायास्तु विकृतिः प्राकृती मता) असें 'षड्भाषा-चंद्रिका'कार म्हणतात. तसेंच अपभ्रंश ही प्राकृताची विकृति अशीहि भावना कांहीं व्याकरणकार व्यक्त करतात.

'साहित्य मे प्रयुक्त होने पर वैयाकरणोंने 'प्राकृत भाषाओं को कठिन अस्वाभाविक नियमों से बांध दिया, किंतु जिन बोलियों के आधार पर उन की रचना हुई थी वे बांधी नहीं जा सकती थीं। लोगों की ये बोलियां विकास को प्राप्त होती गई। व्याकरण के नियमों के अनुकूल मँजी और बँधी हुई साहित्यिक प्राकृतों के सम्मुख वैयाकरणों ने लोगों की इन नवीन बोलियों को अपभ्रंश अर्थात् बिगड़ी हुई भाषा नाम दिया। भाषा तत्त्ववेत्ताओं की दृष्टि में इस का वास्तविक अर्थ 'विकास को प्राप्त हुई' भाषाओं होगा।' (—धीरेन्द्र वर्मा : हिंदी भाषा का इतिहास. पृ. ४७)

वेदकालापासून किंवा त्याहि पूर्वीपासून भारतांत निरनिराळ्या प्रदेशांत वसाहती होत होत्या. बाहेरून आलेले आणि येत राहिलेले आर्य आणि आधींच स्थायिक झालेले आर्येतर यांचें सहजीवन होत राहिलें. आर्य निरनिराळ्या प्रदेशांत स्थायिक झाले त्यामुळें भाषेसहि, मूळच्या एकजिनसी समाजाच्या एकजिनसी भाषेसहि प्रांतवैशिष्ट्यवाचक स्थैर्य आणि निराळेपण येत गेलें. त्यामुळें प्रांतवैशिष्ट्यपूर्ण असे प्राकृतचे भेद प्रांतपरत्वे (मागधी, शौरसेनी इ.) निर्माण झाले आणि या प्रांतिक 'प्राकृत' भाषांचेच प्रांतिक अपभ्रंश निर्माण झाले.

निरनिराळ्या अपभ्रंशाची उत्पत्ति हिंदुस्थानांतील निरनिराळ्या प्रदेशांत झाली आहे. हीच गोष्ट रुद्रट व वाग्भट यांनीं नमूद केली आहे. (षष्टोऽत्र भूरिभेदो देशविशेषादपभ्रंशः । —रुद्रट काव्यालंकार २-१२) (अपभ्रंशस्तु यच्छुद्धं तत्तद्देशेषु भाषितम्—वाग्भटालंकार २-३) वाग्भटानें अपभ्रंशास 'शुद्धं भाषितम्' असें म्हटलें आहे हें लक्षांत ठेविलें आहे.

दंडीनें संस्कृत, प्राकृत आणि अपभ्रंश असे वाङ्मयाचेच भाग पाडले आहेत. नमिसाधु म्हणतो : प्राकृतमेव अपभ्रंशः ।

व्याकरणकार नागर, ब्राह्मण आणि उपनागर असे अपभ्रंशाचे भेद करतात. नागर अपभ्रंश मुख्य मानतात. हेमचंद्रानें फक्त नागर अपभ्रंशाचेंच व्याकरण दिलें. हेमचंद्राच्या मतें नागर अपभ्रंशाचा आधार शौरसेनी होय. ब्राह्मण अपभ्रंश सिंधमध्ये होता आणि उपनागर अपभ्रंश ही पश्चिम राजस्थान आणि दक्षिणी पंजाबांतील बोली होय.

प्राकृत भाषांच्यानंतर आणि अर्वाचीन प्रांतभाषांच्या पूर्वी या कालांमधील भाषिक अवस्था म्हणजे अपभ्रंश होय.

जितक्या प्राकृत भाषा तितके अपभ्रंश असें म्हणण्यास अद्याप पुरेसा आधार नाही. (—प्रा. ए. एन्. उपाध्ये परमात्मप्रकाश Intr. 44)

अपभ्रंश हें संस्कृतप्रमाणें भाषिक व्यवहाराच्या एका अवस्थेचें नांव आहे असें म्हणणें जास्त सयुक्तिक दिसतें. प्राकृत भाषांचें संस्करण, व्याकरण करण्याचें कार्य म्हणजे संस्कृत, तर प्राकृत भाषांचें एक प्रकारें आणखी प्राकृतीकरण करण्याचें कार्य म्हणजे अपभ्रंश.

There are clear indications that attempts are made in अपभ्रंश to simplify प्राकृत in various ways. अपभ्रंश mainly draws on the प्राकृत vocabulary...Prakritic bases of अपभ्रंश is a fact. (—प्रा. ए. एन्. उपाध्ये, Intr. परमात्मप्रकाश P. 44)

अपभ्रंश ही लौकिक आणि लोकप्रिय काव्याचें माध्यम म्हणून मान्यता पावली होती. त्यांत स्थानविशिष्ट वैशिष्ट्ये आहेत त्याचप्रमाणे सर्वसामान्य अशींहि वैशिष्ट्ये आहेत. हेमचंद्राने अपभ्रंश विचारांत प्राकृतांच्या कित्येक वैशिष्ट्यांचाच विचार केला आहे. त्या चर्चेतील अपभ्रंश म्हणून दिलेली उदाहरणे एखाद दुसरा शब्द व रूप सोडल्यास प्राकृतांतच आहेत.

‘गौः’ या शब्दाचें गावी, गोणी, गोता इत्यादि उच्चार करणे म्हणजे अपभ्रंश करणे असें पातंजली सांगतो.

पातंजलीस भाषेत दोन प्रकारचे शब्द आढळले. कांहीं संस्कृत व्याकरणानें सिद्ध होत आणि बरेच सिद्ध होत नसत. हें पाहून त्यानें असा निर्णय केला कीं, भूयांसो अपशब्दाः अल्पीयांसः शब्दाः । (संस्कृत व्याकरणांत न बसणारे असे ‘अपशब्द’ पुष्कळ आहेत. ते सर्व अपशब्द होत. शब्द म्हणजे संस्कृत व्याकरणसिद्ध असे शब्द थोडे.) एकैकस्य हि शब्दस्य बहवोऽपभ्रंशाः । एका शब्दाचींच अनेक रूपे पातंजलीस आढळलीं. उदा. गौरित्यस्य शब्दस्य गावी, गोणी, गोता, गोपोतलिका इत्येवमादयोऽपभ्रंशाः । यापैकीं गौरि हा शब्द म्हणजे शुद्ध शब्द आणि त्याचीं पुढें दिलेलीं गावी वगैरे रूपे अशुद्ध (अपभ्रंश) होत. शुद्ध भाषेचीं रूपांतरें होत होतीं. तीं पाहून पातंजलीनें वरील अभिप्राय व्यक्त केला आहे आणि संस्कृतच्या भूमिकेवरून अपभ्रंश म्हणजे गांवढळाची भाषा असा अर्थ सूचित केला. दंडी म्हणतो, अपभ्रंश म्हणजे शास्त्रे तु संस्कृतादन्यत् । शबर, आभीर, चंडाल इत्यादि लोकांची ‘हीना वनेचराणां’ भाषा असें भरत म्हणतो. भरतानें अपभ्रंश शब्द न घालतां सिंध, पंजाब, सौवीर या प्रांतांतील आभीर जातीच्या लोकांची बोलण्याची उच्चारबाहुल्यात्मक लकब आहे असें म्हटलें आहे. संस्कृत व्याकरणकारांच्या मते सर्वच प्राकृत भाषा अपभ्रष्ट भाषा होत. परंतु प्राकृत व्याकरणकारांनीं अपभ्रंश ही भाषेची एक स्थिति या दृष्टीनेंच

विचार केला आहे. त्या स्थितीचें 'अप' 'भ्रष्ट' अशा शब्दांनीं वर्णन करण्यांत जो हीनत्वाचा अर्थ व्यक्त होतो तो गैरलागू आहे. भाषेच्या बाबतींतले श्रेष्ठाश्रेष्ठत्व वांशिक श्रेष्ठाश्रेष्ठत्वाच्या पद्धतीनें ठरवितां येत नाहीं.

भाषेच्या 'अपभ्रंश' स्वरूपाचीं उदाहरणें विक्रमोर्वशीयम्, धर्माभ्युदय हरिवंशपुराण, पञ्चमचरित्र, भविस्यत्तकहा, महापुराण इत्यादि काव्यग्रंथांत व प्राकृत व्याकरणांत आढळतात. 'उ' कार बाहुल्यावरून, 'पञ्चमचरित्र' ग्रंथाच्या आधारे, इ. स. चें तिसरें शतक हा अपभ्रंशाचा उदयकाल दिसतो. विशेषतः अपभ्रंशांत लोकप्रिय काव्यलेखन सहाव्या शतकापासून होत असल्याचें स्पष्ट दिसतें. वल्लभीचा गूहसेन (इ. स. ६ वे शतक) यानें संस्कृत, प्राकृत आणि अपभ्रंशांत काव्यरचना केली होती. इ. स. आठव्या शतकांतील उद्योतन सूरि यानें अपभ्रंशाचा अतिशय गौरव केला आहे शुद्ध आणि अशुद्ध अशा संस्कृत व प्राकृत शब्दांचें अत्यंत मनोहारि मिश्रण असें तो अपभ्रंशाविषयीं म्हणतो. वाग्भटाच्या मते अपभ्रंश म्हणजे प्राकृतचें शुद्ध केलेलें स्वरूप. 'उ' काराप्रमाणें, 'तु' कार बहुल, 'ई' कार बहुल 'ड' कार बहुल 'ढ' कार बहुल अशा स्थानिक भाषांवरून मार्कंडेयानें अपभ्रंशाचे २७ प्रकार केले आहेत. त्यांत द्राविड व काण्टि भाषाहि समाविष्ट केल्या आहेत, अर्थात् स्थानविशिष्ट अशा एखाद्या उच्चारविशेषानें भाषेचे स्वतंत्र प्रकार किंवा पोटभेद करतां येत नाहीत. आणि हेंहि मार्कंडेयानेंच सांगून टाकलें. तो म्हणतो, मुख्य अपभ्रंश तीनच : नागर, ब्राह्मण आणि उपनगर. "नागर आणि ब्राह्मण हीं नांवे गुजराथ व सिंधु नदीच्या मुखाकडील प्रदेश याच्यावरून पडलीं आहेत." (—म. भा. वि. उपोद्घात. ४५)

वरील सूक्ष्मभेदामुळे भाषांचें पृथक्त्व सिद्ध होत नाही.

हेमचंद्रानें तर तीन प्रकारहि मानले नाहीत. तो साहित्यनिबद्ध अशी एकच अपभ्रंश भाषा मानतो. तरी त्यानें दिलेल्या उदाहरणांत कांहीं बोलींचें मिश्रण आहे. वर रुचीनेंहि अपभ्रंशाचा एकजिनसी भाषा म्हणून विचार केला आहे. "सध्यांची उपलब्ध अपभ्रंश भाषा वस्तुतः एक प्रांतिक भाषा असून तिचा प्राकृतादिका देशविस्तार नाही..."

(—म. भा. वि. उपो. ४४)

दंडीनें शब्द अपभ्रष्ट होण्याचें कारण सांगतांना म्हटलें आहे कीं, आभीरादि लोक बोलतांना शब्द अपभ्रष्ट होतात. (आभीरादिगिरः काव्ये-ष्वपभ्रंश इति स्मृतः।)

आभीराप्रमाणेंच इतरहि भटके लोक भाषा 'अपभ्रष्ट' करीत होते. आभीर किंवा अहिर लोकांचा सिंधु नदीच्या पश्चिम भागांतील लोक असा उल्लेख महाभारतांत आहे. ते सिंध, मुलतान आणि उत्तर पंजाब या प्रांतीं रहात होते. ख्रिस्ती सनापूर्वी ख्रि. पू. सु. १५० च्या सुमारास ते स्थायिक झाले. दुसऱ्या शतकापासून ते सहाव्या शतकापर्यंत आभीर भारतीयांत मिसळून गेले. आणि त्यांची मूळची बोलीहि भारतीयांच्या भाषेवर संस्कार करूं लागली. अपभ्रंश केवळ आभीरांच्या मूळच्या भाषेपुरते मर्यादित राहिले नाहींत.

“ आभीर ” had no monopoly of the अपभ्रंश. Whenever they and others went with them they picked up the regional Prakrit current there and in the nature of things changed its form to a great extent. It is this change or decay that is indicated by the words, अपभ्रंश अपभ्रष्ट. (—Gunn and Dalal. Intr. भविसत्तकहा)

शिष्टांची भाषा अशिष्टांच्या तोंडीं बदलते. अशिष्ट म्हणजे प्राकृत लोक. म्हणून नमिसाधु म्हणतो : प्राकृतमेवाभ्रंशः। शौरसेनी, मागधी, यांच्या प्रमाणेंच अपभ्रंश हेहि प्राकृतच. प्रत्येक प्राकृतचा एकेक अपभ्रंश, पुन्हां प्रदेशपरत्वे अपभ्रंश. अपभ्रंशाचे भेद व्याकरणकार देतात ते बरेचसे तात्त्विक आहेत. मार्कंडेयानें अपभ्रंशाचे २७ प्रकार दिले आहेत ते असेच आहेत. स्वतंत्र प्रकार मानण्याइतकी भिन्नता या प्रकारांत नाहीं, म्हणून मार्कंडेयानेंच नागर, ब्राह्मण आणि उपनागर हे तीनच प्रकार मुख्य मानले. त्यांतहि उपनागर अपभ्रंशाचें लक्षण न देतां नागर आणि ब्राह्मण यांचें तें मिश्रण आहे एवढेंच सांगितलें.

हेमचंद्र आणि मार्कंडेय नागर अपभ्रंशाचीच विस्तारानें चर्चा करतात. नागर अपभ्रंश राजपुताना आणि गुजराथ या प्रदेशांतील अपभ्रंश. हेमचंद्र त्याच नागर प्रदेशांतला. अद्यापहि त्या प्रदेशांत 'नागर' नांवानें कांहीं ब्राह्मण

ओळखले जातात. वाचड अपभ्रंशांत सिंध प्रदेशांतील अपभ्रंशाचीं उदाहरणें मार्कंडेय देतो. शिवाय शौरसेनी अपभ्रंशात मध्यदेशांतील अपभ्रंशाचें विवेचन दिलें आहे. नागर अपभ्रंश म्हणजेच शौरसेनी अपभ्रंश. गुजराथेंतील ज्या भागांत नागर लोक रहात होते त्या भागांतील भाषा म्हणून त्यास नागर अपभ्रंश नांव दिलें असावें असें डॉ. धीरेंद्र वर्मा यांचें अनुमान आहे.

(—हिंदी भाषा का इतिहास भूमिका पृ. ४८)

अपभ्रंशांतील वाङ्मय बरेंच समृद्ध आहे. पउमचरिअ, नागकुमार चरिअ, महापुराण, यशोधरचरिअ, करकंडुचरिअ, कुमारपाल चरिअ, भविस्यत्त-कहा इत्यादि. बहुतेक वाङ्मय जैनसूरींनीं लिहिलें आहे.

अपभ्रंशाचीं वैशिष्ट्ये

उच्चारप्रक्रिया

१. 'संस्कृतांतील ऋ, लृ, ऐ, आणि औ हे स्वर अपभ्रंशांत लोप पावले. ऋ बदल अ, इ, उ, ए, अर् किंवा रि येतात.

पाउस (प्रावृट्) गेह (गृह).

२. ऐ आणि औ बदल ए आणि ओ किंवा अइ, अउ, इ, उ होतात. देवय (दैवत) अइरावय (ऐरावत) ओसह (औषध) सुख (सौख्य)

३. स्त्रीलिंगी आकारान्त नामांचा अंत्य आ ' न्हस्व होतो.

कमळ (कमला) बाल (बाला).

४. ' उ ' कार प्राचुर्य हें अप. चें मुख्य लक्षण. उदा० एत्थु, जेत्थु, तेत्थु.

५. आद्य, ' अ ' आणि ' उ ' चा क्वचित् लोप रण (अरण्यम्) वइट्ट (उपविष्ट).

६. कठोर व्यंजनाच्या जागीं मृदु व्यंजनें. कपाट - कवडु, प्रढ - पठ् कील् - कीडा.

७. ख्, घ्, थ्, ध्, फ्, भ् यांच्याबद्दल ह्. मुख - मुह, ओघ - ओह, कथा - कह.

भा...७

८. आद्य न आणि द्वित्त न कायम. इतरत्र त्यांचा 'ण'. नगर - नयर.
य् बद्दल ज्. यक्ष - जक्ख. अद्य - अज्ज.

९. अंत्य व् बद्दल उ. इतरत्र व् कायम. उत्सव - उच्छउ.

१०. अनादि असंयुक्त म बद्दल विकल्पाने वॅ होतो.
भ्रमर - भवँरु - भमर.

११. श् चा स्. स् कायम. ष् चा कधीं छ् कधीं स्.
शत - सय, शुष्क - सुक्क.

शोभा - सोह, षष्ठ - छट्ट, षोडश - सोलय.

१२. इम, स्म, ष्म आणि ह्य बाबद्दल म्भ किंवा म्ह होतो.
ग्रीष्म - गिम्भ, गिम्ह.

१३. शब्दारंभीं नसलेल्या य् चा इ आणि व् चा उ होतो.
शयन = शेण.
नवनीत - नोणीय.

१४. 'य' श्रुति. आणि 'व' श्रुति : पसाय (प्रसाद), असुव (अश्रु)
जुवल (युगल).

जैन लेखकांनीं दोन स्वरसंधि टाळण्यासाठीं (hiatus) 'य' चा स्वैर
उपयोग केला. 'व' श्रुति मात्र फक्त अपभ्रंशांतच आहे. इतर प्राकृतांत
नाहीं.

१५. शब्दारंभीं नसलेल्या असंयुक्त क, ख, त, य, प, आणि फ यांच्या
बद्दल ग, घ, द, ध, व आणि भ.

उदा. विच्छेदकर-विच्छोहगर, सुख-सुघ, कथित-कधिद, शपथ-सवध,
सफल-सभल.

१६. संयोगांत उत्तरपदीं असलेल्या 'र्' चा विकल्पाने लोप होतो.
उदा. प्रिय-पिउ, प्रिय; चंद्र-चंद, चंद्र.

१७. संयोगांत उत्तरपदीं असलेल्या 'य' चा विकल्पाने 'र' होतो.
उदा. व्यास-व्रास, वास; व्याकरण-व्रागरण, वागरण.

१८. शब्दाच्या मधील व्यंजनापैकीं चौथ्या व्यंजनाखेरीज इतर व्यंज-
नांचा लोप होऊन त्या ठिकाणीं स्वर येतो.

क्-आकुञ्चति-आउञ्चइ.

ग्-मृगेंद्र-मइंद.

च्-अतिचोरण-अइओर, कदाचित्-कयाइ.

ज्-गजेंद्र-गइन्द, राजन्-राआ,

त्-अति-अइ.

द्-उदित-उइय.

प्-गजपुर-गयउर, नूपुर-नेउर.

य्-आयुष्-आउस्.

व्-आविद्ध-आइद्ध.

१९. स् चा भ् होतो : संस्मर-संभल.

२०. शब्दारंभीं संयुक्त व्यंजन असल्यास पहिलें कायम राहतें. दुसरें लोप पावतें. प्राप्नोति-पावइ.

२१. शब्दांतर्गत किंवा शब्दांतीच्या संयुक्त व्यंजनांतील कधीं पहिलें किंवा दुसरें द्वित्त होतें.

मुच्यते-मुच्चइ, अग्नि-अग्गी, अद्य-अज्ज, शुष्क-सुक्क.

२२. शब्दांतर्गत किंवा शब्दांतीच्या संयुक्त व्यंजनांत दोन व्यंजनांत एखादा स्वर किंवा व्यंजन यांचा आगम होतो.

आश्चर्य - अच्चरिअ

क्लेश - किलेस

आम्ल - आम्बिल

ताम्र - ताम्बर.

२३. आद्य संयुक्त व्यंजनांत पहिला अवयव स् असला तर त्यावद्दल ह येऊन तो ह् दुसऱ्या अवयवांत मिळून त्यास महाप्राणत्व येतें.

स्कंभ - खंभ, हस्त - हत्थ, स्नान - न्हाण.

२४. विशेष फरक :—

ज्ञ् = ण्, न्, त्.

आज्ञा - आण, ज्ञान - नाण.

क्ष् = क्ख्, छ्, झ्.

अक्षय — अक्खय.

साक्षात् — सच्छ, क्षीण — झीण.

ध्य् = झ्. ध्यान — ज्ञाण.

प्स = छ्. अप्सरस् — अच्छर.

त्सुः = छ्. मत्स्य — मछ.

व्याकरण

१. विभक्ति प्रत्यय लागतांना ऱ्हस्व स्वराबद्दल दीर्घ व दीर्घ स्वराबद्दल ऱ्हस्व स्वर प्रायः होतो.

उदा. श्यामलः = सामला. पुत्री = पुत्ति.

२. विभक्ति प्रत्यय—

प्रथमा ए. व. उ, हो. बहुवचन०

द्वितीया ए. व. उ, हो. व. व०

तृतीया ए. व. ए. ब. व. हि.

चतुर्थी ए. व. सु, हो, स्सु. व. व. हुं

पंचमी ए. व. हे, हु. व. व. हुं

षष्ठी ए. व. सु, हो, स्सु । व. व. हुं

सप्तमी ए. व. इ, हि । व. व. हि

तृतीयेच्या एकवचनी प्रत्ययापूर्वी अंत्य स्वराचा नेहमी आणि बहुवचनी प्रत्ययापूर्वी विकल्पानें ए होतो.

अपभ्रंशांत लिंगभेद नाहीत.

क कारान्त नामांचा प्रथमा व द्वितीयेचा एकवचनी उं प्रत्यय.
तुच्छक. तुच्छअ — तुच्छउं.

३. आख्यातविभक्ति : वर्तमानकाळ

प्र. पु. ए. व. उं व. व. हुं

द्वि. पु. ए. व. हि व. व. हुं

तृ. पु. ए. व. इ, ए व. व. हि

४. द्वि. पु. आज्ञार्थी ए. व. प्रत्यय : इ, उ, ए. उदा. करि, करु, करे.

५. भविष्यकाळाचा स्स हा सर्वसाधारण प्रत्यय : भविष्यति - होस्सइ,

६. 'तव्य' प्रत्ययाबद्दल इएव्वउं, एव्वउं आणि एवा हे प्रत्यय.

उदा० कर्तव्य : करिएव्वउं, करेव्वउं, करेवा.

७ 'त्वा' प्रत्यय बद्दल इ, इउ, इवि, अवि, एप्पि, एप्पिणु, एवि, एविणु हे प्रत्यय आहेत. उदा० कृत्वा = करि, करिउ, करिवि, करवि, करेप्पि, करेप्पिणु, करेवि, करेविणु.

८. 'तुम्' प्रत्ययाबद्दल एवं, अण, अणहं, अणहिं, एप्पि, एप्पिणु. एवि, एविणु होतात. उदा० कर्तुम् = करेवं, करणं, करणहं, करणहिं, करेप्पि. करेप्पिणु, करेवि, करेविणु.

९. 'तृ' कारान्त नामांतील 'तृ' चें 'अणअ' हें रूप होतें. कर्तृ-करणअ, शब्दांतींच्या त्व आणि ता बद्दल 'प्पण' हें रूप येतें.

उदा. देवत्व = देवप्पण. महत्व = बहुपण.

१०. अ, अड, उल्ल, अडअ, उल्लअ, आणि उल्लडअ हे प्रत्यय लागून धातूपासून किंवा नामांपासून नामें होतात : कुट-कुडल्ल. हृदय-हिअडअ.

११. एत्रेह हा प्रत्यय लागून सर्व यत्र, तत्र, कु यांची जेथें, तेव्हां अशा अर्थाचीं रूपें होतात:—

सर्वत्र = सव्वेत्तहे. यत्र = जेत्तहे.

तत्र = तेत्तहे. कुत्र = केत्तहे.

१२. आर् या प्रत्ययानें युष्मद्, अस्मद् यांचीं संबंधीं रूपें होतात.

युष्मद् = तुहार, तुम्हार.

अस्मद् = अम्हार, महार.

१३. सर्वनामाचीं विशेष रूपें.

सर्व - साह, सव्व. एतद् - एद, एअ. अदस् - अमु. किम् - क, कवण कांइ. यत् - ज. तत् - त युष्मत् - तुम्ह. अस्मद् - अम्ह.

५ महाराष्ट्र आणि मराठी भाषा

मराठी भाषेचा इतिहास कळण्यासाठी ही भाषा बोलणाऱ्या समाजाचा इतिहास कळणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्रांत आज मराठी या नांवाने जी भाषा आहे तिला हे स्वतंत्र पद जेव्हां प्राप्त झाले तेव्हां या प्रदेशांत कोणते लोक राहात होते हे कळणे आवश्यक आहे. कोणत्या तरी प्राकृताच्या अपभ्रंशापासून इतर प्रांतभाषांप्रमाणे मराठी भाषा सिद्ध झाली आहे. तो अपभ्रंश कोणता, हे हि ठरविणे आवश्यक आहे. महाराष्ट्र हे देशवाचक नांव, महाराष्ट्री हे एका प्राकृताचे नांव आणि मराठी हे आधुनिक प्रांतभाषेचे नांव. यांच्यातील विशेष साम्यावरून असे एक अनुमान निघते की, महाराष्ट्रांत राहणाऱ्या लोकांच्या महाराष्ट्री प्राकृताच्या महाराष्ट्री अपभ्रंशापासून मराठी सिद्ध झाली.

महाराष्ट्र

महाराष्ट्र हे नांव ज्या प्रदेशास आहे त्या प्रदेशाची व्याप्ति प्राचीन काळापासून बदलत आली आहे.

दंडकारण्य, महाकान्तार, महाटवि ही या प्रांताची प्राचीन नावे आहेत. त्यावरून हा प्रदेश प्राचीन काळी एक दाट अरण्य होता. या अरण्यांत वसाहत होण्यास आरंभ झाल्यानंतर इ. स. पूर्वी ३०० च्या सुमारास या प्रदेशांत बरीच लोकवस्ती झाली. आणि त्यास महाराष्ट्र (मोठे राष्ट्र) असे नांव मिळाले. बराहमिहिर (इ. स. ५०५) यांच्या ग्रंथांत व सत्याश्रय पुलकेशीच्या इ. स. ६११ सालांतील बदामीच्या शिलालेखांत महाराष्ट्राचा प्रथम उल्लेख सांपडतो.

इ. स. पू. ३०० च्या सुमारास आंध्रभृत्य किंवा सातवाहन या नांवाच्या राजांचे राज्य या प्रदेशांत होते. कारोमांडल किनाऱ्यापासून तो सह्यादिरूपर्यंत हे राज्य पसरले होते. पैठण ही या राज्याची राजधानी होती.

पेरिप्लिस (इ. स. १००) आपल्या ग्रंथांत या प्रदेशास दक्षिणापथ (Dakhinabhades) म्हणतो. इ. स. ३३० च्या सुमारास राज्य करणारा

समुद्रगुप्त आपल्या शिलालेखांत दक्षिणापथ या उल्लेखानें नर्मदा ते कन्या-कुमारी हा प्रदेश निर्दिष्ट करतो.

दक्षिणापथाची उत्तर मर्यादा नर्मदा ही पहिल्यापासून निश्चित आहे. दक्षिण मर्यादा वसाहतीच्या विस्ताराबरोबर वाढत गेली.

पौराणिक ग्रंथाच्या आधारेणें असें दिसतें कीं भृगु व त्याचे वंशज यांनीं कोंकणपट्टींत (अपरान्त) वसाहत केली. त्यानंतर परशुरामानें या प्रदेशावर स्वामित्व वसविलें. कोंकणांत परशुरामाचें पूजन सर्वत्र होतें. भार्गव परशुरामानें पश्चिम भागांत वसाहत वाढविली. त्याचप्रमाणें अगस्त्यांनीं पूर्व किनारा पट्टीवर वसाहत केली. या दोन किनारापट्टींतील मधला प्रदेश अरण्यमय होता. इक्ष्वाकु वंशांतील दंडक नांवाचा राजा या मधल्या प्रदेशांत राज्य करीत होता. च्यवनभृगु या ऋषीच्या शापामुळें दंडकाचें राज्य अरण्यमय झालें व त्यास दंडकारण्य हें नांव मिळालें.

कोंकणपट्टी व्यापारी संबंधानें फार प्रसिद्ध होती. चोल, राजपुरी, शूर्पारक (सोपारें), भडोच इत्यादि गांवें अतिशय प्रसिद्ध होतीं.

विश्वामित्रानें आपल्या पन्नास पुत्रांना तुम्ही नीच योनींत जाल असा शाप दिला. त्या पुत्रांचे वंशज अंध्र, पुंड्र, शबर, पुलिंद, मूतिव इत्यादि होत असा ऐतरेय ब्राह्मणांत उल्लेख आहे. (७-१८). अंध्र, पुंड्र, शबर, पुलिंद हे दक्षिणेंत रहात असत. पुलिंद व शबर विध्य पर्वताजवळ होते. आंध्र गोदावरीच्या मुखाजवळ किंवा जरा उत्तरेस होते. विदर्भाचा उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणांत, जैमिनीय उपनिषद् ब्राह्मणांत, बृहदारण्यकोपनिषदांत, प्रश्नोपनिषदांत, शतपथ ब्राह्मणांत आढळतो.

देशाच्या विस्तारावरून या प्रदेशास महाराष्ट्र नांव मिळालें, आणि गुणवाचक असें हें नांव पुढें या प्रांताचें विशेषनाम झालें. या 'महा' राष्ट्रांत अनेक 'लघु' राष्ट्रांचा समावेश होत होता. कर्मराष्ट्र, पूर्वराष्ट्र इत्यादि महाराष्ट्रांतील लघुराष्ट्रांचीं नांवां ताम्रपटांत व शिलालेखांत आढळतात. तसेंच महाराष्ट्रांत एक गोपराष्ट्रहि होतें. गोप लोकांवरून एका भागास गोपराष्ट्र हें नांव पडलें.

महाराष्ट्र या शब्दाच्या अर्थाबद्दल अनेक मते आहेत. महाराष्ट्र या शब्दांत देशविस्तार व देशांतील विशिष्ट लोक या दोन्ही गोष्टींचा समावेश झाला आहे. महाराष्ट्र म्हणजे महा + राष्ट्र आणि 'महार' लोकांचे राष्ट्र असे विल्सन यांचे मत आहे. महाराष्ट्र म्हणजे महा + राष्ट्र आणि मल्ल किंवा महार यांचे राष्ट्र असे ओप्पर्ट यांनी सुचविले आहे. त्याच्या मते मल्ल व महार ही एकाच लोकांची नावे आहेत. डॉ. भांडारकर यांच्या मते रट्ट आणि महारट्ट या जनवाचक शब्दावरून महाराष्ट्र हे नाव पडले. राजाराम-शास्त्री भागवत, महाराष्ट्री भाषा बोलणारे राष्ट्र म्हणून महाराष्ट्र असे म्हणतात.

पाणिनीने दक्षिणेकडील एकाही देशाचा उल्लेख केलेला नाही. कात्यायन दक्षिणेकडील देशांचा उल्लेख करतो. 'नासिक्य' शहराचा उल्लेख कात्यायनाने केला आहे. यावरून पाणिनीकाळापर्यंत आर्यांचा दक्षिणेशी संबंध आला नाही. कात्यायनाच्या वेळी आर्यांचे दक्षिणेशी संबंध प्रस्थापित झाले होते. पाणिनीनंतर व कात्यायनाच्या पूर्वी हा काळ हा आर्यांच्या दक्षिणेकडील वसाहतीचा आरंभ म्हणता येईल.

परंतु आर्यांच्या पूर्वीच दक्षिणेकडे लोकवस्तीस आरंभ झाला होता. दक्षिणेपुरता इतिहास पाहिल्यास 'अनार्या' पैकीं नाग लोक सर्व भरतखंडभर पसरले होते (म. भा. अ. ३-२५). त्याचप्रमाणे कोल, मुंड वगैरेसारखीं राष्ट्रे भरतखंडांत पूर्वी राहात असून त्यांची स्वतंत्र भाषा होती व त्यांच्याशी आर्यांनी सांस्कृतिक देवाणघेवाण केली असली पाहिजे. (-म. भा. अ. ३-२५)

रामास आढळलेले वानर, ऋक्ष, शबर इत्यादि वन्य जमातींतले लोक आर्यांच्या पूर्वीच दक्षिणेंत स्थायिक झाले होते.

विदर्भ-वन्हाड हीच आर्यांची दक्षिणेंतील पहिली वसाहत असावी (म. भा. अ. ३-२६). विदर्भानंतर दंडकारण्यांतच प्रथम आर्यांनी दक्षिणेंत वसाहत केली (म. भा. अ. ३-२७). महाराष्ट्र हा आर्यांनी सर्वांत शेवटी व्यापलेला प्रदेश होय. तरी तो इतर कोणत्याही वसाहतीपेक्षा अधिक पूर्णपणे पादाक्रांत केला (म. भा. अ. ३-२७). आर्यांच्या पूर्वी दंडकारण्यांत रहाणारे

लोक संख्येने थोडे होते. आणि आर्यांनी त्यापैकी कांहींना रानावनांत, डोंगराळ प्रदेशांत पिटाळले व कांहींना आपल्यांत सामील करून घेतले. अशा स्थितीत महाराष्ट्रांत आर्यांची भाषाच अप्रतिहतपणे रूढ होणे स्वाभाविक होते. तरी मूळच्या रानटी लोकांच्या तोंडीं आर्यांची भाषा बदलत गेली. त्याचे उच्चार-विशेष व कांहीं शब्द आर्यांनी आणलेल्या 'संस्कृत' भाषेत घुसले.

दंडकारण्याच्या पलीकडे द्रविडांची वसाहत आर्यांच्या दक्षिणप्रवेशापूर्वीच सुस्थिर झाली होती. द्रविडांची मोठमोठी राज्ये नांदत होती. आर्यांना द्रविडांवर आपले वर्चस्व पूर्णपणे प्रस्थापित करतां आले नाही. तेथे देवघेवच करावी लागली. उलट द्रविडांची संस्कृति व भाषा त्या प्रदेशांत आलेल्या आर्यांनी थोडी फार उचलली.

महाराष्ट्रांत अखेरीस स्थायिक होऊन राहाणाऱ्या व राष्ट्रस्वरूप पावणाऱ्या लोकांची भाषा ही अनेक लोकांच्या व भाषांच्या भिन्नकालीन संस्कारांनी बनलेल्या भाषांचे स्वरूप पावली असली पाहिजे व तसे अनेक विशेष तिच्यामध्ये आढळतात. म्हणून आर्यांपासून इतरांनी जरी त्यांची भाषा मुख्यतः घेतली तरी आर्यांनीहि इतर असंस्कृत लोकांच्या भाषेतील कांहीं शब्द व लकवी घेऊन सध्यांची आपली मराठी भाषा बनविली ही गोष्ट स्पष्ट आहे. (—म. भा. अ. ३-३१)

मराठी ही मुख्यतः महाराष्ट्राची भाषा असून वेदकालापासून आजपर्यंत तिच्यावर आर्यांची बोलभाषा वैदिक, संस्कृत व प्राकृत भाषा यांचा परिणाम होऊन तिचे सांप्रतचे स्वरूप बनले आहे. या भाषेतहि तत्सम, तद्भव आणि देश्य या तिन्ही प्रकारचे शब्द आढळतात. कांहीं संस्कृत शब्द वेदकालीन स्वरूपांतील तर कांहीं अभिजात संस्कृतकालीन असून प्राकृत भाषांमार्फतहि वरेचसे शब्द आजच्या मराठीमध्ये आलेले आहेत. त्यांत विशेषतः महाराष्ट्री म्हणून जी प्राकृत भाषांतील विशेष प्रौढ व वाङ्मयीन भाषा तीच मराठीची आधारभूत भाषा आहे. तथापि आर्यांची वसाहत दंडकारण्यांत अथवा महाराष्ट्रांत होण्यापूर्वी त्यांचे ज्या निरनिराळ्या प्रदेशांतून परिभ्रमण झाले त्या प्रदेशांतीलहि प्राकृत भाषांचा ठसा मराठीवर उठल्याच्या खुणा आपणांस आढळून येतात. या आर्यांच्या परिभ्रमणांचा मार्ग विंध्य पर्वताच्या पूर्व

आणि पश्चिम दोन्हीहि बाजूंकडून असा आहे. पूर्वेकडून येणाऱ्या लोकांच्या भाषेवर मागधी व पाली या भाषांचा संस्कार झाला असला पाहिजे व तशीं कांहीं चिन्हे आपणांस प्रस्तुतच्या मराठींत दृष्टीस पडतात. मागधीपासून निघालेली बंगाली व मराठी यांच्यांत बरेच साम्य आढळते.

पश्चिमेकडून आलेल्या लोकांच्या भाषेवर त्या प्रदेशांतील प्राकृत भाषांचा परिणाम झाला व तो त्या लोकांच्या बरोबर महाराष्ट्रांतील महाराष्ट्री व महाराष्ट्री अपभ्रंश या भाषांवर व नंतर मराठी भाषांवर झाला. यामुळेच सिंधीशीं मराठीचें विशेष साम्य आहे व गुजराथी व मराठी यांत बरेच शब्द समान आहेत. (—म. भा. अ. ४-६०)

महाराष्ट्रिक ऊर्फ महारठ या लोकांचा देश तो महाराष्ट्र देश असें राजवाडे सुचवितात. प्रा. काणे यांचें मत असें आहे कीं, महाराष्ट्र हें कोणत्याहि जातिवाचक अगर देशवाचक शब्दावरून बनलें नसून विस्तारावरून व अनेक राष्ट्रवाचक लोकांचा व देशांचा समावेश करणारें म्हणून मोठें राष्ट्र (महा + राष्ट्र) होतें म्हणून प्रस्तुत नामाभिधान पावलें. हें प्रा. काणे यांचें मत जास्त सयुक्तिक वाटतें. (—म. भा. अ. ३-७)

मराठी भाषा

या विषयासंबंधीं अनेक अभ्यासकांनीं ऊहापोह केला आहे. त्याचा निष्कर्ष वर दिला आहे. त्यापैकीं कांहीं अभ्यासकांच्या मतांचा परिचय होण्याच्या दृष्टीनें शक्य तों त्यांच्याच शब्दांत त्यांच्या मतांचा सारांश पुढें दिला आहे.

(१) चिं. वि. वैद्य यांचें या विषयीचें विवेचन

महाभारतांत भीष्मपर्वच्या नवव्या अध्यायांत हिंदुस्थानांतील सर्व लोकांची यादी दिलेली आहे. त्यांत दक्षिणेकडील ५० लोकांची यादी दिली आहे. महाभारतांत कित्येक ठिकाणीं विदर्भ यास दक्षिणात्य ही संज्ञा दिलेली आढळते...महाराष्ट्रापैकीं पहिला मोठा देश विदर्भ होय. आजच्या हैद्राबाद संस्थानांतील मराठी मुलूख विदर्भांत मोडत होता असें दिसतें. वेदर हें विदर्भ शब्दाचेंच रूप आहे. विदर्भाची हद्द वेदर शहरापर्यंत असली पाहिजे. बुद्धाच्या

वेळेस अश्मक हे गोदावरीच्या वरच्या भागाच्या तीरावर होते असा स्पष्ट उल्लेख आहे. अश्मक हे मराठे लोकांपैकीं एक होते याचा पुरावा आपणास बौद्ध ग्रंथांत मिळतो. अश्मकांची राजधानी पैठण ही होती. पांडुराष्ट्र गोपराष्ट्र, मल्लराष्ट्र हीच राष्ट्रिकांची मूळपीठिका होय. अशोकाच्या स्तंभावरील लेखांतील राष्ट्रिक व पैट्टनिक हे मुख्यतः मराठे होत. प्रतिष्ठान किंवा पैठण ही ख्रिस्ती सनापूर्वी मराठ्यांची मूळ राजधानी होती. त्या प्रतिष्ठान नगरांत हाल राजानें इ. स. ६० त महाराष्ट्री भाषेंत 'सप्तशति' नांवाचा ग्रंथ रचला. अपरान्त व कोंकण यांपैकीं अपरान्त उत्तरेकडील लोकांच्या यादींत आहे. अपरान्त अथवा शूपरिक देश व कोंकण हा महाराष्ट्राचाच भाग आहे असें पूर्वी मानीत असल्याचा पुरावा पेरिप्लसमध्ये दिसतो. इ. स. पूर्वी पांचव्या किंवा चवथ्या शतकांत विदर्भ, अश्मक, पांडुराष्ट्र, गोपराष्ट्र, मल्लराष्ट्र, अपरान्त, कोंकण अशीं निराळीं नांवे होती. अशोककालीं राष्ट्रिक नांव पुढें सरसावले व ख्रिस्ती सनापूर्वी सर्वांचा महाराष्ट्र या नांवाखालीं समावेश होऊं लागला.

महाराष्ट्र देश म्हणजे विदर्भ व कुंतल मिळून होतो असें स्टेन कोनौ यांनीं दाखविलें आहे. कुंतल देश म्हणजे कृष्णा नदीच्या उगमाच्या दक्षिणेचा देश होय. विदर्भांत भोजांनीं वसति केली त्याप्रमाणें कुंतल व इतर भागांत यादवांनीं वसति केली.

पाणिनीच्या वेळेस विंध्याच्या दक्षिणेस आर्यांची वसति झाली नव्हती ती कात्यायनाच्या वेळेस झाली... ख्रिस्ती स. पू. ८०० पासून ५०० पर्यंत आपलीं निरनिराळीं राष्ट्रे या प्रदेशांत स्थापन झालीं.. संस्कृतपासून निघालेली एक प्राकृत भाषा आपण त्यावेळेस वापरीत होतों. महाराष्ट्री ही प्राकृत भाषा मराठीची जननी आहे व तिची उत्पत्ति ख्रि. स. पू. ५००-६०० च्या पूर्वीपासून आहे. मराठी भाषेचें कुल संस्कृत भाषा ही होय. मराठी भाषेची जननी महाराष्ट्री प्राकृत आहे. तिचें प्रत्यक्ष जनकत्व महाराष्ट्र अपभ्रंशाकडे द्यावें लागेल.

महाराष्ट्री भाषा ही महाराष्ट्र देशांतील अपभ्रंशावरून निघाली असें स्टेन कोनौ यांनीं सिद्ध केलें आहे. डॉ. ग्रीयरसन यांनाहि हें मत मान्य आहे.

महाराष्ट्रांत वसाहत करणारे आर्य लोक, भोज व यादव जातींचे होते. त्याअर्थी त्यांची मूळ भाषा शौरसेनीला लागूनच असली पाहिजे. महाराष्ट्रीचा कांहीं बाबतींत मागधी व विशेषतः अर्धमागधीशीं मेळ जमतो याचें कारण पूर्वेच्या वाजूनें त्या लोकांशीं महाराष्ट्राचें दळणवळण होतें.

महाराष्ट्र अपभ्रंशावरून झालेली महाराष्ट्री भाषा ही शौरसेनीची बहिण आहे. गद्यांत बोलणें तर शौरसेनींत व पद्यांत बोलणें तर महाराष्ट्रींत असा या दोन प्राकृतांचा निकट संबंध उत्तरोत्तर वाढत गेला व त्यामुळें त्यांतील साम्य आणखी वाढलें. तरी महाराष्ट्री व शौरसेनी या निराळ्या भाषा असून महाराष्ट्र अपभ्रंश ही अगदीं स्वतंत्र भाषा होती व तिचेंच हल्लीचें स्वरूप मराठी हें झालें असें डॉ. ग्रीयरसन म्हणतात.

(Marathi is the only Modern Vernacular derived from Maharashtra Apabhraunsha.)

आर्यांच्या मूळ भाषेस संस्कृत हेंच नांव देण्यास हरकत नाही. ऋग्वेदाची भाषा जुनी संस्कृत होय. ऋग्वेदानंतर झालेल्या वैदिक ग्रंथांत भाषेचें स्वरूप कांहीं बदलेलें दिसतें. ही वैदिक संस्कृत भाषा मराठीची आद्य जननी होय.

अपभ्रंशाची उत्पत्ति ख्रिस्ती सनाच्या पांचव्या-सहाव्या शतकापासून झाली. ख्रि. स. दहाव्या किंवा अकराव्या शतकांत या अपभ्रंशास हल्लीचें स्वरूप आलें. मराठी भाषा व इतर भाषा या सुमारास व्यक्त स्वरूपास आल्या.

ज्या वेळेस प्राकृत भाषा लयास गेल्या त्याच वेळेस हिंदुस्थानांत बौद्ध धर्माचा ऱ्हास होऊन आर्य धर्मास जोर आला. यामुळें संस्कृत भाषेचें महत्त्व पुनरपि वाढून संस्कृतच्या सहाय्यानें नवीन भाषा उत्पन्न होऊं लागल्या. प्राकृत भाषा अपभ्रष्ट झाल्या. या अपभ्रष्टाचें संस्कृतच्या सहाय्यानें हल्लीच्या आर्य भाषांत रूपांतर होऊन हळूहळू बंगाली, मराठी, पंजाबी व हिंदी या चार भाषा पूर्वोक्त मागधी, महाराष्ट्री, पेशाची व शौरसेनी या चार भाषांच्या भागांत प्रचारांत आल्या. (—वैद्य : निबंध आणि भाषणें)

वैद्य-गुणे वाद

चि. वि. वैद्य यांनी नाशिक येथे चंद्रकांत ग्रंथसंग्रहालयाच्या वार्षिक समारंभाच्या वेळीं अध्यक्ष या नात्याने 'मराठी भाषेची उत्पत्ति' या विषयावर भाषण केले. ते भाषण विविधज्ञान-विस्ताराच्या १९२२ च्या मे च्या अंकांत आले. (हे भाषण त्यांच्या 'निबंध व भाषणे' या त्यांच्या ग्रंथांत आलेले नाही.) त्यानंतर डॉ. पां. दा. गुणे व श्री. वैद्य यांच्यांत या विषयासंबंधी बरीच 'नरमगरम' चर्चा विस्तारांतून झाली वैद्य-गुणे वाद या नांवाने ही चर्चा प्रसिद्ध आहे. डॉ. पां. दा. गुणे यांचा तिसरा लेखांक आवटो. १९२२ च्या अंकांत आला आणि २५ नोव्हेंबर १९२२ रोजी ते मरण पावले! या वादाचा नीट निर्णय लागण्यास त्यांच्यासारख्या भाषापंडितांचे फारच सहाय्य झाले असते. तरी लिहिलेल्या भागांतहि डॉ. पां. दा. गुणे यांनी श्री. वैद्य यांच्या सिद्धान्तांचा पुरेसा ऊहापोह केलेला आहे आणि आपला निर्णय दिला आहे.

हा 'वैद्य-गुणे वाद' वारंवार उल्लेखिला जातो. तो विविधज्ञान-विस्तारांतून वाचणे पुष्कळांना शक्य होत नाही म्हणून त्याचा विस्तृत सारांश येथे दिला आहे. दोघांची अनुमाने अशी आहेत :—

श्री. चि. वि. वैद्य यांचे मत असे की, शंकराचार्याच्यामुळे हिंदुधर्माबरोबर संस्कृत भाषेचे जे पुनरुज्जीवन झाले त्या वेळीं म्हणजे इ. स. ७०० नंतर मराठी भाषा उदयास आली. तिने या नव्या संस्कृतांतून आपली वैशिष्ट्ये घेतली. हे मत श्री. वैद्य यांनी यापूर्वीहि (निबंध आणि भाषणे) मांडले होते.

डॉ. गुणे यांनी हे मत खोडून असे दाखविले की, मराठीतील 'नवीन' म्हणून ज्या गोष्टी श्री. वैद्य दाखवितात त्या अपभ्रंशांतच होत्या. अपभ्रंशवनरुच मराठीने त्या घेतल्या. कोणतीहि नवीन भाषा वैचारिक क्रांतीने उत्पन्न नाही. भिन्न भाषीय, भिन्न वंशीय यांच्या संकरानेच नवी भाषा उदयास येते. येत मराठी अकराव्या शतकाच्या उत्तरार्धात उदयास आली.

५२६९

श्री. चिं. वि. वैद्य (वि. विस्तार, मे आणि ऑगस्ट १९२२)

१. मराठींत तत्सम शब्द आहेत. महाराष्ट्रींत व अन्य प्राकृतांत केवळ तद्भवच शब्द आहेत.

२. मराठींत एकच शब्द दोन प्रकारानें येतो. एक महाराष्ट्रींत नरम केलेल्या उच्चाराचा आणि दुसरा संस्कृतासारखा ठसठशीत उच्चाराचा. उदा. माणूस हा शब्द महाराष्ट्रींतला आहे आणि मनुष्य हा शब्द जशाचा तसाच संस्कृतांतला घेतलेला आहे.

३. अकारान्त नामाचा षष्ठीचा प्रत्यय मूळ संस्कृतांत स्य आहे. तो महाराष्ट्री व इतर प्राकृतांत सर्वच नामांना लाविला आहे. मराठींत व सर्व प्राकृत भाषांत षष्ठी ही विभक्ति राहिली नसून विशेषण झाली आहे. विभक्तीचे ऐवजीं विशेषण करून रूप वापरण्याची संस्कृतांतील तऱ्हा ही अलीकडील संस्कृताची आहे म्हणजे संस्कृत पंडितांच्या तोंडीं राहिली त्या वेळची आहे. मराठीने महाराष्ट्रींतला रस प्रत्यय टाकून चा, चा, चें प्रत्ययान्त विशेषणाचें रूप घेऊन अलीकडील संस्कृतचें अनुकरण केले.

४. महाराष्ट्रींत ' ओ ' कारान्त प्रथमा आहे. मराठींत मराठीच्या मूळ क्षेत्रांत ओकार बाकी नाही. मराठीने नामाचें मूळ रूप तेंच प्रथमेचें रूप मानलें.

५. द्वितीया महाराष्ट्रींत आहे. मराठीने प्रथमा व द्वितीया एकाच स्वरूपाच्या मानल्या आहेत. संस्कृतांत ' रामेण रावणो हतः ' असा कर्मणि प्रयोग अधिक होतो. मराठींत ' रामानें रावण मारला ' असा प्रयोग होऊं लागला. या ठिकाणीं रावण हा शब्द कर्म म्हणून त्याची द्वितीया विभक्ति आहे. परंतु तेथें प्रत्यय नाही. यावरूनच द्वितीया व प्रथमा या एकाच स्वरूपाच्या मानल्या जाऊं लागल्या.

६. लिंगभेदानें क्रियापदाचीं रूपें बदलण्याची मराठींतील पद्धति पूर्वीच्या संस्कृतांत नाही. अलीकडच्या संस्कृतांत आहे. (उदा. गतः, गता, गतम्.) महाराष्ट्रींत हा प्रकार नाही. मराठींत व इतर प्राकृतांतहि हा प्रकार अलीकडील संस्कृतांतून आला आहे.

सारांश, षष्ठीचें विशेषणासारखें रूप आणि क्रियापदांचीं लिंग-भेदानें निराळीं रूपें विशेषणासारखीं वापरण्याची प्रवृत्ति या गोष्टी सर्व प्राकृताप्रमाणें मराठीतहि आधुनिक शास्त्रीय संस्कृतांतून आल्या आहेत.

महाराष्ट्रीचे मराठीवरील संस्कार आधुनिक शास्त्रीय संस्कृतामुळें कमी झाले आणि मराठींत महाराष्ट्रीबरोबर संस्कृतचीहि वैशिष्ट्ये आलीं. बौद्ध व जैन धर्मास आणि त्याबरोबर महाराष्ट्री व मागधी भाषांनाहि उतरती कळा लागली. शंकराचार्यांनीं वैदिक धर्माचें पुनरुज्जीवन केलें आणि त्याबरोबर संस्कृतचाहि प्रभाव वाढला. ही घटना इ. स. ७०० ते ८०० च्या दरम्यान झाली आणि त्यावरून याच सुमारास मराठीचा उदय झाला.

यापूर्वी चालुक्यांच्या राजवटींतहि हिंदुधर्माचें पुनरुज्जीवन झालें होतें आणि त्या सुमारास म्हणजे इ. स. ४०० च्या सुमारासहि मराठीचा उदय झाला असावा.

“मराठी भाषा प्राकृत महाराष्ट्रीपासूनच निघाली असून ती तत्कालीन संस्कृत प्रकारावरून बनली आहे....बोललेल्या अर्वाचीन संस्कृतावरून मराठी महाराष्ट्रीपासून निघाली हा सिद्धांत पक्का आहे.”

(—वि. विस्तार, मे १९२२ : पृ. १९८)

डॉ. गुणे (वि. विस्तार, जुलै १९२२.)

१. बुद्धधर्माचा पाडाव आणि हिंदुधर्माची पुनर्घटना या गोष्टींस इ. स. ६४५ च्या फार पूर्वी सुरवात झाली होती आणि बुद्धधर्माची पक्की इतिश्री शंकराचार्यांच्या नंतर ४०० वर्षांनीं मुसलमानांच्या हातून झाली.

२. संस्कृत भाषेचें महत्त्व मध्यंतरीं कमी होऊन शंकराचार्यांचे वेळीं पुन्हा वाढलें हें विधान इतिहासास धरून नाही. संस्कृत भाषेचें महत्त्व केव्हांहि कमी झालें नाही. उलट गुप्तराजांच्या वेळीं (शंकराचार्यांच्या पूर्वी ४०० वर्षे) तें वाढलें होतें. सांख्यकारिका व भाष्य, वेदांतभाष्ये, नाट्य शास्त्रांवरील ग्रंथ, भासकालिदासादिकांचीं नाटके हीं या पुढील काळांतील होत. बौद्ध व जैन पंडितहि संस्कृतांत ग्रंथरचना करूं लागले होते.

३. षष्ठी व द्वितीया विभक्तींचीं मराठी रूपें वनविण्याची प्रवृत्ति मराठी आदि भाषांनीं नवी पाडली नसून ती अपभ्रंशांतच दिसून येते.

४. अपभ्रंशांत तण व केर हे प्रत्यय लावून जें षष्ठ्यन्त रूप सिद्ध होतें तेंच त्याच रीतीनें 'चा' इत्यादि प्रत्यय लावून मराठींत वगैरे होतें.

५. प्रथमा, द्वितीया या विभक्तींचे प्रत्यय अपभ्रंशांत सारखेच आहेत व अदन्त नामाखेरीज ते पार वुडाले आहेत. अदन्त नामाचा 'उ' सुद्धा, हेमचंद्र वैकल्पिक असल्याचें नमूद करतो. तेव्हां हा प्रकार मराठीनें नवा आणला नसून अपभ्रंशाच्या वेळेपासूनच तो दिसून येतो.

६. जुने लकार सोडून धातुपाधितांनीं क्रियापदाचें काम भागविण्याची युक्ति अपभ्रंशांनींच पंडिती संस्कृत प्रवृत्तीवरून उचलली होती गेला, गेली, गेलें हीं रूपें : गत, गताः गतं. यावरून प्रत्यक्ष उत्पन्न झालीं नाहींत. सं. गत प्रा. अप, गय यावरून म. गेल हि. गय हीं रूपें आली.

वैद्य यांचें उत्तर . (वि. विस्तार : आगस्ट १९२२) अपभ्रंशांतील केर, केण हे प्रत्यय लिंगभेदानें बदलत नाहींत. कोणत्याहि संस्कृत विभक्तीचे प्रत्यय लिंगभेदानें बदलत नाहींत. मराठींतले चा, चा, चे बदलतात.

'तत्सम शब्द पूर्वीच्या प्राकृतांत नाहींत.' हें विधान गुणे यांनीं खांडलें नाहीं.

षष्ठी विभक्ति हल्लीच्या सर्व आर्य भाषांतून विभक्ति न राहतां विशेषण स्वरूपाची म्हणजे लिंगभेदानें रूपें बदलणारी झाली आहे.

"क्रियापदांचीं रूपें संस्कृतांत व प्राकृतांत लिंगभेदानें बदलत नाहींत, मराठींत बदलतात. किंवा हल्लीच्या सर्व आर्य भाषांत बदलतात. हाच या उत्पत्तीच्या विचारांत महत्त्वाचा मुद्दा आहे."

(—वि. विस्तार, आगस्ट १९२२ : पृ. ३९२)

दरम्यान गुणे यांच्या उत्तराचा उत्तरार्ध [सप्टें. १९२२.]

(त्यापूर्वीचे वैद्यांचें उत्तर. आगस्ट १९२२)

१. 'मराठीने कांही शब्द नरम न करतां जसेच्या तसे घेतले.' हें विधान बरोबर नाहीं. शिष्ट मराठी बाहेर नरम करण्याची पद्धति आहे. मनुष्य-मनुक्ष, मनुक्षें; मार्ग-मारग; आयुष्य-औक्ष; माणुस-माग हे शब्द शिष्टांतहि आहेत.

थोड्या शिष्टांच्या भाषेत संस्कृत शब्द जसेच्या तसे राहिले तरी सामान्य जनसमूहाच्या भाषेनें म्हणजे मराठी बोलीनें त्यावर आपली पूर्ण छाप बसविली.

२. प्राकृतांत तत्सम शब्द आहेत. सप्तशतींत सलिल, अंजलि, दल, विरह इ. शब्द आहेत. सेतुबंधांतहि आहेत. भविसत्तकहा या ग्रंथांतहि तत्सम शब्द आहेत. संस्कृत शब्द जसेच्या तसे घेण्याची प्रवृत्ति मराठीनें नव्यानेंच कोठून आणली नाही.

३. प्राकृतांनीं फक्त प्रत्यय वगैरे नरमावलेले आहेत. पण त्यापैकीं कांही अजिबात टाकून कांहींचीं संस्कृताच्या आधारे नवीं रूपे बनविल्याचें धाडस प्राकृतांनीं केलेलें नाही.

४. प्राकृतांत कांहीं लकार निरूपयोगी टाकले आहेत. गत बदल गअ अगुर गय अशीं रूपे आढळतात. संस्कृताचेच प्रकृति प्रत्यय प्राकृतांनीं थोड्या फार फरकाने पुढे चालविले. अपभ्रंशांनीं मात्र संस्कृत-प्राकृत प्रत्ययाशीं बंडाळी आरंभिली. प्रथमेचें एकवचन उकारान्त करणें, अगर गाळणें, तृतीयेच्या एकवचनांत दोन तीन नवीं रूपे घालणें, चतुर्थी नाहीशी करून षष्ठीवर काम भागविणें या गोष्टींना प्राकृतांनींच आरंभ केला होता. पंचमीचीं दोन चार रूपे केलीं. षष्ठीला एक रूप कायम ठेविलें. पण शिवाय तिला विशेषणाचें रूप देऊन पुढें 'तण' 'केर' इत्यादि प्रत्यय जोडण्याचा नवा प्रकार पाडला. हाच प्रकार मराठीआदि आर्यभाषांनीं आपलासा करून इतर कांहीं विभक्तीसहि लावला.

तेव्हां प्रथमेच्या एकवचनां उ, ओ, आ प्रत्यय लावणें अगर उभयवचनी व द्वितीयेंतहि ते गाळणें, षष्ठी विशेषणरूप बनवून तिला तद्धित प्रत्यय जोडणें, तृतीया व पंचमी यांना नवे प्रत्यय लावणें हे प्रकार मराठींत नवे नाहीत. ते अपभ्रंशांतच आहेत.

५. ल कार अपभ्रंशांतूनच मराठींत आले. अ०-करमि-करह-हं मराठी करीं-कहं हा काळ मराठींत रीतिवर्तमान (एक प्रकारचा भूत) होऊन बसला. वर्तमानाचीं रूपे प्राकृतांतील वर्तमानकालवाचक धातुसाधिता-

वरून झालीं आहेत व म्हणूनच तीं कर्त्याच्या लिंगाप्रमाणें बदलतात. हा प्रकार अपभ्रंशांतच होता.

मराठीनें संस्कृत धातुसाधितावरून प्रत्यक्ष आपले लकार बनविले नसून ते प्रकार मराठीपूर्वी अपभ्रंशांतहि होते म्हणजे प्राकृत अपभ्रंशानेंच ते सुरू केले होते.

हेमचंद्राच्या प्राकृत व्याकरणांत भूतकालवाचक धातुसाधिताचीं कर्त्याच्या लिंगाप्रमाणें बदलणारीं रूपें असून त्यांनीं भूतकाल दर्शविण्याची रीत अपभ्रंशांत म्हणजे मराठीचे आधींपासूनच होती. मराठीनें स्वार्थी ल प्रत्यय (प्राकृतापेक्षां) अधिक लावला पण तोहि तिनें अपभ्रंशापासूनच घेतला. अपभ्रंशानेंहि तो प्राकृतांपासून उचलला. अपभ्रंशांतलीं कय, गय, घडिय, चडिय इ. रूपें घेऊन त्यास स्वार्थी ल लावून केलें, घडलें, चढलें अशीं रूपें मराठीनें केलीं हें म्हणणें युक्तीस व भाषेच्या इतिहासास धरून आहे.

६. आज्ञार्थाचीं हेमचंद्राच्या अपभ्रंशांत तीन रूपें आढळतात : (१) इ प्रत्ययाचें करि, कहि. (२) उ प्रत्ययाचें करु, देवखु. (३) हि प्रत्ययाचें करहि, खाहि.

✓ इ प्रत्यय मराठींत आज्ञार्थी द्वि. पु. एकवचनांत दिसतो. देई, करीं इत्यादि रूपें जुन्या मराठींत आहेत. नव्या मराठीनें 'इ' टाकून कर, बोल इत्यादि रूपें केलीं. मराठीची प्रत्ययहीन आज्ञार्थाची परंपरा अशी आहे. संस्कृतांतील प्रत्ययहीन आज्ञार्थापासून मराठीनें हा प्रकार घेतला नाही.

७. विध्यर्थहि मराठीनें प्राकृत-अपभ्रंशावरूनच घेतला. प्रत्यक्ष संस्कृत-वरून नव्हे. हेमचंद्र-अपभ्रंशः दिज्जहि, देज्जहि, जाइज्जइ. जुनें मराठी : दीजे, जाइजे. व-हाडींत-करजो, जाजो. नव्या मराठींत-करावें, जावें असा कर्मणि विध्यर्थ होतो. तोहि करिव्वउ, जाइव्वउ या अपभ्रंशांतील कर्मणि धातुसाधितांवरून आला.

८. संकेतार्थहि (क्रियातिपत्ति) प्राकृत अपभ्रंशांतच संस्कृत वर्तमान-कालवाचक धातुसाधितावरून बनविला जात असे. तोच मराठीनें उचलला.

९. कर्मणि प्रयोग जुन्या मराठींत प्राकृत अपभ्रंशांतून घेतला आहे उदा. अपभ्रंशांत गिलिज्जइ, छिज्जइ जुनें. मराठी-गिलिजे, छेदिजे.

१०. शंकराचार्यांच्या वेळीं झालेली अंतस्थ बौद्धिकक्रांति हें जुन्या प्राकृत अपभ्रंश भाषा मरून मराठी, गुजराथी इत्यादि नव्या आर्यभाषा उत्पन्न होण्याचें कारण इतिहासास सोडून आहे. अंतस्थ विचारक्रांति व अन्य भाषेतून विचार घेणें एवढ्या कारणानें नवी भाषा उत्पन्न होत नाही. भिन्न संस्कृतीच्या मानववंशाच्या संग्रामानें एक भाषा दुसरींत मिसळून जाते याचे योगानें संस्कृतच्या प्राकृत व प्राकृतांच्या अपभ्रंश भाषा झाल्या.

इ. स. १० ते १३ शतकांच्या दरम्यान हिंदुस्थानांत अन्य संस्कृतीचे व जातीचे लोक आमच्यांत मिसळले. याच शतकाच्या दरम्यान हल्लींच्या हिंदी आर्यभाषांची पैदास झाली.

११. आठव्या शतकांत अरब सिंध-कच्छ येथें आले. दहाव्या शतकाचे शेवटीं सिंधु नदीच्या अलीकडे ते घुसूं लागले त्यामुळें तेथील आधीं वसलेल्या क्षत्रिय कुळ्या दक्षिणेकडे व पूर्वेकडे हिंदु लोकांत मिसळल्या. त्या कुळ्या गुर्जर, परमार, चालुक्य, चौहाण इत्यादि होत. चालुक्यांच्या कांहीं कुळ्यांनीं गुजराथेंत व महाराष्ट्रांत यापूर्वीच राज्येहि केलीं. पण त्यांचें मोठ्या प्रमाणांत प्रयाण नवव्या शतकांत झालें. गुर्जर, परमार, चालुक्य, चौहाण हे मूळचे हिंदु नव्हते. नवव्या शतकाच्या शेवटापासून परमार, चालुक्य, चौहाण इत्यादि क्षत्रिय कुळें हिंदुस्थानभर (कानडा, तेलंगण व खालचे प्रांत वगळून) पसरलीं तीं अन्य धर्मीय, अन्य संस्कृतीचीं व अन्य भाषेचीं होती. त्यांची व ते जेथें जेथें गेले तेथील लोकांची सरमिसळ होऊन ते कायमचे मिळून जाण्याच्या धामधुमींत नव्या भाषा उत्पन्न होण्यासारखी परिस्थिति प्राप्त झाली होती.

अकराव्या शतकापासून सुरू झालेल्या तुर्कादिकांच्या आक्रमणामुळे गुजराथेंतील कांहीं लोक खानदेशांत गेले...

मराठींत १३ व्या शतकांत निश्चित स्वरूपाचें वाङ्मय सांपडतें. तेव्हां ती निश्चित स्वरूपाची बोली या रूपानें तत्पूर्वी एक दोन शतकें तरी उत्पन्न झाली असली पाहिजे हें उघड आहे.

डॉ. गुणे : वि. विस्तार आक्टोबर १९२२

१. अपभ्रंश भाषासंबंधीं रुद्रटाच्या ' संस्कृतं प्राकृतं चान्यदपभ्रंश इति त्रिधा ' या वचनावर (२-११-) टीका करतांना नमिसाधु निरनिराळे भेद सांगून त्यांच्या लक्षणाविषयीं म्हणतो : ' तस्य च लक्षणं लोकादेव सम्यगव-
सेयम् ' (लोकांमधूनच त्यांचें लक्षण नीट समजून घ्यावें.) यावरून त्याच्या वेळीं (अकराव्या शतकांत) अपभ्रंश भाषा जिवंत होत्या.

About the time of कर्ण i. e. in the first half of the eleventh century the stage of development at which vernacular tongues had arrived was still that represented by the अपभ्रंश's.

— डॉ. भांडारकर Report on the search for MSS. 1887-94.

२ "श ११०९ मधील परळ येथील शिलालेखच आज उपलब्ध अस-
लेल्या खऱ्या व विश्वसनीय शिलालेखांपैकीं जुन्यांत जुना होय. त्यापूर्वीं
एखादें शतक म्हणजे इ. स. शतकाचा उत्तरार्ध येथवरच मराठीचा उगम तूर्त
तरी आपणांस नेऊन ठेवतां येतो. "

— वि. विस्तार, आक्टो. १९२२ : पृ. ४५७

महाराष्ट्राच्या वसाहतीसंबंधीं राजवाडे यांचीं

अनुमानें थोडक्यांत अशीं आहेत :—

✓ ' आर्य आणि आपण ज्यांना अनार्य म्हणतो ते मूतिव इत्यादि लोक मूळचे
एकाच वंशांतले होत. अधर्म्याचरणानें ते पतित होऊन निराळे मानले गेले.
अगस्त्यादि आर्य व भिल्ल शबरादि अनार्य समकालीं दंडकारण्यांत आले
असावेत. आर्यांच्या अगोदरच दक्षिणेंत शबर, भिल्ल इत्यादिकांची वसती
झालेली होती. शबर, भिल्ल, कातकरी, ठाकूर, गोंड, कोळी इत्यादि लोक
विध्योत्तर व विध्यदक्षिण भागांतील मूळचे स्वयंभू लोक आहेत व ते आर्या-
च्या फार पूर्वीपासून या प्रदेशांत होते अशी जी समजूत आहे ती इति-
हासाच्या विरुद्ध आहे. उत्तर, दक्षिण हिंदुस्थानांत आर्यांच्या अगोदर

अनार्यांची वसति होती हें मत साधार म्हणतां येत नाहीं. भिल्लादि रानटी लोक दक्षिणेंत आर्यांच्या पश्चात्क असण्याचा संभव आहे.

‘मूळच्या अत्यंत प्राचीन आर्य वंशापासून पुढें वैदिक व महाराष्ट्रक समाज झाला. वैदिकापासून संस्कृत भाषा बोलणारा व महाराष्ट्रकापासून अर्वाचीन महाराष्ट्र समाज म्हणजे महारट्ट वसाहतवाल्यांचा झालेला समाज प्राचीन काळीं वैदिक भाषेची माता जी ‘अहाम्मि’ भाषा ती बोलत. ही अहाम्मि भाषा घेऊनच ते दक्षिणारण्यांत शिरले आणि नगरांत राहणाऱ्या उच्च क्षत्रिय व ब्राह्मणांपासून दूर राहिल्यानें त्यांची भाषा नगरवासी संस्कृतभाषी वैदिक आर्यपेक्षां निराळी झाली. खेड्यांतील प्राचीन काळापासून तो आजपर्यंत आढळणारी मराठी भाषा ही शिष्ट मराठीचा अग्रभ्रंश नसून ती जुनी मराठी आहे. महारट्ट वसाहतकार वैदिक भाषेची जी प्राचीन प्राकृत महाराष्ट्री भाषा ती बोलत.

‘आर्य दंडकारण्यांत वसाहत करूं लागले त्या वेळीं महाराष्ट्रक द्रव्य, मनुष्य व सत्ता या दृष्टीनें श्रेष्ठ असलेल्यानें त्यांना महत्त्व येत गेलें. या वसाहतींतील राष्ट्रक ऊर्फ रट्ट लोक संस्कृतोत्पन्न अपभ्रंश भाषा बोलत ती दंडकारण्यांतील राजमान्य, लोकमान्य व कविमान्य महाराष्ट्री ऊर्फ महारट्टी व पुढें कालांतरानें मराठी भाषा म्हणून प्राकृतांत प्रख्या पावली ’

परंतु राजवाडे यांचीं हीं अनुमानें इतिहासास विसंगत आहेत. वैदिक संस्कृति व भाषा यांसह देशांत संचार करीत असतां आर्यांना निरनिराळीं राष्ट्रे अथवा लोकसमूह ठिकठिकाणीं आढळले. रामास दक्षिणेंत वानर, ऋक्ष, शबर इत्यादि आढळले. नाग लोक जवळजवळ सर्व भरतखंडभर पसरले होते. नाग लोकाप्रमाणेंच कोल, मुंड इत्यादि लोक होते. त्या त्या लोकांची स्वतंत्र भाषा होती व त्यांच्याशीं आर्यांनीं सांस्कृतिक देवाणघेवाण केली. अगस्ति ऋषीनें विंध्य पर्वताचें उल्लंघन करून दक्षिणेंत वसाहत केली. परशुरामादि भृगुवंशीयांनीं अपरांत अथवा कोंकण प्रांत आपल्या कक्षेंत आणले.

विदर्भ (वन्हाड) ही आर्यांची दक्षिणेंतील पहिली वसाहत असःवी. महाराष्ट्र हा आर्यांनीं सर्वांत शेवटीं व्यापलेला प्रदेश होय. आर्यांनीं तो इतर कोणत्याहि वसाहतीपेक्षां अधिक पूर्णपणें पादाक्रांत केला. येथील मूळच्या

रानटी रहिवाशांस जंगलांत डोंगर-दऱ्यांत हांकून लावले व त्यांपैकीं कांहींना आपल्यांत सामील करून घेतले.

एक तर आर्यांच्या मागाहून अनार्य लोक आल्याचा पुरावा कोठेंच आढळत नाही. दुसरें असें कीं, आर्यांनीं व्रात्य, निषाद, रथकार इत्यादि अनेक समाजास आपणांमध्ये अंतर्भूत केले. आंध्र, पुलिंद, मूर्तिव इत्यादि लोक आर्य संस्कृतीपेक्षां हीन संस्कृतीचे व त्यांच्यापूर्वीपासूनच त्या प्रदेशांत होते व त्यांना आर्यांनीं मोकळ्या मैदानाच्या व सुपीक प्रदेशांतील डोंगराळ व नापीक भागांत घालवून दिले व त्यांच्यावर आपले सांस्कृतिक वर्चस्व स्थापन केले असेंच मानणें अधिक संयुक्त होय.

महाराष्ट्रांत अखेरीस स्थायिक होऊन राहणाऱ्या व राष्ट्रस्वरूप पावणाऱ्या लोकांची भाषा ही अनेक लोकांच्या व भाषांच्या भिन्नकालीन संस्कारांनीं बनलेल्या भाषेचें स्वरूप पावली असली पाहिजे व तसे अनेक विशेष तिच्या-मध्ये आढळतात. म्हणून आर्यांपासून इतरांनीं जरी त्यांची भाषा मुख्यतः घेतली तरी आर्यांनींही इतर 'अ'संस्कृत लोकांच्या भाषेंतील कांहीं शब्द व लकवी घेऊन सध्यांची आपली मराठी भाषा बनविली ही गोष्ट स्पष्ट आहे.

आज आपण जी मराठी भाषा बोलतो ती आपले अत्यंत प्राचीन पूर्वज जे आर्य लोक ते जी भाषा बोलत असत तिचीं अनेक अवस्थांतरें हेत होत बनलेली आहे.

—म. भा. अ. ५-१

श्री. शेंडे यांनीं महाराष्ट्राच्या वसाहतीसंबंधीं पुढील माहिती दिली आहे. (A. B. O. R. I. Vol. XXIII 1942)

दक्षिणापथांत पहिली आर्य वसाहत आगस्तीनें केली. त्यानें विंध्य पर्वत ओलांडून विदर्भांत वसाहत केली. अगस्ति हा ऋग्वेदांतील ऋचांचा रचयिता आहे. (ऋग्वेद १-१७९) त्यावरून वरील वसाहत वेदाचें संकलन होत असतांना झाली असावी. ऋग्वेदांत दक्षिणापदा (१०-६१-८) आणि शतपथ ब्राह्मणांत विदर्भ (१४-५-५-२२) हे उल्लेख आहेत.

महाराष्ट्रांतील प्राचीन वसाहतींत मालव, अश्मक, अपरान्त, विदर्भ, कुंतल या मोठ्या व नासिक्य, पेतनिक, कन्हाटक या लहान वसाहती होत्या.

मालव वसाहत वैदिक काळांत झाली असावी या शिवाय पंडुराष्ट्र (पांड्य) देवराष्ट्र, गोपराष्ट्र (नाशिकजवळ), मल्लराष्ट्र (माळवा) याहि लहान वसाहती होत्या. या वसाहतींना राष्ट्र म्हणत व तेथे राहणारे ते राष्ट्रिक होत.

‘ These Rastras being of the same race, religion and culture must have been in close contact with one another for several centuries and must have developed a common civilization, one language and the same social customs.’

या राष्ट्रासंघास ‘महाराष्ट्र’ हें नांव प्रथम ‘महावसो’ या ग्रंथांत सांपडतें. अशोकाच्या प्रचारकांच्या मार्गांत आलेल्या प्रदेशांत महरट्ट (महाराष्ट्र शब्दाचें पालीरूप) हें नांव आहे. दुसरा उल्लेख वात्स्यायनाच्या कामसूत्रांत ‘महाराष्ट्राणाम्’ आणि ‘महाराष्ट्रिक्य’ असा आहे. आणि वराह-मिहिराच्या बृहत्कथासंहितेंत ‘महाराष्ट्राः’ असा आहे. दंडकारण्य हें नांव धर्मकृत्यारंभीच्या संकल्पांत आहे. उदा० ‘गोदावर्याः दक्षिणे (किंवा) उत्तरे तीरे दंडकारण्ये देशे ” यावरून ‘महाराष्ट्र’ नांव शकपूर्व चवथ्या शतकांत स्पष्टपणे आढळतें.

नांवाबरोबर या प्रदेशाच्या विस्ताराचाहि उलगडा विजापूर जिल्ह्यांतील हुनगुंद तालुक्यापैकीं मलप्रभा नदीच्या पूर्व किनाऱ्यावरील ऐहोळ गांवांतील शिलालेखांत प्रथम सांपडतो. या शिलालेखांत दुसऱ्या पुलकेशीच्या सत्तेचें वर्णन करतांना “ ९९००० खेडीं ज्यांत आहेत अशा विस्तीर्ण महाराष्ट्राचें स्वामित्व त्यानें संपादिलें ” असें म्हटलें आहे.

अगमधिपतित्वं यो महाराष्ट्राणाम्
नवनवतिसहस्रग्रामभाजां त्रयाणाम्

— श्लोक २५ वा

ही घटना शकोत्तर ६०० व्या शतकांतील आहे.

उत्तर भारतांतून अनेक नवीन लोकसमूह वसाहती करण्यास आले होते. पुलकेशीच्या राज्यांत शकोत्तर सहाव्या शतकांत मुंबई इलाखा, माळवा, राजपुताना, बुंदेलखंड (बाघेलखंड), छत्तिसगड सोडून मध्यप्रांत, वन्हाड,

रानटी रहिवाशांस जंगलांत डोंगर-दऱ्यांत हांकून लावले व त्यांपैकीं कांहींना आपल्यांत सामील करून घेतले.

एक तर आर्यांच्या मागाहून अनार्य लोक आल्याचा पुरावा कोठेंच आढळत नाही. दुसरे असें कीं, आर्यांनीं व्रात्य, निषाद, रथकार इत्यादि अनेक समाजास आपणांमध्ये अंतर्भूत केले. आंध्र, पुलिंद, मूर्तिव इत्यादि लोक आर्य संस्कृतीपेक्षां हीन संस्कृतीचे व त्यांच्यापूर्वीपासूनच त्या प्रदेशांत होते व त्यांना आर्यांनीं मोकळ्या मैदानाच्या व सुपीक प्रदेशांतील डोंगराळ व नापीक भागांत घालवून दिले व त्यांच्यावर आपले सांस्कृतिक वर्चस्व स्थापन केले असेंच मानणें अधिक संयुक्त होय.

महाराष्ट्रांत अखेरीस स्थायिक होऊन राहणाऱ्या व राष्ट्रस्वरूप पावणाऱ्या लोकांची भाषा ही अनेक लोकांच्या व भाषांच्या भिन्नकालीन संस्कारांनीं बनलेल्या भाषेचें स्वरूप पावली असली पाहिजे व तसे अनेक विशेष तिच्या-मध्ये आढळतात. म्हणून आर्यांपासून इतरांनीं जरी त्यांची भाषा मुख्यतः घेतली तरी आर्यांनींही इतर 'अ'संस्कृत लोकांच्या भाषेंतील कांहीं शब्द व लकवी घेऊन सध्यांची आपली मराठी भाषा बनविली ही गोष्ट स्पष्ट आहे.

आज आपण जी मराठी भाषा बोलतो ती आपले अत्यंत प्राचीन पूर्वज जे आर्य लोक ते जी भाषा बोलत असत तिचीं अनेक अवस्थांतरें हेत होत बनलेली आहे.

—म. भा. अ. ५-१

श्री. शेंडे यांनीं महाराष्ट्राच्या वसाहतीसंबंधीं पुढील माहिती दिली आहे. (A. B. O. R. I. Vol. XXIII 1942)

दक्षिणापथांत पहिली आर्य वसाहत आगस्तीनें केली. त्यानें विंध्य पर्वत ओलांडून विदर्भांत वसाहत केली. अगस्ति हा ऋग्वेदांतील ऋचांचा रचयिता आहे. (ऋग्वेद १-१७९) त्यावरून वरील वसाहत वेदाचें संकलन होत असतांना झाली असावी. ऋग्वेदांत दक्षिणापदा (१०-६१-८) आणि शतपथ ब्राह्मणांत विदर्भ (१४-५-५-२२) हे उल्लेख आहेत.

महाराष्ट्रांतील प्राचीन वसाहतींत मालव, अश्मक, अपरान्त, विदर्भ, कुंतल या मोठ्या व नासिक्य, पेतनिक, कन्हाटक या लहान वसाहती होत्या.

मालव वसाहत वैदिक काळांत झाली असावी या शिवाय पंडुराष्ट्र (पांड्य) देवराष्ट्र, गोपराष्ट्र (नाशिकजवळ), मल्लराष्ट्र (माळवा) याहि लहान वसाहती होत्या. या वसाहतींना राष्ट्र म्हणत व तेथें राहणारे ते राष्ट्रिक होत.

‘ These Rastras being of the same race, religion and culture must have been in close contact with one another for several centuries and must have developed a common civilization, one language and the same social customs.’

या राष्ट्रसंघास ‘महाराष्ट्र’ हें नांव प्रथम ‘महावसो’ या ग्रंथांत सांपडतें. अशोकाच्या प्रचारकांच्या मार्गांत आलेल्या प्रदेशांत महरट्ट (महाराष्ट्र शब्दाचें पालीरूप) हें नांव आहे. दुसरा उल्लेख वात्स्यायनाच्या कामसूत्रांत ‘महाराष्ट्राणाम्’ आणि ‘महाराष्ट्रिक्य’ असा आहे. आणि वराह-मिहिराच्या बृहत्कथासंहितेंत ‘महाराष्ट्राः’ असा आहे. दंडकारण्य हें नांव धर्मकृत्यारंभीच्या संकल्पांत आहे. उदा० ‘गोदावर्याः दक्षिणे (किंवा) उत्तरे तीरे दंडकारण्ये देशे ” यावरून ‘महाराष्ट्र’ नांव शकपूर्व चवथ्या शतकांत स्पष्टपणें आढळतें.

नांवाबरोबर या प्रदेशाच्या विस्ताराचाहि उलगडा विजापूर जिल्ह्यांतील हुनगुंद तालुक्यापैकीं मलप्रभा नदीच्या पूर्व किनाऱ्यावरील ऐहोळ गांवांतील शिलालेखांत प्रथम सांपडतो. या शिलालेखांत दुसऱ्या पुलकेशीच्या सत्तेचें वर्णन करतांना “ ९९००० खेडीं ज्यांत आहेत अशा विस्तीर्ण महाराष्ट्राचें स्वामित्व त्यानें संपादिलें ” असें म्हटलें आहे.

अगमधिपतित्वं यो महाराष्ट्राणाम्
नवनवतिसहस्रग्रामभाजां त्रयाणाम्

—श्लोक २५ वा

ही घटना शकोत्तर ६०० व्या शतकांतील आहे.

उत्तर भारतांतून अनेक नवीन लोकसमूह वसाहती करण्यास आले होते. पुलकेशीच्या राज्यांत शकोत्तर सहाव्या शतकांत मुंबई इलाखा, माळवा, राजपुताना, बुंदेलखंड (बाघेलखंड), छत्तिसगड सोडून मध्यप्रांत, वन्हाड,

निजामाचें राज्य व म्हैसूर इतका प्रदेश होता. या प्रदेशांत गुजराथ, राज-पुताना, बूंदेलखंड (बाघेलखंड) हा एक भाग, निजामाच्या राज्याचा पूर्व भाग हा दुसरा भाग आणि वातापीभोंवतींचा भाग हा तिसरा भाग. या प्रत्येक भागांत जो लोकसमाज होता तो इतरांपासून भिन्न होता. त्या प्रत्येक भागांत निराळी भाषा होती. पहिल्या भागांत महाराष्ट्री व महाराष्ट्री अपभ्रंश याहून निराळी भाषा निर्माण झाली. तसेंच दुसऱ्या भागांत एक निराळा समाज व निराळी भाषा निर्माण झाली आणि तिसऱ्या भागांत कानडीचा प्रभाव होता. या तीन भागांतील लोकसमाज व भाषा यांचें भिन्नत्व 'त्रयाणां महाराष्ट्रकाणाम्' या शब्दानें दाखविलें आहे. महाराष्ट्राचे असे तीन भाग पडले होते. तेच तीन महाराष्ट्र होते.

✓ यावरून श्री. शेंडे म्हणतात : 'महाराष्ट्र' हें विशिष्ट देशवाचक विशेष-नाम नसून लहान लहान देशांचें म्हणजे राष्ट्रांचें समुच्चयवाचक नांव आहे. महाराष्ट्र नांवाचा विशिष्ट भूभाग होता.

—भाषिक महाराष्ट्र—लेखावली, लेखांक १ ला, पृ. १२

प्रा. कृ. पां. कुलकर्णी यांचें विवेचन

आर्यांनीं दक्षिणेकडे ज्या क्रमानें वसाहती केल्या तो अनुक्रम कोंकण, नागपूर, विदर्भ, गोदाकांठ किंवा गंगथडी, भीमाकांठ किंवा भीमथडी, कृष्णाकांठ, उत्तर कोंकण असा आहे. देशापेक्षां कोंकणांत आणि कर्लिग म्हणजे पूर्व किनारा या प्रांतांत फार अगोदर वसाहत झाली.

आर्यांच्या वसाहतीपूर्वीं द्राविडी लोकांची वसाहत दक्षिणेंत झाली होती. आर्यांच्या आगमनाच्या दडपणामुळे द्राविडी लोक विध्यपार झाले. कांहीं वलुचिस्तानांत राहिले, कांहीं हिमालयाच्या पायथ्याशीं अगर मणिपूर भागान गेले, बरेचसे विध्यपार झाले.

पाणिनी कालापूर्वीं अनुार्यापैकीं नाग लोक उत्तरेकडून अपरान्तांत (कोंकणांत) आले. दक्षिणेंत वानर नांवाच्या डोंगरी लोकांची वसाहत होती. राक्षस, दानव यांच्या वसाहती दंडकारण्याच्या पलीकडे होत्या. महार, मांग, गोंड, भिल्ल, वारली, कोळी, ठाकूर, वध्र, मल्ल, धनगर, काथोडी, कातक ी

यांच्या वसाहती महाराष्ट्रांत होत्या. खानदेशांत भिल्ल होते. गोंडवनांत व वऱ्हाडांत गोंड होते. गोंडवनाच्या पलीकडे शबर जातीचे लोक होते. कोंकणांत व नर्मदेच्या आसपास वारली आणि नर्मदेजवळ ठक्कर लोक होते. मल्ल ही एक फिरती जात होती. वध्र (म्हणजे वडारी) द्राविडी असावेत.

पाणिनीच्यानंतर आर्य महाराष्ट्रांत आले. त्यांत कांहीं ब्राह्मण अपरान्तांत व कांहीं कलिगांत उतरले. कांहीं विदर्भात स्थायिक झाले आणि तेथून कांहीं खानदेश, नगर, नाशिक, तापी खोऱ्यांत आले. या भागांतील आर्यांचे पूर्वी तेथे असलेल्या नाग लोकांशी मिश्रण झाले.

शकपूर्व सहाशेच्या सुमारास मगधांतील शूद्र, पाखंड, व्रात्यादिकांच्या जुलुमास कंटाळून (मगधांतील) लोक दक्षिणेकडे आले. त्यांना महाराष्ट्रीय असे नांव होतें. महाराष्ट्रिक, महाराजिक अशींहि त्यांचीं नांवे आढळतात. त्यांची भाषा मागधी व महाराष्ट्री होती.

कुरुपांचाल देशांतून राष्ट्रिक दक्षिणेंत आले. वीडपासून सौदत्तीपर्यंतच्या टापूंत ते स्थायिक झाले. त्यांची भाषा शौरसेनी होती.

विराट् (उत्तर कुरु आणि उत्तर मद्र यांमधील) प्रदेशांतून वैराष्ट्रिक दक्षिणेंत आले. ते पुण्याच्या दक्षिणभागीं स्थायिक झाले. त्यांची भाषा अपभ्रंश होती.

अश्मक हे आधुनिक मराठ्यांचे पूर्वसंबंधी आहेत. ते गोदावरीच्या वरच्या भागीं स्थायिक झाले. पैठण हें त्यांचें मुख्य गांव होतें.

मथुरा प्रांतांतून भोज, सात्वत (आंध्रभृत्य) आले. सिंधु नदीकांठच्या प्रदेशांतल्या आभीर लोकांनी उत्तर महाराष्ट्र व दक्षिण प्रांतावर इ. स. ४१० ते ५०० पर्यंत अंमल वसविला. त्रिकूट (म्हणजे बहुधा पुण्याजवळचें जुन्नर) ही त्यांची राजधानी होती. म्हणून मराठी मंडांच्या निघाताने नवी.

राजारामशास्त्री भागवत यांचें मत

“शेषं महाराष्ट्रीवत्” या सूत्रांतील महाराष्ट्री म्हणजे मऱ्हाठी. शौरसेनीचे बाकी नियम मऱ्हाठीप्रमाणें आहेत. शौरसेनी व महाराष्ट्री या संस्कृतच्या प्रकृति होत. शौरसेनीपासून पैशाची व मागधी निघाल्या बालभाषा म्हणजे

शौरसेनी भाषा होय. सर्व बालभाषांचें मूळ प्राचीन मन्हाठी असा सिद्धान्त करण्यास प्रत्यवाय नाही.

‘कात्यायनाच्या सूत्रांत प्राकृत व महाराष्ट्री हे शब्दपर्याय आहेत. ‘प्राकृत’ यांतील मूळचा शब्द ‘पाअड’ पाअड भाषा म्हणजे प्रकट भाषा. सर्व लोकांचा व्यवहार व दळणवळण जीत चालतात ती प्रकट म्हणजे प्राकृत भाषा. महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी व पेशाची या सर्व ‘पाअड’ भाषा होत्या. त्याच प्राकृत भाषा होत. शौरसेनीच्या मातृत्वाचा मान एकट्या प्राचीन मराठीस दिला पाहिजे. मराठीची संस्कृत ही आई होणे शक्य नाही. महाराष्ट्रीच्या दोन प्रकृति म्हणजे संस्कृतचें पूर्वरूप (मानवी रूप) आणि दानवी म्हणजे द्राविडी या होत. संस्कृतचें जें आर्षरूप त्याचा कोणत्याहि मराठीशीं जन्यजनकभाव नाही.—’

✓ मराठीचा आर्य संस्कृतशीं संबंध पूर्णपणें तोडून फक्त महाराष्ट्रीशीं म्हणजे संस्कृतच्या पूर्वरूपाशीं (वैदिक बोली?) संबंध प्रस्थापित करण्याचा राजारामशास्त्री भागवत यांनीं असा प्रयत्न केला. प्राकृत या लोकांच्या स्वाभाविक भाषा होत हें खरें परंतु त्यासाठीं ‘पाअड’ पासून प्रकट-प्राकृत ही व्युत्पत्ति मान्य झालेली नाही. पुन्हा प्राचीन मराठी ही शौरसेनीची जननी असें तें म्हणतात तेहि प्राकृत भाषांच्या उपलब्ध इतिहासास विसंगत आहे. शौरसेनीच्या आधीचें मराठीचें स्वरूप कोणतें हा एक प्रश्नच आहे.

महाराष्ट्र भाषाभ्यास या ग्रंथांत पूर्वीच्या सर्व मतांची चिकित्सा करून पुढील अनुमानें दिलेली आहेत :—

वैदिक वाङ्मयांतील सर्व उल्लेख लक्षांत घेतां सामान्यतः विंध्य पर्वताच्या दक्षिणेकडे असलेला प्रदेश आर्यांना बहुधा अज्ञातच असावा. नर्मदा ही नदी आर्यावर्त व दक्षिण यांमधील सीमा मानीत. विदर्भ सीमाप्रांतावर असून आंध्रादि लोकांची वसती कलिंग देशांत असावी.

दक्षिण हिंदुस्थानांतील सर्वांत प्राचीन उल्लेख ऐतरेय ब्राह्मणांत आहे. त्यांत अन्ध्र, पुंड्र, शबर, पुलिंद आणि मूतिव इत्यादि लोकांचा उल्लेख आहे.

पुल्लिंद व शबर विंध्य पर्वताच्या आसपास असावेत. आंध्र गोदावरीच्या मुखाच्या आसपास किंवा त्याच्या जरा उत्तरेकडील भागांत राहात होते.

यास्काच्या निरुक्तांत दक्षिणात्यांतील कांहीं चालींचा उल्लेख असला तरी त्याकरून त्यास महाराष्ट्रांतील लोकांचा निर्देश करावयाचा होता असें निश्चितपणें मानतां येत नाहीं.

कात्यायनाच्या वेळीं दक्षिणेकडील देशाची माहिती झालेली होती. पाणिनीच्या सूत्रावर स्पष्टीकरण (वार्तिक) लिहितांना कात्यायनानें पाणिनीने दिलेल्या उदाहरणांत भर घातली आहे. त्यांत देश व लोक यांच्या नांवा-संबंधीं लिहितांना कात्यायनानें पांड्य, चोल, महिषमत, नासिक्य हे शब्द स्वतः दिले आहेत. ते पाणिनीच्या सूत्रांत नाहींत. महिषमत म्हणजे महिषमक हा दक्षिणेकडील देश. महिषमती (महेश्वर) ही त्याची राजधानी असावी.

पाणिनीच्या सूत्रांत दक्षिणापथ शब्द नाहीं. पण अष्टाध्यायींत कलिंग व अश्मक या देशांचा उल्लेख आढळतो. अश्मक म्हणजे अजिंठ्याच्या आस-पासचा सध्यांचा खानदेश व निजामशाहींतील कांहीं भाग व कलिंग म्हणजे गोदावरी व कृष्णा यांच्या मुखांचा प्रदेश होय. महाराष्ट्र भाषाशास्त्रज्ञांनी

कौटिलीय अर्थशास्त्रांत अश्मक व अपरांत (कोंकण) यांचा उल्लेख आहे.

महाभारतांत दक्षिणापथाचा उल्लेख अनेकवार आला आहे. सहदेव, पांड्य, द्रवीड, उड्र, केरळ व आंध्र इत्यादि देश जिंकून किष्किधेस गेला. किष्किधेहून तो शूर्पारक (वसईजवळील सोपारा), दंडका व करहाटक (कन्हड) इत्यादि ठिकाणीं गेल्याचा उल्लेख सभापर्वत आहे.

अर्जुन गोकर्णाहून अपरान्ताला नंतर प्रभासला तेथून रैवतक येथें व नंतर द्वारकेला गेला असें आदिपर्वत म्हटलें आहे. यावरून अपरान्त गोकर्ण व प्रभास यामध्ये असावा. या व इतर उल्लेखावरून अपरान्त म्हणजे दमण-पासून गोव्यापर्यंतचा, सह्याद्री व समुद्र यांतील प्रदेश होय. कोंग नांवाचे रानटी लोक या प्रांतांत प्रथम आले असावे. त्यावरून कोंकण हें नांव आलें असावें. कुकुण नांवाचें नागकुल महाभारतांत उद्योगपर्वत उल्लेखिलेलें आहे.

विदर्भ : महाराष्ट्रांत पूर्वी विदर्भाचा समावेश होत होता. कुंडिनपूर हे विदर्भाच्या राजधानीचे शहर होते. वर्धा तीरावर कोंडिण्यपूर गांव आहे. विदर्भाचे गौरवपूर्ण उल्लेख महाभारतांत आहेत.

विदर्भ देशाचे राजे भोज वंशातील असून अश्मक, वनवासी, कुंतल, मुरला, ऋचीक, कोंकण वगैरे देशांचे राजे त्यांचे सामंत होते असा रघुवंशांत उल्लेख आहे.

विदर्भ व कुंतल हे देश महाराष्ट्रांत मोडत असावे असें बालरामायणावरून दिसते.

इ. स. पू. १०० ते इ. स. २०० या काळांतील नाशिक येथील लेण्यांत नासिक्य, सुपारग (सोपारा), कलियण (कल्याण), पतिठाण (पैठण), चेमुलक (चील) इत्यादि स्थलांचा उल्लेख आहे.

महाराष्ट्र : महाराष्ट्र देशाची मर्यादा प्राचीन काळीं निश्चित नव्हती. भडोचपासून पूर्वकिनाऱ्यानें गोव्यापर्यंत व पूर्वेकडून नर्मदा नदी, वऱ्हाड, बदामीपर्यंतच्या सर्व मुलुखाला महाराष्ट्र म्हणत. या मोठ्या प्रदेशांतील भागांना कोंकण, विदर्भ, कुंतल हीं नावे होती.

महाराष्ट्र या नावानें प्रदेशाचा प्रथम उल्लेख वराहमिहिरानें केलेला आढळतो. 'भाग्ये रसविक्रयिणः पण्यरत्रीकन्यका महाराष्ट्राः' (बृहत् संहिता १०-८) हा तो उल्लेख होय.

इ. स. ६३४ मध्ये ऐहोळीचा जैन रविकीर्ति यानें लिहिलेल्या शिलालेखांत महाराष्ट्राचे तीन भाग असून त्यांत ९९००० गावे असल्याचें सांगितलें आहे. हा लेख सत्याश्रय पुलकेशीच्या कारकीर्दींत लिहिलेला आहे. वातापीपूर (बदामी) ही सत्याश्रयाची राजधानी महाराष्ट्रांत मोडत होती. ९९००० गावे असलेल्या महाराष्ट्र देशाचा विस्तार नर्मदा ते कृष्णा, मध्यप्रांत व निजामच्या राज्यांतील बराच भाग इतका असावा.

✓ मराठी ही संस्कृतपासून निघालेली आहे. महाराष्ट्री, शौरसेनी, मागधी, पाली या मराठी बोलीच्या प्राचीन प्रतिनिधि होत. या भाषांत मूळ संस्कृतांतील उच्चार बरेच विकृत झाले व ते कांहींशा ठोकळ नियमानें झाले. या

प्राकृत शब्दाच्या उच्चारांत असा फरक कां व कसकसा पडत गेला हें सांगणें कठिण आहे. कारण ही क्रिया अतिशय हळूहळू पण वराच काळपर्यंत अविरत चालू असते. उच्चाराशिवाय इतर फरक ह्या भाषांत झालेला दिसत नाही. कारण त्या संस्कृतपेक्षां विशेष भिन्न आहेत असें नाही.

या अपभ्रष्ट उच्चारांचें एकच कारण दिसतें तें हें कीं, आर्यांच्या सह-वासांत मूळ रानटी रहिवाशांना संस्कृत भाषा बोलावी लागली व ती त्यांना योग्य पद्धतीनें उच्चारतां आली नाही व तेच अपभ्रष्ट विकृत उच्चार भाषेंत रूढ झालेले असावेत. संस्कृत भाषेंत न आढळणारे कांहीं उच्चार व शब्द प्राकृत भाषेंत आहेत यावरून या सिद्धांतास पुष्टि मिळते.

मूळ (रानटी) रहिवाशांनीं आर्यांची भाषा शिकतां शिकतां आपल्या भाषेंतील कांहीं उच्चारविशेष व शब्द तसेच संस्कृतमध्ये घुसडून दिले असावेत.

आर्यांचें अगदीं दक्षिणेकडील आक्रमण मात्र इतकें यशस्वी झालें नाही. कारण तेथें आधींच सुसंघटित समाज व राज्ये अस्तित्वांत होती. तीं द्राविडांचीं होती. सेतुबंधनाचें काम करणारा नल हा वानर जातीतील होता ही या बाबतीतील उल्लेखनीय गोष्ट आहे.

डॉ. शं. गो. तुळपुळे हे मराठी महाराष्ट्री अपभ्रंशापासूनच निघाली असें सांगतात :—

‘मराठीची जन्मदात्री भाषा म्हणून (दहाव्या शतकांतील) ग्रंथिक अपभ्रंशाला विशेष महत्त्व आहे. अपभ्रंशापासून साक्षात् मराठी निघाली. मराठीतील कांहीं बाबी अपभ्रंशांत न आढळतां महाराष्ट्रींत व कांहीं थोड्या मागधी शौरसेनींत आढळतात. तेवढ्यापुरतें मराठीनें अपभ्रंशाला सोडलें तरी मुख्यतः अपभ्रंशाचाच सांगाडा यादव मराठींत उतरला हें निश्चित. मराठी ही अपभ्रंशापासूनच निघाली.

‘आर्य दक्षिणेंत इ. स ६०० पूर्वी च्या सुमारास येऊं लागले व त्यांनीं गोपराष्ट्र, मल्लराष्ट्र, पांडुराष्ट्र, कोंकण, विदर्भ आणि अश्मक हीं मुख्य राष्ट्रे

स्थापित केलीं. या सर्व राष्ट्रांतून आर्य जी भाषा बोलत ती महाराष्ट्री प्राकृत. म्हणजे महाराष्ट्रीचा आरंभकाल साधारणतः इ. स. ६०० मानला पाहिजे.

‘महाराष्ट्रांतील महारठी लोक इ. स. पूर्वी साधारण ६००-७०० पासून महाराष्ट्री भाषा बोलत. ती संस्कृतची उवड उवड अपभ्रष्ट प्रतिकृति होती. मगधांत अवर्षण झालें त्या वेळीं जैनमुनि दक्षिणेंत समुद्रतीरीं वास्तव्य करण्यास गेले व कोंकण-महाराष्ट्र प्रांतीं संचार करणाऱ्या जैन मुनींच्या भाषेवर महाराष्ट्रीचा परिणाम झाला. जैन-महाराष्ट्री आणि महाराष्ट्री-अपभ्रंश दोन्ही एकरूप दिसतात याचें कारण हेंच होय.

‘इ. स. ४०० च्या सुमारास महाराष्ट्रीचा अंत होऊन अपभ्रंश सुरू झाला. अपभ्रंशाचा काल साधारण इ. स. ५०० ते १००० असा मानण्यास हरकत नाही. संस्कृत भाषेप्रमाणेंच प्राकृत भाषा जेव्हां प्राकृत स्वरूपांत व व्याकरण नियमांनीं बद्ध झाल्या तेव्हां सामान्य प्राकृत भाषेची एकेक अपभ्रंश भाषा त्या त्या प्राकृताच्या प्रांतांत रुढ झाली. अशा रीतीने आपणांस महाराष्ट्री अपभ्रंश, शौरसेनी अपभ्रंश, मागधी अपभ्रंश आणि पैंशाची अपभ्रंश मानावे लागतात. त्यांचा काल साधारणतः इ. स. ५०० धरावा.

‘अपभ्रंशांचे नागर, उपनागर व ब्राचड असे तीन मुख्य भेद दिसतात. वरील तीन प्रकारच्या अपभ्रंशाहून अमकी आधुनिक भाषा निघाली असें सिद्ध करण्यास पुरावा नाही. तेव्हां हीं नांवे आणि आधुनिक आर्य भाषा यांचे संबंध जोडण्यांत अर्थ नाही. वैदिकापासून पाणिनीय संस्कृत, संस्कृत-पासून प्राकृत व प्राकृतापासून अपभ्रंश येथवर दुवे नीट जुळतात. परंतु पुढें अमक्या अपभ्रंशापासून मराठी असें विधान निदान प्राकृत वैयाकरणांच्या अपभ्रंशनामावरून तरी करतां येत नाही. नागर, उपनागर व ब्राचड अपभ्रंश हीं नांवे सोडून महाराष्ट्रांत महाराष्ट्रीचा जो अपभ्रंश इ. स. ५०० च्या सुमारास रुढ झाला त्याचे अवशेष जर यादव मराठींत दिसले तर मराठी ही महाराष्ट्री-अपभ्रंशापासून निघाली असें कां म्हणूं नये ?

‘प्रत्येक प्राकृताची एकेक स्वतंत्र अपभ्रष्ट भाषा इ. स. ५०० च्या सुमारास रुढ झाली व त्यांपासून पुढें आधुनिक आर्य भाषा जन्मल्या. अशा रीतीने मराठीचा दुवा महाराष्ट्री-अपभ्रंशाशींच साधूं शकेल. भविस्यत्तकहा

इत्यादि ग्रंथांतील भाषा (दहावें शतक) महाराष्ट्री प्राकृत होय. तिलाच जैन महाराष्ट्री ही संज्ञा अलीकडे मिळते. वस्तुतः महाराष्ट्री अपभ्रंश व जैन महाराष्ट्री एकच होत. महाराष्ट्रांत जो महाराष्ट्री अपभ्रंश होता. त्या-पासूनच साक्षात् यादव मराठी निघाली.

—या. का. मराठी, प्रस्ता. पृ. १९ ते २५

डॉ. तुळपुळे यांच्या अनुमानांतील एक मोठा दोष डॉ. ग. वा. तगारे यांनी दाखविला आहे. डॉ. तगारे म्हणतात : “ ते (डॉ. तुळपुळे) यादव मराठीचा तत्पूर्व अपभ्रंशाशीं दुवा जोडतात. पण हा अपभ्रंश कोठला ? त्यांनी दिलेल्या संदर्भ ग्रंथांच्या यादींतील ‘ भविसयत्तकहा ’ गुजराथमध्ये इ. स. दहाव्या शतकांत (?) रचली गेली. ‘ सावयधम्मदोहा ’ चा लेखक प्रा. जैनांच्या म्हणण्याप्रमाणे देवसेन (इ. स. १०००) किंवा डॉ. उपाध्ये यांच्या मताप्रमाणे योगिंदु (इ. स. ६००) आहे म्हटलें तरी दोघेहि प्राचीन महाराष्ट्राबाहेरील लेखक आहेत. भिन्न प्रांतीय अपभ्रंशाशीं मराठीचा संबंध जोडणे चूक आहे.”

—म. सा. पत्रिका जाने. १९४३ पृ. ५२

डॉ. तगारे पुढें म्हणतात :

मराठीचा विकास दक्षिणापथांतील प्राकृत शिलालेख, महाराष्ट्रांत रचलें गेलेलें प्राकृत व अपभ्रंश वाङ्मय व जैन संस्कृतांतील ‘ अशुद्ध ’ रूपें यांतून दृग्गोचर होतो. डॉ. वैद्य व प्रा. जैन यांच्या परिश्रमांनी ‘ दाक्षिणात्य ’ अपभ्रंश ग्रंथ उपलब्ध झाले असून यादव मराठीचा संबंध या ग्रंथांतील भाषेशीं अधिक चांगला व स्वाभाविक तऱ्हेनें जमूं शकतो.

— म. सा. प. जाने. १९४३ पृ. ५२

मराठी दाक्षिणात्य अपभ्रंशापासून निघाली असें डॉ. तगारे यांचें मत आहे.

६ मराठी आणि प्राकृत भाषा

“कोणत्याहि एका प्राकृतापासून मराठी उद्भवली असें म्हणतां येत नाहीं...अमक्या एका भाषेपासून दुसरी भाषा निघाली असें सांगतांना जी भाषा उत्पन्न झाली तिनें मूळ भाषेच्या व्याकरणाचा सर्वच्या सर्व सांगाडा उचलला असें दाखविण्याची जबाबदारी येऊन पडते...मराठी भाषेचा सर्व सांगाडा महाराष्ट्रीपासून किंवा अपभ्रंशापासून तंतोतंत घेतला असें दाखवितां येत नाहीं...मराठी भाषेच्या देह्यष्टीमध्ये अर्धा भाग महाराष्ट्रीमय व अर्धा भाग अपभ्रंशमय असा अनन्यसाधारण देखावा दिसतो. भाषेच्या पंचप्राणापैकीं निम्मा भाग कारकविभक्तींचा तर निम्मा आख्यात विभक्तींचा. मराठीच्या पंचप्राणापैकीं निम्मा भाग जो कारकविभक्तींचा-नामाचे प्रत्यय वगैरे, तो अपभ्रंश भाषेपासून तिला प्राप्त झालेला दिसतो व राहिलेला भाग जो आख्यातविभक्तींचा-क्रियापदांचे प्रत्यय वगैरे तो महाराष्ट्रीपासून घेतलेला दिसतो.”

(—म. भा. उ. वि. पृ. ३०९-३१०)

महाराष्ट्रीपासून मराठीनें पंचप्राणापैकीं निम्मा भाग घेतला असें प्रा. कुलकर्णी म्हणतात. परंतु महाराष्ट्री या भाषावाचक नांवाच्या अर्थाची व्याप्ति आणि प्राकृत भाषांच्या परस्पर संबंधाचेंहि स्वरूप लक्षांत घेणें जरूर आहे.

जैन संप्रदायाचा विस्तार भारतवर्षाच्या दूरदूरच्या प्रांतांत झालेला होता. त्यांच्या भाषेवर विविध प्रांतभाषांचा परिणाम झाला. त्यामुळें जैनांच्या अंगग्रंथांच्या भाषेंत भाषाभेद आढळतो. समवाय अंगसूत्रादि ग्रंथांतील भाषेस अर्धमागधी म्हटलें आहे. त्या भाषेंतच वरील कारणांमुळें विविधता येणें अपरिहार्य होतें.

पिशेलच्या मतें जैन सूत्रांच्या भाषेचें महाराष्ट्रीशीं अनेक बाबतींत साम्य आहे. तीस जैन महाराष्ट्री न म्हणतां महाराष्ट्रीच म्हणावें. अर्धमागधीचीं विविध स्वरूपें आढळतात. भरताचें नाट्यशास्त्र, हेमचंद्रादि प्राकृत व्याकरणकार, यांतील अर्धमागधी व जैन आगम ग्रंथाची अर्धमागधी या

निराळ्या आहेत. भरताच्या नाट्यशास्त्रांत नोकरचाकर, राजपुत्र व श्रेष्ठी यांच्या तोंडीं अर्धमागधी असावी असें सांगितलें आहे. ती महाराष्ट्री-मिश्र मागधी अशी अर्धमागधी आहे. ती तोंडची भाषा (जैन सूत्रांच्या) ग्रंथभाषेपेक्षां बरीच निराळी आहे. अर्धमागधी ही मागधी व महाराष्ट्रीं यांमधील दुवा आहे.

यावरून महाराष्ट्रीचीच हीं दोन रूपें झालीं. एक जैन सूत्रांतील व दुसरी मागधीमिश्र महाराष्ट्री.

जैन सूत्रांची महाराष्ट्री ही वाङ्मयीन महाराष्ट्रीपेक्षां म्हणजे अर्धमागधी-पेक्षां प्राचीन असावी.

अर्धमागधीचें ध्वनिप्रक्रिया, परिणत विभक्ति प्रत्यय, भविष्यकाळ इत्यादि बाबतींत महाराष्ट्रीशीं साम्य आहे, तसेंच वैदिक आणि अभिजात संस्कृतशींही आहे. अंगग्रंथाचे कर्ते जैनमुनि अवर्षण काळीं दक्षिण हिंदुस्थानांत वराच काळ रहात असल्यानें त्यांच्या भाषेवर दक्षिण हिंदुस्थानांत असलेल्या महाराष्ट्रीचे संस्कार झाले आणि त्यांची भाषा महाराष्ट्रीमिश्र मागधी अशी झाली. तरी मागधीचे म्हणजे जैनांच्या मूळच्या भाषेचे संस्कार या दक्षिण हिंदुस्थानांतील वास्तव्यकाळीं इतके झाले कीं, त्यांच्या भाषेचें मागधीपेक्षां महाराष्ट्रीशींच जास्त साम्य निर्माण झालें. यामुळें अर्धमागधी ही मागधी व महाराष्ट्री यांमधील दुवा झाली आहे.

अर्धमागधीचे विशेष पाहिले तर ती वैदिक व अभिजात संस्कृताशीं अधिक जुळते. महाराष्ट्रींत व अर्धमागधींत ज्यांचीं रूपें निरनिराळीं आहेत असे शब्द पुष्कळच आहेत. उदा०—

सं. पात्र	अ. मा.	पाय	महा.	पत्त
सं. पृथक्	अ. मा.	पुढो	महा.	पुहं, पिहं
सं. मात्र	अ. मा.	माय	महा.	मत्त, मेत्त
सं. उपानह	अ. मा.	वाहणा	महा.	उवाणआ
सं. तथ्य	अ. मा.	तच्च	महा.	तच्छ

महाराष्ट्रींत दोन स्वरांच्यामध्ये असंयुक्त क, ग, च, ज, त, द, प, य, व यांचा लोप होतो. अर्धमागधींत हीं व्यंजनें क्रायम राहतात किंवा पुष्कळ वेळां क, ग, च, याबद्दल त किंवा य येतो, त आणि द बद्दल य येतो, प बद्दल व येतो, य बद्दल त येतो, व बद्दल त किंवा य होतो.

सप्तमी ए. प्रत्यय महाराष्ट्रींत म्मि, अर्धमागधींत स्मि.

चतुर्थी एक. चे अर्धमागधी प्रत्यय आए किंवा आते हे महाराष्ट्रींत नाहींत.

तृतीया ए. चा प्रत्यय अर्धमागधींत सा, महाराष्ट्रींत एण किंवा णा हे प्रत्यय आहेत.

युष्मत् शब्दाचें ष. ए. व अर्धमागधींत तव, आणि अस्मन् चे ष. व. व. अस्माकं. महाराष्ट्रींत हीं रूपें नाहींत.

भूतकाळीं बहुवचनाचा प्रत्यय इंसु हा अर्धमागधींतील प्रत्यय आहे. महाराष्ट्रींत हा प्रयोग लुप्त झाला आहे.

शौरसेनींत व महाराष्ट्रींत वरेंच साम्य आहे तरी ध्वनिप्रक्रियेचे नियम भिन्न आहेत. महाराष्ट्रींतील विभक्तिप्रत्यय शौरसेनीपेक्षां परिणत आहेत. भविष्यकाळाच्या रूपांत फरक आहे. मागधींत व शौरसेनींत पुष्कळ साम्य आहे. शौरसेनीपासून मागधी झाली, असें वररुचीनें म्हटलें आहे, तें पूर्णपणें खरें नसलें तरी त्या दोन भाषांतील व्यापक साम्याचें वाचक आहे. शब्द व विभक्तिप्रत्यय रूपें याबाबतींत दोहोंत साम्य आहे, याचें कारण विदेहामध्ये आर्यांचा प्रसार प्रथम व दृढ झाला, मगध व विदेह यांतील प्राचीन बोली महाराष्ट्री व अर्धमागधीशीं विशेष सदृश असाव्यात.

महाराष्ट्री ही शौरसेनीची पुढील अवस्था होय असें डॉ. मनमोहन घोष यांचें मत विचारार्ह आहे. श्री. सुनीतिकुमार चतर्जी यांनीं डॉ. घोष यांचें हें मत मुद्दाम नमूद केलें आहे.

“ Dr. Manamohan Ghosh came to the plausible conclusion that *Maharastri* represented *not the* language of *Maharashtra*, contemporaneous with *Sauraseni* and *Magadhi* but rather it was just a later form of *Sauraseni*, which was taken to the South where it picked up

some words and forms of local Prakrit and was used in literature there and from the Deccan. i. e. Maharashtra it was received back in Northern India as an excellent medium of verse...Maharastri Prakrit would represent only a stage between Sauaraseeni Prakrit and Sauraseeni Apabhhransa. ' —Indo-Aryan and Hindi, p 85-86.

महाराष्ट्री व अर्धमागधी या विशेष ज्ञात होत्या. महाराष्ट्रींत मूळच्या बोलीच्यापेक्षां तत्कालीन इतर बोलींतील शब्द किंवा विभक्ति रूपें अंतर्भूत झालीं. इतर प्राकृतापेक्षां महाराष्ट्रीचें स्वरूप अधिक मिश्र झालें आहे. मागधीचें अर्धमागधी व महाराष्ट्रीशीं साम्य आहे. तिहींतहि ट चा ळ होतो. विभक्ति प्रत्ययांतहि मागधी अर्धमागधी व महाराष्ट्रीयांशीं साम्य आहे. उदा० तिन्ही भाषांत करेज्जा हें सप्तमीचें रूप आहे. शौरसेनींत संस्कृत शब्द बरेच आहेत व तिचे विभक्तिप्रत्यय संस्कृत भाषेशीं जुळतात.

शौरसेनी हा एक वर्ग व मागधी, अर्धमागधी व महाराष्ट्री हा दुसरा वर्ग असे प्राकृत भाषांचे वर्ग पडतात. शौरसेनीचें शब्दसंपत्ति व विभक्तिप्रत्यय या बाबतींत अभिजात संस्कृतशीं साम्य आहे तर दुसऱ्या वर्गांत अभिजात संस्कृतमध्ये न आढळणारे 'प्रांतिक' शब्द आहेत व रूपवाहुल्याच्या बाबतींत त्यांचें प्राचीन वैदिक भाषेशीं साम्य आहे.

उत्तरेकडून दक्षिणेकडे आलेले लोक मूळचे निरनिराळ्या प्रांतांतले व निरनिराळ्या भाषा बोलणारे होते. त्यांच्याबरोबर आलेल्या भाषांच्या भेसळीनें महाराष्ट्रांत जो एक अपभ्रंश सुरू झाला त्यांत शौरसेनी, मागधी व उत्तरेकडील इतर बोली या सर्वांच्या खुणा सांपडतात. " तेव्हां मराठी ही अमुकच एका प्राकृतापासून उद्भवली असें न म्हणतां या सर्व प्राकृतांच्या भेसळीपासून ती उद्भवली हें म्हणणें जास्त सयुक्तिक व इतिहासास धरून आहे. " —मः भा. उ. वि. १७१.

प्राकृत भाषा व मराठी यांतील साम्य

प्राकृत भाषांचें परस्पर संबंध लक्षांत घेऊनच मराठी व प्राकृत भाषा यांतील साम्यावरून अनुमानें काढलीं पाहिजेत.

पाली आणि मराठी

वर्ण प्रक्रियेनें रूपांतरें होण्याच्या बाबतींत मराठी व पाली यांत साम्य दिसते.

पालींत 'ळ' कार आहे. पाली आणि पैशाचीखेरीज इतर प्राकृतांत 'ळ' कार नाही. संस्कृतमध्ये नाही. वैदिक भाषेत आहे. हा 'ळ' कार फार जुन्या द्रविडी भाषेतून आर्य भाषेत व तेथून मराठींत उतरला.

पैशाची व मराठी

पैशाचींत 'न' कार आहे; 'ण' कार नाही. इतर प्राकृतांत 'ण' कार आहे; 'न' कार नाही.

मराठींत पैशाचीची ('ण' काराच्या जागी 'न' कार) ही लकब आली आहे.

उदा० ऊन (उष्ण), तहान (तृष्णा), कान (कर्ण), रान (अरण्य).

विनंति (प्रा० विण्णतिआ).

सुनें (सं. शून्य प्रा० सुण्ण).

मागधी आणि मराठी

१. मागधींत 'र' काराबद्दल 'ल' कार व 'स' काराबद्दल 'श' कार येतात. 'स्थ' अथवा 'र्थ' बद्दल 'स्त' येतो. 'ष्ट' बद्दल 'स्ट' होतो.

मराठी : 'स' काराबद्दल 'श' कार :—

अपसर = ओशाळणे. मिश्र = मिसळ. जोइसी = जोशी. केसर = केशर.

२. मागधींतील य आणि इया या प्रत्ययान्त रूपावरून मराठींतील करूनिया, घेऊनिया अशीं रूपे आलीं.

अर्धमागधी आणि मराठी

अर्धमागधी व महाराष्ट्री या दोन भाषा पुष्कळ अंशाने सारख्या आहेत. म्हणून अर्धमागधीचे मराठींतील विशेष महाराष्ट्रीच्याहि विशेषाशी जुळतात.

१. दीर्घ स्वर = ह्रस्व करणे :

कुमार = कुमर.

२. 'त्' लोप :—

भूतकालवाचक धातुसाधितांतील त चा लोप. अपवाद : खादिलें या रूपांत द रूपानें त राहिला. संस्कृत 'अभूत्' पासून मराठींत होता हें रूप आहे तें अर्धमागधींत होत्या या रूपांत आहे.

संस्कृतांतील 'त्वा' प्रत्ययावरून अर्धमागधींत क्ता, ता प्रत्यय आला. त्यावरून मराठींत होतां, देतां हीं रूपें आलीं. अर्धमागधी अपभ्रंशांत ताणम् प्रत्यय आहे. त्यावरून मराठींतील देतांना, घेतांना अशीं रूपें आलीं.

३. मृदु व्यंजनें कठोर करणें : व्रजति—वच्चइ—बोचूं. कोंकणी मराठी.

४. व्यंजनांत महाप्राणागम : गृह्—घेणें.

५. आद्य 'द्' चा 'ड्' होणें : दशति—डसइ—डसतो. दोलयति—डोल्लइ. दरइ—डरइ—डरणें. दोहलक—डोहलअ—डोहळा.

६. अर्धमागधींत व जैन महाराष्ट्रींत आद्य न् आणि द्वित्त न्न कायम राहतो. मध्य न् चा ण् होतो. उदा०—पंचाशत्—पण्णासअ—पन्नास. पनश—फणस.

महाराष्ट्री आणि मराठी

महाराष्ट्री ही ग्रंथिक भाषा होती असें असलें तरी तिच्या शिष्टाभिमत स्वरूपाचा ठसा उत्तरकालीन बोलीवर (मराठीवर) बठला आहे :—

१. अकारान्त नपुंसकलिंगीं नामांचीं लिगें बदलत नाहीत.

२. महाराष्ट्रींतील षष्ठीचतुर्थीच्या 'स्स' प्रत्ययावरून मराठी द्वितीयेचा 'स' प्रत्यय.

अग्ने :—अ गिगस्स—आगीस.

३. महाराष्ट्रींतील काळ व अर्थ यांचे प्रत्यय मराठीनें घेतले. वर्तमान-काळीं मराठीनें अपभ्रंशाला सोडून महाराष्ट्रीचेंच जास्त अनुकरण केलें. तसेंच भविष्यकाळ, विध्यर्थ, आजार्थ, आणि अनद्यतनभूत यांतहि मराठीनें महाराष्ट्रीचेंच अनुकरण केलें.

४. वर्तमान कृदन्ते महाराष्ट्रींत 'ई' कारान्त. त्यावरून मराठींत इत आगम होऊन वर्त. कृदन्ते : करीत, मानीत.

५. 'इ' आगमाचा विकल्प महाराष्ट्रीप्रमाणें मराठींत आहे.

६. इच्छार्थक धातु महाराष्ट्रीद्वारां मराठींत आले : बुभुक्ष-बुभुक्ख-बुभुक.

७. मी या सर्वनामाचीं सर्व रूपें, महाराष्ट्रीशीं जुळतात. अपभ्रंशाशीं जुळत नाहीत.

एक च. अहम्मि-अम्मि, म्मि-मी. मए, मइ-मिया, मियाँ, म्याँ. मझजो, महाहितो-मजहुनि. मज्झ-मज. मेच्चअ-माझ.

अ. व० अम्हे-आम्ही. अम्हसुंतो-आम्हाहुनी. अम्हेसु-आम्हांत.

तूं या सर्वनामाचीं रूपें कांहीं थोड्या बाबीखेरीज इतरत्र महाराष्ट्रींतील 'तुम'च्या रूपाशीं जुळतात.

८. 'जवळ असणारा' या अर्थाचा संस्कृतांतील ल महाराष्ट्रींत व मराठींत स्वार्थक ल झाला. म्हणजे निरर्थक झाला. उदा. अंध-अंधळा. श्याम-सावळा. संस्कृतांतील इल प्रत्यय महाराष्ट्रींत इल्ल आणि मराठींत इल झाला. उदा. मध्य-मज्झल्ल-मधील.

९. क्त व क्तवतु या प्रत्ययानें धातुसाधित विशेषणांनीं भूतकाल साधणें ही महाराष्ट्रीची लकब मराठीनें घेतली. रीतिभूतकाळाप्रमाणें वर्तमान व भूतकाळ यांचीं धातुसाधितें मराठींत भूतकाळ दाखवितात.

१०. तारतम्याचा गुण मराठीनें महाराष्ट्रीपासून घेतला.

११. महाराष्ट्रींतील चेअ, चिअ, च्व यावरून मराठींतील निश्चयार्थक च, चि हीं अव्ययें आलीं. चेअ हें रूप अर्धमागधींतहि आहे.

महाराष्ट्री व अपभ्रंश यांच्यांत सारखे असलेले

मराठींत आलेले विशेष :

१. दंततालव्य व्यंजनें संस्कृतांत नाहीत. महाराष्ट्रींत व अपभ्रंशाप्रमाणें मराठींत आहेत.

२. नामें व्यंजनान्त न ठेवतां स्वरान्त करण्याची प्रवृत्ति.

३. संस्कृत एतत् व इदं या सर्वनामासून महाराष्ट्री व अपभ्रंश यांत आलेला 'आ' प्रत्यय.

४. विशेष्याची व विशेषणाची विभक्ति कधीं कधीं एकच असणें.

५. पौनः पौन्यवाचक धातु : डुंडल-डंडल-ढंडुल-धुंडाळ.

६. कांहीं शब्दांचीं लिंगें महाराष्ट्री, अपभ्रंश व मराठी यांत सारखीं आहेत : पुं. पाऊस, जन्म, नयन. स्त्री. अंजली, गांठ.

अपभ्रंश व मराठी यांतील साम्य

१. नामाला लागणारे विभक्ति प्रत्ययः—

(अ) ' अ ' कारान्त पु. एक व. ' उकारान्त '. उपान्त्य वर्ण य् व् किंवा ह् असल्यास ' ओ ' कारान्त

(आ) प्रथमेप्रमाणें द्वितीयेचीं रूपें करणें.

(इ) तृतीया व सप्तमी एकमेकांबद्दल येणें.

(ई) तृतीया, षष्ठी, सप्तमी व संबोधन या चार विभक्तींचे अनेक-वचनी प्रत्ययांचें अंत्य सानुनासिक.

२. ' इ ' कारान्त अव्ययें अपभ्रंशांत आहेत. मराठींतील ऊन प्रत्ययान्त अव्ययें पद्यांत ' इ ' कारान्त होतात : हसून-हसुनि

३. ' उ ' प्रत्ययानें अव्ययें करणें : अप० णिणु, विणु. मराठी : करुनु, घेऊनु.

४. भाववाचक नामें करण्याचा प्पण प्रत्यय अपभ्रंशांतून मराठींत आला.

५. सामान्यरूप साधण्याचा प्रकार अपभ्रंशाप्रमाणें मराठींत आहे. विभक्ती प्रत्यय लागण्यापूर्वीं मराठींत सामान्यरूप होतें.

६. आ कारान्त स्त्रीलिंगी नामाच्या अंत्य आ चा बहुधा अ होणें :

सं. शुंडा म. सोंड.

सं. भिक्षा-म. भीक.

७. संस्कृतांतील आ बद्दल अ : सं० कुमार अप० कुमर म. कुमर, कुंवर सं. संस्थापन, अप० संढवण, म. सांठवण.

“ सर्व प्राकृत भाषा, अपभ्रंश व संस्कृत या भाषांनीं मराठीस जन्माला आणण्यास हातभार लावलेला दिसतो. महाराष्ट्राची लोकवसाहत ज्याप्रमाणें निरनिराळ्या लोक घटकांची मिळून झाली त्याचप्रमाणें मराठी भाषा ही निरनिराळ्या प्राकृत भाषांच्या मिश्रणानें झाली. महाराष्ट्र देश, मराठा समाज व मराठी भाषा यांची घटना ख्रिस्तोत्तर ६००-७०० च्या सुमारास झाली.

— म. भा. उ. वि. पृ. १३८

वेदपूर्वकालीन ज्या बोली आर्य लोकांमध्ये प्रचलित होत्या व ज्यांतूनच शिष्ट व संस्कार पावलेल्या अवस्थेच्या रूपाने वैदिक व नंतर पाणिनीय अथवा तदुत्तर अभिजात संस्कृत भाषा प्रचलित झाली अशा एखाद्या वेदपूर्वकालीन बोलींतून मराठी भाषा प्रथम उत्पत्ति पावून नंतर तीवर संस्कृत, प्राकृत, अपभ्रंश व इतर स्थानिक व परकीय भाषा यांचा थोडाफार संस्कार होऊन आजच्या अवस्थेप्रत प्राप्त झाली आहे. एखाद्या भाषेचे दुसऱ्या भाषेशी वांशिक नाते जोडावयाचे असल्यास केवळ शब्दसाम्याकडे लक्ष न देतां व्याकरणविशेष व वाक्यरचना इकडे लक्ष दिले पाहिजे. यावरून आपणांस असे दिसून येईल कीं, मराठी ही महाराष्ट्री व महाराष्ट्री अपभ्रंश यांचेपासून प्रगत झालेली भाषा आहे.” (म. भा. अ. ४-७१)

पण अपभ्रंश आणि आधुनिक भारतीय भाषा यांचे इतके प्रत्यक्ष संबंध मानतां येत नाहीत. पुन्हां अपभ्रंशाचे आजचे उपलब्ध स्वरूप हें बहुतांशी साहित्यिकच आहे. स्वाभाविक स्वरूपाचे ज्ञान होण्यास आज साधन उपलब्ध नाही. स्वाभाविक स्वरूपाच्या विकासानुरोधानेच आधुनिक भाषा निर्माण झाल्या. ‘महाराष्ट्री अपभ्रंशापासून मराठी भाषा झाली.’ या म्हणण्यांतील मर्यादा लक्षांत ठेविली पाहिजे. महाराष्ट्री अपभ्रंशाचे किंवा दाक्षिणात्य अपभ्रंशाचेहि आज केवळ साहित्यिक स्वरूप उपलब्ध आहे. त्यापासून मराठी भाषा झाली असे म्हणणे बरोबर नाही. तर या बोलीचे किंवा बोलीचे, भाषेच्या ज्या स्वाभाविक स्वरूपाचे महाराष्ट्री अपभ्रंश हें फक्त साहित्यिक स्वरूप उपलब्ध आहे, त्यापासून मराठी भाषा घडत गेली असे म्हटले पाहिजे. हेंच इतर आधुनिक भाषांसंबंधी आहे.

अपभ्रंशाचे ग्रंथांतर्गत स्वरूप प्रत्यक्ष भाषाव्यवहाराविषयीं कांहीं प्रवृत्ति दाखविण्याइतकेच महत्त्वाचे आहे.

“ This Apabhransa literature is in a form which has become stylised and separated from the common currents of linguistic expression. In other words the Apabhransa that we find in literature is as artificial as the literary Prakrits or classical Sanskrit and divorced perhaps in a lesser degree so far as sentiment is con-

cerned but certainly to the same extent as far as linguistics is concerned from the common expression of the man in the street...For actual forms of speech we have no claims on literary Prakrits, Sanskrit or even on Apabhramsa."

Apabhramsa has been regarded as one of the Prakrit Bhasas which include all the ancient languages other than Sanskrit. The most simple meaning of the word seems to be the Natural language i. e. the language of the people unrefined by any rigid rules of grammar and rhetorics.

— Pro. Hiralal Jain, Intr. णायकुमार p. 46

"I cannot deny the value of Apabhramsa studies as reflecting the linguistic usages current during the pre-New Indo-Aryan stage but their importance should not be exaggerated for the simple reason that so far no regional evolution of Apabhramsa has been minutely studied in its time sequence and the medium became a vehicle for archaic expression when the living medium was something other than itself."

— Dr. Katre, Intr. यादव कालीन मराठी p. 10

प्राकृत भाषांविषयी व्याकरणकारांनी दिलेल्या वृत्तान्ताचेहि इतपतच महत्त्व आहे.

The three chief Prakrits Maharastri, Sauraseni and Magadhi typify the linguistic habits of the West, Centre and East of India. In their stylised forms as described by the grammarians or as exemplified in extant literature they canonize the tendencies seen in these regional languages.

— Dr. Karte, Prakrit Languages p. 57

७ मराठीची कालिक स्वरूपे

मराठी ७ व्या शतकांत उत्पन्न झाली असें सर्वसाधारणपणें म्हणण्यास हरकत नाही. तिचें आद्य स्वरूप कळण्याचें एक मुख्य साधन म्हणजे शिलालेख आणि ताम्रपट होत. उपलब्ध ताम्रपट व शिलालेख कालानुक्रमें पाहिल्यास मराठीचें स्वरूप दिसतें तें असें :—

(१) ताम्रपट आणि शिलालेख

ताम्रपट आणि शिलालेखांत तुरळक मराठी शब्द सुमारे ७ व्या शतकापासून आढळतात. उदाहरणार्थ श. ६०२ मधील ताम्रपटापासून ते श. ९०० मधील ताम्रपटापर्यंत पुढें दिलेले मराठी शब्द आढळतात.

ताम्रपटांतील व शिलालेखांतील मराठी शब्द

श. ६०२ ताम्रपट : पन्नास, प्रिथिवी.

श. ६२१ शिलालेख : सुंक, बादावी, हित.

श. ६७५ ताम्रपट : देऊळवाडे, पारगांव, आईतवाडे.

श. ६८० ताम्रपट : दोसिराज, जोशिराज, भंडारगविठुगे : (भांडारकवठें)

श. ७२८ ताम्रपट : वारिखेड.

श. ७३५ ताम्रपट : खळखळ.

श. ७५७ ताम्रपट : येज्ञ.

श. ८१० ताम्रपट : न्हा, पुन्य, जो (सर्वनाम), सिध (सिंह), दह (दश), थिति (स्थिति).

श. ८३२ ताम्रपट : वहरिः (वैरी), निशेष, सिध.

श. ९०० ताम्रपट : सांब्राज्य.

श. ९०० च्या सुमारास प्रत्यक्ष मराठी भाषेतील शिलालेख सांपडूं लागतात.

श. ९०५ श्रवण बेळगोळ येथील शिलालेख हा मराठीतील पहिला शिलालेख. त्यांत मराठींत खालील ओळी आहेत.

श्री चावुण्डरायें करवियलें गंगराजे सुत्तालें करवियलें

दुसरी ओळ पहिल्या ओळीनंतर कांहीं वर्षांनीं कोरली असावी.

यानंतर ज्ञानेश्वरीपर्यंत शिलालेख आणि ताम्रपट सांपडतातच. ७ व्या शतकांत मराठी उत्पन्न झाली तेव्हांपासून १२ व्या शतकापर्यंत भाषेचें स्वरूप कळण्यास अद्याप तरी शिलालेख व ताम्रपट याखेरीज दुसरें साधन नाही. 'एवढ्या कालांतील ग्रंथ उपलब्ध नसल्यानें बाराव्या शतकापर्यंतच्या कालबद्ध मराठीची स्थिति कळणें कठीण झालें आहे.' (म. भा. अ. ५)

या पांच शतकांतील शिलालेख व ताम्रपट यांतील भाषांचा अभ्यास अद्याप निश्चित झालेला नाही.

श. १००१ ते १२११ पर्यंतचे शिलालेख व ताम्रपट यांतील कांहीं शब्द, प्रयोग:-सुर्यु तपे वरिल, कारुक देणें, दंडनाके, तेहाचे भाउया, सोनेया, कोणु, ए शासन लोपि तेया, सकुटुंबीआ, तेहाची, इयां, केणें, तेहाचा, राउला, दिन्हला, बाहीरिला, मविजे, मवावे, चहवंटा, उदगिरि, आंब्र, पोफला (ळा). जीवणा दीघली, अर्धु, पूर्वदीसे, एया, करुनु, पाला (ळा) वा, देवभोगु, धूपारत्ति, चालावेया, पैकाचा, देवरायें, करनु, सेंठी, अस्विन, आ (या), आश्रमा.

इत्यादि रूपें शके १००१ ते शके १२११ पर्यंतच्या शिलालेख व ताम्रपट यांत आढळतात.

(२) यादवकालीन मराठी

डॉ. तुळपुळे यांनीं इ. स. ११०० ते १३५० या कालखंडांतील मराठी भाषेचा विशेष अभ्यास केला. त्यांत श्रवण बेळगोळ येथील (इ. स. १८३) शिलालेखांपासून इ. स. १२६७ पर्यंतचे शिलालेख व ताम्रपट यांतील भाषेचा विचार केला आहे. या कालखंडास त्यांनीं यादव काल म्हटलें आहे. आपल्या ग्रंथांत त्यांनीं वरील कालखंडांतील शिलालेख, ताम्रपट यांच्याप्रमाणें महानभावांचें वाङ्मय आणि ज्ञानेश्वरी यांचीहि पाहणी केली आहे.

[illegible]

६. संयुक्त स्वर ऱ्हस्व होणें.
७. संयुक्त स्वराचा विश्लेष : ऐ-ए-अइ. औ-ओ-अउ.
८. नामें स्वरान्त होणें.
९. अल्पप्राण व्यंजन व महाप्राण व्यंजन यांच्या जागीं ह.
१०. आद्य व्यंजनें बहुधा अविकृत.
११. कठोर व्यंजनें मृदु होणें. *स्वभाविकी - २८*
१२. आकारान्त नामें अकारान्त होणें.
१३. स्वरभक्तीचें प्राबल्य. *स्वभाविकी - २९*
१४. 'उ' काराचें विशेष प्राबल्य. नामाप्रमाणें क्रियापदांना कृदन्तांनाहि 'उ' कार प्राप्त होई : करितु, जातु.
१५. इ, ई, उ, ऊ = अ. पडसाद (प्रतिशब्द), कुकडी (कुक्कुटी), जावळ (युगुली)
१६. ए = अ : उपखा (उपेक्षा), गवसैला (गवेषय).
१७. ओ = अ : करटी (करोटि).
१८. आ, = अ : पळणें (पलायन), कढई, (कटाह).
१९. अंत्य अ = इ : आजि (अद्य)
२०. अंत्य आ चा लोप : आस (आशा), लाज (लज्जा).
२१. अंत्य आ = ई : केळी (क्रीडा)
२२. अंत्य इ विकल्पानें लोप : आग-गि (अग्निः) रात-ति (रात्रि).
२३. ए, ओ = इ, ऊ : कान्हु (कान्हो), सि (आश्वें) च. ए. व. प्रत्यय.
२४. इ = ए : नेट (निकट) इ = ऐ : सनैधी (सन्निधि). उ = औ : सौर (शूर).
२५. 'य' इरुति : पढियार (प्रीतिकर), सायर (सागर), घाय (घात), पसाय (प्रसाद).
२६. 'व' इरुति : कीवी (कीटकी), कावुळा (काक), केवडा (केतक), घावो (घात), सावज (श्वापद), सावुली, (छाया), माव (माया).

लिंग, वचन.

१. अंत्यस्वरावरून लिंगनिश्चिति : मूळ संस्कृत शब्द व त्यावरून आलेला मराठी शब्द यांत लिंगभेद : (सं) शृंखला (स्त्री) : म. सांखळें (नपुं). ५०१२३४५६७८९१०१११२१३१४१५१६१७१८१९२०२१२२२३२४२५२६२७२८२९३०३१३२३३३४३५३६३७३८३९४०४१४२४३४४४५४६४७४८४९५०५१५२५३५४५५५६५७५८५९६०६१६२६३६४६५६६६७६८६९७०७१७२७३७४७५७६७७७८७९८०८१८२८३८४८५८६८७८८८९९०९१९२९३९४९५९६९७९८९९१००

२. द्विवचन क्वचित्.

३. स्वतंत्र शब्दानें अनेक वचन साधणें.

४. द्वितीया व प्रथमा एकरूप.

५. तृतीया, चतुर्थी, पंचमी, षष्ठी आणि सप्तमी या विभक्त्यांचीं रूपें आकारान्त करण्याकडे कल आहे. नवरसां भरवी सागर (तृ.) पूतां (च.) पूतां (ष.) सागरां (स.) पूतां (पं.)

६. पंचमी क्वचित् प्रत्यययुक्त, बहुधा हून या शब्दयोगी अव्ययानें.

✓ ७. पुं. आकारान्त नामाचीं तृतीयेचीं रूपें आकारान्त : नवरसां, रामदेवां, मनुष्यां. या प्रकारास संस्कृतांत वा प्राकृतांत आधार नाही. यादव मराठीनें तीं स्वतंत्रपणें बनविलीं. — (या. म. पृ. १६२)

८. सप्तमीचे प्रत्यय ई आणि आं : ठायीं, लोकीं, दोसां.

९. पुं. आकारान्त नामाचा प्रथमेचा उकार नपुं. नामांतहि येतो : ताहूं, पाखिरूं.

१०. नपुं. आकारान्त नामाचीं प्रथमा व द्वितीया यांचीं दोन्ही वचनांचीं रूपें पुं. रूपांहून भिन्न : ' अ ' नपुं. प्रथमा : कार्यें, केळ (ए. व.) वेलें, दैन्यु (अ. व.) द्वितीया. तुपा (ए. व.), सकलां (अ. व.). ' अ ' पुं. प्रथमा : रसु. गणेशु (ए. व.), जन, जीव (अ. व.), द्वि. ठाओ (ए. व.), टाळु (अ. व.).

११. स्त्रीलिंगी नामेंहि क्वचित् पुं. नामाप्रमाणें उकारान्त : आशु, तम्रतु.

१२. पुं. प्रमाणें स्त्रीलिंगाचींहि तृतीयेचीं आं कारान्त रूपें : मालां, बुद्धीआं.

१३. सप्तमीचा सु प्रत्यय फक्त स्त्रीलिंगी नामांतच : द्वारकेंसी, मणिकर्णिकेंसी.

१४. द्वितीयेपासून पुढें तिन्ही लिंगी अनेकवचनीं अनुनासिक.

✓ १५. अर्धप्रत्ययात्मक विभक्ति : शब्दयोगी अव्ययें विभक्ती प्रत्ययत्व

पावण्याच्या मधली अवस्था अर्धप्रत्ययात्मक विभक्तींत दिसते. सं. सहितम् म. सि; सं. अर्थे, प्रा. अथ्ये, म. थे.

तृतीया सि. सीं, सहितम्-अप. सहि-सीं.

चतुर्थी सि, सीं, शीं (सं, आश्वे-अप. आस्सि)

✓१६. विशेषण व विशेष्य यांचीं लिंग, वचन आणि विभक्ती सारखीं : सबीजे तूणे, माह्येरे श्रीमंते, सकळीं गोपाळीं.

शब्दयोगी अव्यय

प्रथमा, द्वितीया : वांचोनि, वेन्ही, पर्यंत, सहित.

तृतीया : विण, हीन, सहित, सवे, सरिस, वांचोनि, करुनि, करवीं, वरि.

चतुर्थी : लागीं, लागौनि, पसि, पासाव, पासौनि, पाउनि, होउनि, हौनि.

पंचमी : तंव, लागीं, लागौनि, पसि, पासाव, पासौनि, पाउनि, होउनि, हौनि.

षष्ठी : वरि, सकट, समोर, परौता, वांचौनिया, वारिया.

सप्तमी : आंतु, भीतरीं, माजि, मध्यें, माझारीं.

सामान्य रूपास आरंभ यादवकाळीं झाला होता.

क्रियापद

१. भूतकाळाचीं वर्तमान काळासारखीं रूपें : म्हणे (वर्त.) म्हणे, भणे (भूत.)

२. विध्यर्थाचीं कर्मणि रूपासारखीं रूपें : तें वेचिजो, दीजो, वन्हाडे बीजे कीजो.

३. संकेतार्थाचीं भविष्यकाळासारखीं रूपें.

४. न, ना, आहनाह, नको, झणे या प्रत्ययांनीं अकरण रूप.

५. प्रयोजक अव प्रत्ययानें : ओळखवी, करवी.

६. कर्मणि प्रयोगाचे इज, पिज हे प्रत्यय : बोलिजेले घेणिजे.

७. भावे प्रयोगाचे इज, व हे प्रत्यय : पांगुळैजे, जाववे, बाधवे.

८. कृदन्तांचा व संयुक्त क्रियापदांचा विशेष प्रघात.

९. वर्तमान कृदन्त : आं प्रत्यय : जातां, खातां.

१०. भूत कृदन्त : ल प्रत्यय : तान्हैला, बोलिलि (क्रिया.) परामविला, ओल्हावले.

११. भविष्य कृदन्त : ऊं, आव, ज, आवेया, देऊं, जीणाव, गूज, करावेया.

१२. भावे प्रयोगाची विशेष रचना : तृतीयान्त कर्ता, पूरक आं कारान्त.

१३. सतां तृतीया : उदैलेनि सुधाकरें.

१४. सती सप्तमी : नसतां संसारां (मिथ्या संसारांत), कोपलेयां महाकाळां.

१५. निपात : तर (पादपूरक) ऐसांही (उभयान्वयी), मग, आतां, क्षिन्न, मा.

क्रियापद प्रत्यय

वर्तमानकाळ (प्रत्यय)				आक्षार्थ	
पु.	ए. व.	अ. व.	प्र. उं		
प्र.	एं, इं	उं, ओं	द्वि. एं, इं, ऐ	आ, आं	
द्वि.	असि, इसि	आ, आं	तृ. ओ	ओतु, अतु,	
तृ.	ए, इ ऐ	अति, इति.			

विध्यर्थ

तिन्ही पुरुषीं दोन्ही वचनीं 'इज' हा प्रत्यय : पुसिजे, लेइजे.

भविष्यकाळ

प्र. पु.	एं, इं, उं	ऊं, ऊनि
द्वि. पु.	असि, इसि	आ
तृ. पु.	इ	अति, इति

(३) तेरावें शतक

यादवकालांत इ. स. ११०० ते १३५० या कालखंडाचा समावेश केला आहे. या २५० वर्षांतील भाषेचा संकलितपणें विचार केल्यावर या कालांतील भाषेचा शतकशः विचार पुढें दिला आहे.

मराठीचा आद्य कवि मुकुंदराज याचा काल इ. स. ११२८ ते १२९८ हा आहे. परंतु त्याचे ग्रंथ मूळ भाषारूपांत उपलब्ध नाहीत. इ. स. ११८८ मध्ये

रचिलेल्या विवेकसिंधूची भाषा ज्ञानेश्वरीपेक्षांहि अर्वाचीन दिसते. म्हणून मराठी भाषेच्या कालिक अवस्थांचें पुरेंसें ज्ञान होण्यास ज्ञानेश्वरीपासूनच आरंभ करावा लागतो. १३ व्या शतकापर्यंत साधनें सांपडत नाहींत. १३ व्या शतकांतील भाषेच्या कालिक अवस्थांचें ज्ञान बरेच स्पष्ट होतें.

वस्तुतः मराठीचा पहिला ग्रंथिक पुरावा इ. स. ११९९ मध्येच सांपडतो. तो म्हणजे 'सोमेश्वराच्या अभिलषितार्थचिंतामणि' या ग्रंथांतील कांहीं मराठी पदे हा होय.

ज्ञानेश्वरी हा या शतकांतील ग्रंथराज होय. कालदृष्ट्या महानुभावांनीं या पूर्वी कांहीं काल ग्रंथरचनेस आरंभ केला असावा असें दिसतें. परंतु ग्रंथाचें लेखन ग्रंथरचनेच्या काळीं जें झालें तें उपलब्ध नाहीं. महानुभावांनीं संकेत लिपीचा आश्रय केला. रवळीव्यास यानें श. १२७५ मध्ये सकळ नांवाची लिपी काढली.

(१) उच्चार प्रक्रिया

१. ऱ्हस्व व दीर्घ ऋ खेरीज सर्व स्वर आहेत. ऱ्हस्व ऋ तत्सम शब्दांत आहे.

२. तद्भव शब्दांत ऋ बदल रु किंवा रि : ग्रिह (गृह), त्रिधि (वृद्धि) नृपवर (नृपवर)

३. शब्दारंभीं अ चा आ : माहा (महा).

४. ए, ओ, ये आणि वो यांची अदलाबदल, यापैकीं ए बदल ये आणि ओ बदल वो ही द्राविड प्रवृत्ति : वोलखो (ओळखो), येव्हडे (एव्हडे).

५. ऱ्हस्व स्वराऐवजीं दीर्घ स्वर : माहासुख (महासुख), साहाजे (सहज).

६. दीर्घ स्वराऐवजीं ऱ्हस्व स्वर : कुंमर (कुमार) यऱ्हवी (येऱ्हवीं).

७. ऱ्हस्व किंवा दीर्घ स्वराऐवजीं संयुक्त स्वर : येदुकुळी (यदुकुळी), जैसेतैसे (जसेतसे), उपेगा (उपयोग).

८. ळ चा मूर्धन्य उच्चार सहसा आढळत नाहीं. परंतु त्या उच्चारास आरंभ या काळीं झाला असावा.

९. दंत आणि तालव्य हे उच्चार भिन्न होण्यास आरंभ : विचार, विचार; जोति, ज्योति.
१०. ख बदल ष : लेखक (लेखक), षोविला (खोविला).
११. ष बदल ख : सुवेख (सुवेष), वीखो (विष).
१२. रेफानंतरचा वर्ण द्वित्त : कर्दम (कर्म), धर्म (धर्म), कर्म (कर्म).
१३. न आणि ण यांचा विपर्यय : म्हनेरे (म्हणेरे), जाळीण (जाळीन).
१४. स्वरलोप होऊन वर्णसंयोग : म्हालक्षुमी (महालक्ष्मी), म्हाजन (महाजन).
१५. स्वरागम : सरावण (श्रावण), वरुषा (वर्षा), लक्षुमी (लक्ष्मी).
१६. वर्णागम : वर्णियला (वर्णिला), आइक (ऐक), सोहोपा (सोपा).
१७. श बदल ष आणि स : गुडाकेष (गुडाकेश). असक्त (अशक्त).
१८. स बदल श आणि ष : स्वप्ती (स्वस्ती), बैशेल (बैसेल).
१९. ध = ग निगाला (निघाला)
 क = ग अनेगी (अनेकी)
 ढ = ड पुडील
 ज = द निदसुरे (निजसुरे)
 ध = द बांदिती (बांधिती)

विभक्ति प्रत्यय

	ए. व.	अ. व.
प्रथमा	उ, अ, ओ, आ, ऐ	ए, अ
द्वितीया	उ, आ, एया, ते, आ, इया, सि	ए, अ
तृतीया	आँ, ऐँ, ऐँन, ने, ई	हीं, ई
चतुर्थी	इया, एया, आं, सी, आते-थे	आँ, सी, आँते
पंचमी	औनि, औनिया, हूनि	हूनि
षष्ठी	चा, ची, चें	चा, ची, चें
सप्तमी	इं, आंतु, ए	आँ, ई

षष्ठ्यंत नामांना आणि सर्वनामांना 'नि' हा आगम : तुझेनि नामें, संग्रामाचेनि अवसरें.

सर्वनामांची विशेष रूपे :

१. प्रथमा : ए. व. कोणहु, काई, अ. व. तिया-ये.
२. द्वितीया : ए. व. मियें, तां, मां, इया.
३. तृतीया : ए. व. तिया, मिया, तेया, तिआ, मासीं.
४. चतुर्थी : ए. व. तेयाते, येया, ऐसेया, तेया.
५. पंचमी : ए. व. आपणपें, ययाहोनि.
६. षष्ठी : ए. व. जेयाचा, जेयाचे, जेयांचेया, केव्हाचा, तेहाचा.

शब्दयोगी अव्ययें विभक्ति प्रत्ययास जोडलेलीं : ईश्वरुवांचुनि (ईश्वरु-द्वितीया) ठावोवरी (ठावो-द्वितीया). जीवनेंसीं (जीवनें-तृतीया) भरंवसें-नि (भरवसें-तृतीया). नानाभूतें सहितें (नानाभूतें-तृतीया). भतरिंहीन (भतरिं-तृतीया).

क्रियापद

(१) वर्त. प्रत्यय : ए, सी, त, ताती. वर्तमानकाळाचीं दोन रूपे.

१ 'त' करान्त धा. सा. विशेषणापुढें 'अस्' चीं वर्त. रूपे : आचरत आहाती (आचरताती), करीताहों (करीतां), दिसतसे (दिसत + असे).

२ कृदन्तानें वर्त. साधणें : डळमळित, आन्दोलत.

वर्त. इतर विशेष रूपे : जाणो, आइकें, बोले, वीए, विसरलेति.

(२) भूतकाळ प्रत्यय : ल, नला, नला.

भूतकाळाचीं विशेष रूपे : आरंवळैला, सांगितनली, स्वीकरितलीं दिन्हली, काढितला, बोभाविली, धरिएला.

(३) भविष्यकाळाची विशेष रूपे : ऐल, एल प्रत्यय : होववेल, अभिनवेल, उरैल. सांडिजेल, नव्हैल. विशेष रूप : होए (होईल)

(४) ल्यबन्त : प्रत्यय : नि, ऊनि, औनि, ओनि, उतन. उदा० झालौ-निया, रिगौनि, भवंडौनि, जाऊनि, देखोनु, भिऊनु, करवुतुनु, हारपोनि.

(५) आज्ञार्थ : परिसै, सुनु.

कर्मणी : म्हणिपे, वधिजति, पाविजैल.

(६) कृदन्त : प्रत्यय : औनिया, एया, णें, आ, णेया :—गेलेया, हरौनिया कराया.

(७) अव्ययै : सांपेचा, आझुई, कडौनु, ताथु, वेन्हीं.

(८) विध्यर्थ : इज हा प्रत्यय : पविजती, रांहाटिजे, बाधिजे.

(४) चौदावें शतक

इ. स. १३१२ त यादवांची सत्ता संपली. देवगडचें राज्य मुसलमानी राज्यास जोडलें गेलें. यवनांचा प्रत्यक्ष सहवास महाराष्ट्रास होऊं लागला. त्याबरोबर यवनांच्या भाषेचाहि मराठीवर परिणाम झाला, तरी तो सरकारदरवार पुरताच पुष्कळसा मर्यादित राहिला. अद्याप सामान्य लोकांच्या भाषेवर व वाङ्मयावर यावनीचा परिणाम झाला नव्हता.

ज्ञानेश्वरानंतर झालेल्या नामदेवादिकांनीं लिहिलेलें वाङ्मय मूळ स्वरूपांत उपलब्ध नाहीं. चोभा या कवीचा उषाहरण एवढा एकच ग्रंथ अस्सल स्वरूपांत उपलब्ध आहे. इ. स. १३०० ते १४०० या काळांतील हा ग्रंथ आहे.

चौदाव्या शतकांतील भाषाविशेष : (१) वर्णविचार

१. दीर्घ ईकाराचें प्राबल्य : त्रीभुवन, तीयें, वीसरीनु, चीत्र.
२. ओ ऐवजीं वो : वोविआ, वोढवील.
३. वोबद्दल ओ : राओ (रावो) महादेओ (महादेवो).
४. ख बद्दल ष : उषाहरणांत सर्वत्र हा प्रकार आहे.
५. ए बद्दल ये : येकत्र (एकत्र), येक (एक).
६. र तंतरच्या आणि पूर्वीच्या अ चा लोप : कविजे (करविजे), पादविदी (पदारविदी), पर्जिलें (परजिलें). र कारांत अ आगम : धरमु (धर्म).
७. ष आणि श बद्दल स : सैवां (शैवां), कृष्ण (कृष्ण), सासनविषय (शासनविषय), वीस्वासु (विश्वासु).
८. महाप्राण लोप : प्रलदिदेवें (प्रल्हाददेवें).
९. य बद्दल ज : जुग (युग), जम (यम).

१०. ल कार बाहुल्य : जळंधर, बोळले.
११. वर्णागम : वाङ्मय (वाक्य), द्वीस (दीस), संवसार (संसार).
१२. विनाकारण अनुस्वार : उमंटला (उमटला); धांवती (धांवती).
१३. तालव्य व दंत्यतालव्य यांविषयीं संभ्रम : रायाच्ये, च्यारी.
१४. म्ह ऐवजीं भ : भणे (म्हणे).

(२) विभक्तिविचार

१. 'उ' कारान्त प्रथमेचा विशेष प्रघात : ब्राम्हणु, समर्थु, बापु
'ओ' कारान्त प्रथमा : वीररावो, ठावो. 'अ' कारान्त प्रथमा क्वचित् :
ठाव, तप, बुध.

२. द्वितीया प्रथमेप्रमाणें.

३. तृतीयेचे प्रत्यय न, एँ. ईं, हीं, आँ : भेण, आगरियांहि, तिहीं, हरणीं,
नादें, मियाँ

मूळ रूपावरून तृतीयेचा बोध : रुक्मिणी धरिले हात.

४. 'थें' प्रत्यय चतुर्थीप्रमाणें द्वितीयेचाहिं आहे : तीयेथें, पक्षीयांथे,
चतुर्थीचीं विशेष रूपें : दिशे, तिये, चंद्रा, आळंदीये.

५. पंचमी : औनि प्रत्यय : अंतराळौनि.

६. षष्ठी : विशेष रूपें : तेयांचा, शशिचेया, तीयाची, जेयासी, मनासी
माझारीं, (मनामध्यें.)

षष्ठ्यंत सामान्य रूप : पुंडलिकाचा घरीं, आपला डोळां, गीताचेन नादें,
माझेया घायाचे, जेयाचेया तेजा. भूमीचिए घानौडि, काळयुनासा भेण.

७. सप्तमी : आंगीं, वीव्हाईं, मनासीं माझारीं, तीये वेळ.

क्रियापदविचार

१. वर्त०—घडघडितु, उधळताये, जाणत, असे, बांधीजताती, घेतले,
वर्तें, विये, होये, जाए, बोलिजेति.

२. भूतकाळ—चाळवीला, जाणीतले, कापडीली, बोळिला, बोलिलेति
खेळते होतीं.

३. भविष्यकाल—सांगैन, वसो नेदु, निर्वचैल, अनुवादैन, देऊं.
४. विध्यर्थ—कीजे, भेयावें.
५. अकरणरूपे : नेघती, नेदावी, नेदुं (देणार नाहीं), बाधिजेना, नेघैल.
६. पूर्वकालवाचक धातुसाधिते—दीउनी, बळघौनि, सांगौनि.
७. वर्तमानकालवाचक—पळतु, रिगतु (रिगत) येतु, ग्रासीतु, रडत.
- अव्यय—तेव्हली (तेव्हां), केउंती (कोठेंहि), परीता, तेथौनी, भणौनि (म्हणून), तंव, केंवि.

संख्याविशेषण—तीघै, पांचै, सप्तै.

यादवकालीन मराठीपेक्षां बहामनीकालीन मराठी जास्त संस्कृतमय होऊं लागलेली दिसते.

उदा० यादवकालीन आणि बहामनीकालीन रूपे:—

रुतु—ऋतु, गाजती—गर्जती, साच—सत्य, उपेगु—उपयोग, रोस—रोष, देवो—देव, विषिचें—विषयीचें, दिवो—दिवस.

बहामनीकालीन कांहीं रूपे आधुनिक मराठीस जवळचीं वाटतात. उदा० सांगैन—सांगेन, निगाले—निघाले, नोव्हे—नव्हे, आनी—आणि, बेहों—भिवों, उबगला—उबगला, काइ—काय, देयावा—द्यावा, म्हणौनि—म्हणोन, म्हणिपे—म्हणिजे, मेघीं—मेघें, आझुइं—अद्यापि, विसरलेति—विसरले, कोण्हे—कवणे, डोलेया—डोळया.

(५) पंधरावें शतक

या शतकांत मुसलमानांचा जुलूम, धार्मिक आक्रमण हीं भाषेवरहि परिणामकारक ठरलीं. यावनी सत्तेचे भाषिक परिणाम या काळांत स्पष्ट होऊं लागले. याची प्रतिक्रिया म्हणून तद्भव शब्द जाऊन तत्सम शब्दांचा प्रचार वाढला. संस्कृतचेंहि विशेष संस्कार मराठीवर होऊं लागले.

दुर्गदिवीचा दुष्काळ (इ. स. १४६८ ते १४७५) ही एक मोठी आपत्ति भाषेवर परिणामकारक ठरली. दुष्काळामुळें अनेकांनीं स्थलांतर केलें व नंतर स्वगृहीं परत येतांना परप्रांतीय भाषांचे संस्कार त्यांच्याबरोबर आले.

ज्ञानेश्वर व एकनाथ यांच्या काळांतील भाषास्वरूपाचा दुवा असें या शतकांतील भाषेचें स्वरूप आहे.

याहि कालांतले महानुभाव वाङ्मय जास्त शुद्ध स्वरूपांत उपलब्ध आहे. त्या मानानें भानुदास, दामाजी इत्यादिकांचें वाङ्मय हें मूळ स्वरूपांत उपलब्ध नाही तरी फारशीचा प्रभाव दामाजीच्या हातच्या एका महजरांत स्पष्ट दिसतो. उदा. पाच्छाय, हक, तगादा, रसद, चौकशी, दर, बंदोबस्त इ.

भाषाविशेष

१. भाषेस जास्त स्थिर स्वरूप आलें. वर्णविपर्यय या काळांत दिसत नाही, फक्त न आणि ण यांच्या बाबतींत घोटाळा दिसतो. उदा० पातशहाणी महारानें, याणी.
२. नामांचे ओ कारान्त रूप जाऊन उ कारान्त आणि अकारान्त रूप रूढ झालें. उदा० मान, कुमर, अंशू, प्रकाशू.
३. ज्ञानेश्वरकालीन प्रत्यय जाऊन राहिलेले प्रत्यय आजतागायत चालू आहेत. उदा. महारानें, महारास, याची, वंशीं.
४. सामान्यरूपांत अद्याप 'यं' आला नाही : चालहराजाचा वंशीं, कवीचेनि मतु, पाछायाचे कामीं, ते वेळेस.
५. स्त्रीलिंगी जे, हे हीं सर्वनामांचीं विशेष रूपें.
६. क्रियापदैः वर्त. प्र. पु. बोलों, वदों. वर्त तृ. पु. रंजवीतु, विणताये, असे.
- भूतकाल : दिल्ली, दिली, केली, जाले, देखीले.
- भविष्यकाल : बोलैन, स्फुरैल, गाईन.
- पूर्वकालवाचक : उत्तरौनि, म्हणोन, आणोन, धरून.
७. अव्ययैः जसी, कैची, जेथ, जन्ही.

(६) सोळावें शतक

या काळांत मुसलमानांची राज्यसत्ता स्थिर झाल्यानंतर महाराष्ट्रांतील कर्तबगारीला वाव मिळाला. जीवनांत वरेंच स्थैर्य आलें. यामुळें मराठी वाङ्मयाचीहि भरभराट होऊं लागली. एकनाथ दासोपंतासारखे ग्रंथकार या काळांत झाले. त्यांनीं प्रचंड ग्रंथसंपत्ति निर्माण केली.

लुप्तप्राय झालेल्या ग्रंथांचें संशोधन त्या काळांत झालें. एकनाथानें ज्ञानेश्वरीचें 'संशोधन' केलें. महानुभावांच्या द्वारां मराठी पंजाबांतून अफगाणिस्तानपर्यंत गेली आणि महाराष्ट्राबाहेरहि मराठी ग्रंथरचना झाली.

परमार्थपर ग्रंथाखेरीज इतरत्र फारशींचा मराठीवर पुष्कळच परिणाम होणें आणि तो दृढमूल होणें या काळांतील आणखी एक विशेष होय.

विभक्ती प्रत्यय

प्रथमा : ओ कारान्त आणि उ कारान्त प्रथमा कमी होऊन अ कारान्त प्रथमेचा विशेष प्रघात : देहो, रावो, भोजु, धनु, शूद्रू अशीं रूपें क्वचित्.

द्वितीया : (१) निष्प्रत्ययी. (२) मूर्खा, येरां इत्यादि सामान्यरूपावरून (३) क्वचित् प्रत्यय लागूनहि द्वितीया.

तृतीया : तेंहीं मन्हाठेन, बोलें, तुझेनि, हातें, सुमनेंसीं, तेणें इ. जुन्या रूपापेक्षां इनें, धास्तीनें, जाणतयानें अशीं 'नें' प्रत्ययान्त रूपें अधिक प्रमाणांत.

चतुर्थी : जया, तया, मठासीं, धन्यास.

षष्ठी : चा, चा, चे प्रत्ययान्त अलीकडील रूपाप्रमाणें.

सप्तमी : संस्कृते, बांदोडीं, ब्रम्हीं.

विभक्तिप्रत्यय किंवा शब्दयोगी अव्ययें लागून जुन्या पद्धतीप्रमाणें सामान्यरूपें : जाणतया (नें), पापीया (संगें), तया (ची), पुतळीये (संनिध), ऐसियां, यया, सतरावीये, नुचीष्टें. षष्ठ्यंत सामान्यरूपांत 'य' येण्याबद्दल विकल्प : तुझां स्थानीं; जीचां बांदोडी; बहुतांच्या उपकारा.

विशेष्याप्रमाणें विशेषणाचीं सविभक्तिक रूपें : मन्हाठेन बोलें नुचीष्टें हातें. सतरावीये पुतळीये संनिध.

स्त्रीलिंगी जी, ही, ती या सर्वनामांबद्दल जे, हे, ते, हीं रूपें.

क्रियापद

वर्तमानकाळ : म्हणे, आहेत, बसतात, देत नाहीत, कष्टतोसी, वंचिती, भजती, जाणे, फुटे, घटे.

भूतकाळ : बोलिली, आयिली, आला, पाहे, जाये, म्हणे.

भविष्यकाळ : प्रसवेल, होसीं (असशील).

विध्यर्थ : बोलिजे, बांधिजे, आसीजे, आइकावी, म्हणावी, आणावा, सांडावें.

आज्ञार्थ : वैसे, बैस, परियेसा, सांगें.

धातुसाधितें : म्हणोनि, बोलिलें. (बोलिलेलें) देखोनि, येऊनी, गेलिया, धरुनी, वाढोनि.

(७) सतरावें शतक : शिवकालीन मराठी

महाराष्ट्रांत पुन्हां स्वराज्य आलें. परंतु मधल्या काळांतील परभाषेचें, फारशीचें आक्रमण दृढमूल झालें तें तसेंच राहिलें. शिवाजीनें भाषाशुद्धी-करणाचा अभूतपूर्व प्रयत्न केला. त्यास जनतेतूनहि अतिशय मोठ्या प्रमाणांत सहकार्य मिळालें. किंबहुना स्वराजसत्तेच्या प्रत्यक्ष कार्यपेक्षां स्वराजसत्तेनें उत्पन्न केलेल्या वातावरणानें मराठीचा अतिशय आत्मविश्वासानें, विविध क्षेत्रांत संचार सुरू झाला. मुक्तेश्वर, तुकाराम, रामदास, वामन पंडित, सामराज, नागेश, इत्यादि संत कवि व पंडित कवि यांच्या वाङ्मयानें मराठी वाङ्मयाचा विस्तार अप्रतिहतपणें होऊं लागला.

या काळांतील महानुभावीय वाङ्मयांत मात्र जुनींच रूपें वापरण्याचा प्रयत्न झाला.

पोर्तुगीजांच्या संबंधाचे स्पष्ट परिणाम या शतकांतील भाषेत दिसतात. आरमार, हत्यारें, पोषाख, सैन्य, खलाशी इत्यादिकांसंबंधाचे पोर्तुगीज शब्द मराठींत आले. उदा. शिरपेंच, फालतु, कंपू, काडतुस, घमेलें, पिस्तुल, परात, काफर, साबण, मेस्त्री, फर्मा इत्यादि शब्द पोर्तुगीजांनीं मराठीस दिले.

वर्णप्रक्रिया

अ = आ, इ, उ, ए : लाखोटा, पायामाली, प्रामाथीनाम, माफिक, लुखोबा, धर्मपरायेण, छेत्रपती.

आ = अ, ओ : अमच्या, अण (आण), असंका (आशंका), दुकोळ.

इ = ओ : मोकाम.

उ = अ, इ : विस्णुदास (विष्णुदास), सिलेमान (सुलेमान).

ऋ = रि, ऊ : क्रिष्ण, जाग्रुती.

ऐ = य : ऐस्यास (ऐशियास).

औ = ओ : नोबत.

अव = औ : उपद्रौ (उपद्रव).

क = ख, ग : खंदिल, बग (बक).

घ = ज : जोखालत (चोखाळत).

झ = ज : जूज (झूज).

ज = स : तसवीस (तजवीज).

त = द : मज्बुद, ध = ढ, द : ढीवर (धीवर), अदिकार (अधिकार).

द, ह = ध : साधर (सादर), धाशत (दहशत).

प, फ = ब : खूब (खूप), सिताबी (शिताफी).

भ = ब : कार्बारी. ढ = ड : आशड (आषाढ).

ण = न : निशान. य = इ, ये, ए. गाइत्री, विषइ, गणनायेका, काए.

व = उ, ऊ, ओ : उसुल, पेडगाउ, विस्तो. स = श, ष : दाश्यत्व (दास्यत्व).

श, ष = बहुधा स : वाक्सून्य, देसमुख, देसींच्या, सिक्की.

ष = श : आशड, विशइ. ल = ळ : कळहो.

वर्णागम : भगत (भक्त). लक्षुमी, प्रतिवरुसी, दरमियान.

वर्णसंयोग किंवा आंतर स्वरलोप : ब्दा (दुवा), न्हातीच (राह-
तीच), उप्रांतीक (उपरांतीक), यांचेथे (यांचे येथे).

अनुनासिक लोप : वीसीचा (वंशीचा), टकसाल (टंकसाळ).

वर्णलोप : महादे भट (महादेव भट), विलातीत (विलायतेंत), दरोज
(दररोज).

विभक्ती

प्रथमा : ए. व. प्रत्यय 'उ' छायांरंगु, ओघु, फलू, संबंधु, जीऊ, हुसेनु,
अ. व. होनु, देशमुखान्, कारकुनान्.

द्वितीया : प्रत्यय 'सी' महालासी, प्रत्ययरहित द्वितीया ; सातारा
(आला.)

तृतीया : प्रत्यय ' ऐ ' चित्ते, भासेन, ' ने ' निसवतीने, ' ई ' हेजिबीं ' हीं ' तेहीं.

चतुर्थी : द्वितीयेप्रमाणे : ऋषीचरणां, तूतें, मातें, देशपांडियासी, जेयाथें.

पंचमी : प्रत्यय ' हून ' त्रिबकींहूनि, घरींहून.

षष्ठी : प्रत्यय ' चा ' : गांवीचा, तेआचा, जयाचे, प्रत्यय ' ई ' : मोजे, किल्ले, देसायानी.

सप्तमी : प्रत्यय ' इ ' : लोकीं. प्रत्यय ' इ ' : उत्तरे, पश्चिमे.

विभक्तिलोप

चतुर्थी : अबदुल (अबदुलास) चस्मकोर दिल्ले.

तृतीया : केसो (केसोनें) त्रिमल लेहाया पाठविली.

षष्ठी : मलिकंबर (मलिकंबराचा) भोगवटा आहे.

सामान्यरूप : ' या ' आगम : फितवेया (मध्यें), गोलिया (नी).
विशेषणाचें नामाप्रमाणें सामान्यरूप : बहुतेकें अवघडें उत्तरें. फक्त
विशेषणाचें सामान्यरूप : मराठिये भासेन.

सर्वनामै : विभक्ति

प्रथमा ए. व : जें, तें (स्त्रीलिंगी), कोण्हे.

द्वितीया : तुज.

तृतीया : मिया, तुवा, त्यान्हे, तेहीं, येहीं.

चतुर्थी : द्वितीयेप्रमाणें : तुज.

पंचमी : तधीं पासूनी.

षष्ठी : माझिए, आमचे, आपुलेवी, येथीचिया.

सर्वनामाचीं ही, ती, जी, ऐवजीं हे, जे, ते अशीं रूपें.

सामान्यरूपांत ' य ' ऐवजीं इय : देसपांडियांनीं, माझिये, कवेश्वरांचिये.

षष्ठ्यंत सामान्यरूपांत विकल्पानें ' य ' : कवेश्वरांचिये, देसींच्या कृपेचेनि
ब्राम्हणांचे भासेचीं-

नामाच्या विभक्तीरूपांना शब्दयोगी अव्ययें जोडण्याचा प्रघात : कृपा-
कटाक्षें-करुनि.

नाम आणि शब्दयोगी अव्ययें यांत दुसरा शब्द येणें : मयकृतसभे हो सारखी.

क्रियापद

वर्त. : प्र. पु. ए. व. : तपे, ठेलो, गातो. प्र. पु. अ. व. : होए द्वि. पु. ए. व. होसी, अहेस, असिजे. द्वि. पु. अ. व. : आलेसी, चालिलेस. तृ. पु. ए. व. : आस, होए. तृ. पु. अ. व. : करिताती, ओहती. म्हणेत, करतुसे, होउसे.

भूतकाल : जालें, धिबलें, पडिली.

भविष्य : असेली, पवाडेल, येईना, चालशील.

कर्मणि : चालवीजे, दिधला अस, धरिले.

अकरण : हो न देणें, नेदु, नये बोलो, नेठवी.

विध्यर्थ : देखावे, पुरावी.

तुवन्त : चालावया, करावया, होऊंसी निरोपूंसी.

ह्यवन्त : लेहाया, आलिया, म्हणउनु, सांगोन, म्हणोऊनु बोलोनु, परिसुणु.

क्रियाविशेषण :—विभक्तिप्रत्यय लावून : बहुता रीती, सुखें.

मूळचींच अव्ययें : उगेच, पुढा, तव, जोवेरी. तन्ही, तथी.

शब्दयोगी अव्ययें :—पूर्वगामी : देखत परवाना.

पश्चाद्गामी : वरी, पानुतु, पासी, कडुनु, उपेर, मागती.

उभयान्वयी अव्ययें :—आण (आणि), यैसे जे, म्हणौनु, जैसे तैसे, ऐशियास.

उद्गारवाचक :—बस, हां, अफसोस, खूप, छे, छी, वाहवा, वेशक, अलबत, बेलाशक.

(८) अठरावें शतक : पेशवेकालीन मराठी

पेशवाईच्या कालांत फारशी भाषेची विलक्षण पकड मराठीवर बसली. काव्य यास अपवाद म्हणतां येईल. मोरोपंतादिकांनीं संस्कृतच्या आश्रयानें आणि महिपती, श्रीधर इत्यादिकांनीं सामान्य जनासाठीं लिहिण्याच्या धोरणानें फारशीचें आक्रमण काव्यग्रंथांत होऊं दिलें नाहीं. सामान्यांना सहज परिचित अशी साधी व विद्वानांना विशेष परिचित अशी संस्कृतप्रचुर भाषा असे दोन प्रवाह या शतकांत दिसतात. शाहिरींची भाषा ही सर्वसामान्य लोकांची भाषा होय. शाहिरी वाङ्मयांत सहजपणें फारशी शब्द वरेच येतात.

कारण ते समाजांत रूढ होते. भाषेचीं हीं स्वरूपे स्वाभाविकपणेच झालेलीं आहेत. त्या त्या लेखकांचे अध्ययन, संस्कार, अभिरुची यांचे त्यांच्या भाषेवर परिणाम झाले आहेत. मोरोपंतादि कवींचे संस्कृतनिष्ठ मराठी, श्रीधरादिकांचे सुबोध मराठी, शाहिरांचे सामान्य जनतेच्या भाषाव्यवहाराशीं एकरूप झालेलें मराठी हीं मराठीचीं रूपे मुद्दाम कोणी घडविलीं नाहींत. स्वाभाविकपणेच तीं प्रकट झालीं आणि त्याचा परिणाम म्हणजे फारशीचे कित्येक वर्षांपासून गाजलेलें प्रभुत्व कमी होऊन तिच्या काव्य प्रांतांतील आक्रमणास पायबंद बसला. मराठी गद्य असें अद्यापहि फारसें निर्माण झालें नव्हतें. जें आहे तें ऐतिहासिक ग्रंथांत आणि पत्रव्यवहारांत आहे. अर्थात् वाङ्मय या दृष्टीनें ऐतिहासिक ग्रंथ व पत्रव्यवहार हा विभागहि बराच मोठा आणि संपन्न आहे. तो बराच प्रकाशांत आला आहे.

भाषावैशिष्ट्ये : फारशीचा परिणाम

कंठ्य, दंततालव्य व महाप्राणमिश्रित वर्ण यांच्या उच्चारावर परिणाम झालेला दिसतो.

‘अ’ चा तोकडा उच्चार : मूळचे व्यंजनान्त फारशी शब्द मराठींत स्वरान्त उच्चारले जाऊं लागले : गवत, नवल.

फारशी शब्दांतील आंतरव्यंजनेंहि स्वरान्त झालीं : गुजराण (गुज्रान्), निशाण (निशान्), सरकार (सकारि), अपकारी (अप्कार), जरतार (जर्तार).

वर्णप्रक्रिया

स्वरप्रक्रिया : ऋ = अ, इ : ऋषा द्रिष्टि, सप्तरिसी

अ = आ : ठराविला

उ = अ : मृत्य, हेत

इ = अ : अपरमित, उदासन

अ = आ : माहाभारत

ऋ = उ : द्रुष्टि, कर्तृत्व

अ = ए : येथास्थित, येश

अ = ए : बैसला, ठैराव

उ = ओ : दिसोन

स्वरसंयोग : औघा (अवघा).

स्वरवियोग : आइकणें, उदिया (उद्यां).

व्यंजनप्रक्रिया : ज = च : राचकारण, पुण्याचवळ

शुद्धतालव्य : विच्यार, च्यार

त्स = छ : संवछर

ढ = ड : लडाई

न, = ण : घण्याचे, कुलीण

ण = न : वर्तनूक

प = फ : शफत

म = ब : हबरीतुबरी

व = भ : डाळिभे

ड = र, ड : त्याजकरून, गलबल

ओ = व : वलख

स = श : शेनापती

ष = श : वर्श, औशध

श = ष : षोध

श = स : सिव्या

व = स : रसानगी (रवानगी)

ष = स : गोस्ट

वर्णागम : काहाडणें, ठहरणें, विज्यापुर, विच्यार.

वर्णलोप : निर्गल (निर्अर्गल), प्रकर्ण, प्रजन्य (पर्जन्य).

वर्णसंभ्रम : स आणि त, ज आणि द, न आणि ल, च आणि त
प आणि त यांच्यांत संभ्रम. उदा०—

अदमासे-अजमासे, गुजरणें-गुदरणें, नुकसान-लुकसान, तसबीर-तजबीर,
नजर-नदर, खाजगी-खासगी, खानगी.

१. शब्दारंभीं आलेल्या ए, ऐ, ओ, औ यांचे ये, यै, वो, वौ हे उच्चार.
(हा द्राविडी भाषांचा परिणाम असावा.)
उदा० येक (एक), वोषध (औषध), यैवजी (ऐवजी).
२. इ, आणि उ अंतीं असल्यास 'अ' असा उच्चार :
संतत (संतति), भाव (भाऊ).
३. व्यंजनाचें द्वित्व नाहीसें होणें :
अठावीस (अठ्ठावीस), शुध (शुद्ध).
४. क्रियापदाच्या रूपांत उपान्त्य इकाराचें प्राबल्य :
म्हणिजे, करिताहे, असिले, करिजेतो, काढिले.

विभक्तिविचार

प्रथमेच्या 'उ' प्रत्ययाचा लोप. शब्दाचें मूळ रूप तेंच प्रथमेचें रूप :
गोष्टी, हेत, यादी.

द्वितीया व चतुर्थी : यांसि, स्वामीस, लिगातें, गुणा, वनाप्रती.

तृतीया : याणीं, त्याणे, त्याणीं, निस्टेने, सौदागरे, नबाबाहीं,
जातीनशीं-सी, प्रकारें.

पंचमी : नगराहून, देशीहून.

षष्ठी : यांची, दाणापाणीयाची.

सप्तमी : ईश्वरभजनीं, मुक्कामीं, शहरांत, हस्तकीं, फीजेंत, जागां, रात्री.

सामान्यरूप : पुण्यास, पुण्यांत, पेशवियांची, उपाध्येयास.

विशेषणाचें सामान्यरूप : पांचां श्लोकेंकरून.

शब्दयोगी अन्ययाच्या पूर्वी सामान्यरूपाऐवजीं विभक्तीचें रूप : प्राकृत-
भाषेंकरून. श्लोकेंकरून.

सर्वनाम : ही, ती, जी, ह्या स्त्रीलिंगीं सर्वनामाचीं रूपें हे, ते, जे, अशीं
होतात.

'तो' याचें सामान्यरूप 'ते' असें आढळतें : ते समयीं.

क्रियापद

वर्तमानकाल : करिताहे, रचिजेत आहेत, प्रवर्तलों आहे, करिजेतो, होय,
आयके, जाणिजे, वणिले, नवजाय. बोलताती. असेति.

भूतकाळ : घावों लागले, जाहली, दीघले, करिते झाले, असिले, दिल्ली, मानले, घडो न दे, बैसला.

भाविष्यकाळ : देईन, म्हणाल, आसल, असेल, घडेल.

आज्ञार्थ : न पाठवित जाणें. **पूर्वकालवाचक धातुसाधिते :** निघोन, होवोनी, देखोन, म्हणोनी, म्हणवून, सोडून.

तुबन्त : आणावयास, करावयासी, बघाया, म्हणों (लागले), सांगूं (पाठवितो).

कर्मणि : कृपा कीजे, लिहिजे, दीजे.

अकरण : ठेवले न पाहिजे.

क्रियाविशेषण अव्ययें : वरचेवरी, मागती, जवळी, उपरा, वरी, क्षण-क्षण, तन्ही, जन्ही.

उभयान्वयी : म्हणो, होयेस्तवर, म्हणवून, त्यास.

शब्दयोगी अव्ययें : वाचून, सांगाते.

(९.) एकोणिसावें शतक

फारशीचा परिणाम पेशवाईनंतरहि राहिला. या शतकाच्या पहिल्या पंचवीस वर्षे फारशीमिश्र मराठी आढळते. नंतर इंग्रजी भाषेचा परिणाम सुरू झाला. भाषांतरित ग्रंथांत इंग्रजी वाक्यरचना येऊं लागली. विरामचिन्हांचा उपयोग सुरू झाला. इंग्रजी ग्रंथाच्या भाषांतरांत आरंभीं संस्कृतज्ञ लेखकांनीं बरेचसें लेखन केल्यानें संस्कृतचा मोठा प्रभाव दिसूं लागला व मराठीस पंडिती वळण आलें.

जुन्या वळणाचे तुरळक अवशेष :—

त्यांला (त्यांना), त्यांणीं (त्यांनीं), घेऊं आदरिलें (घेतलें, स्वीकारलें), त्यांपासून (त्यांच्याकडून), त्यांचीं आईबापें (त्यांचे आईबाप), बोलायाची (बोलण्याची), मुख्यत्वेकरून (मुख्यतः), याजकरितां (याकरितां), जा, जा (ज्या, ज्या), बोलवावें (बोलवीत असे).

८ मराठीचे प्रांतिक भेद

मराठीचीं कालिक स्वरूपे दिसतात तशीं स्थानविशिष्ट अशी प्रांतिक वैशिष्ट्येहि आढळतात. मराठीच्या प्रांतिक स्वरूपास स्थानिक नांवें प्राप्त झालीं आहेत. तथापि मराठीचें एकंदर क्षेत्र लक्षांत घेतां या स्थानिक स्वरूपांतून पोटभाषा निर्माण होण्याइतकें स्थानिक स्वरूपांत भिन्नत्व नाही.

“मराठीची स्वतंत्र पोटभाषा म्हणतां येईल अशी कोंकणीशिवाय दुसरी कोणतीहि भाषा आढळत नाही.” - (म. भा. अ. ५-५१)

बाकीच्या भाषा मराठीचींच भिन्न रूपे आहेत.

देशी मराठी

सर्वांत अधिक मोठें क्षेत्र व्यापणारी आणि सर्वांत अधिक लोकसंख्येकडून बोलली जाणारी ही भाषा मराठीची स्कंधभाषा म्हणतां येईल.

या स्कंधभाषेवरून प्रांतभाषेच्या स्वरूपांतील वैशिष्ट्ये लक्षांत घेतात.

नर्मदेपासून पैनगंगा, कृष्णा नदीपर्यंत आणि कोंकण, बुलढाणा जिल्हा हें स्थूलमानानें देशी मराठीचें किंवा मराठीच्या स्कंधभाषेचें क्षेत्र सांगतां येईल. ठाणें, नाशिक, अहमदनगर, पुणे, सोलापूर, सातारा, बेळगांव, धारवाड, विजापूर, बुलढाणा हे जिल्हे तसेच भोर, अक्कलकोट, औंध, फलटण, जत, कोल्हापूर हीं जुनीं संस्थानें मराठवाडा आणि मुंबई एवढ्यांचा यांत अंतर्भाव होतो.

या मुख्य प्रदेशांत मराठीचें जें स्वरूप तें दिसतें मराठीचें ‘शिष्ट’ स्वरूप होय. मराठीचें तें ‘संस्कृत’ रूप म्हणतां येईल.

या मध्यवर्ती टापूच्या आसपास मराठीचीं स्थानविशिष्ट स्वरूपे आढळतात. तीं स्वरूपे पुष्कळ ठिकाणीं प्रांतिक म्हणण्याइतकीं व्यापक नाहीत, परंतु निराळेंपण दाखविण्याइतकीं स्पष्ट आहेत.

१ कोंकणांतील मराठी : उत्तर कोंकणी

राजापूरपासून खाली कोंकणी बोली, दमणपासून राजापूरपर्यंत संगमेश्वरी किंवा उत्तर कोंकणी.

उत्तर कोंकणी मध्यवर्तीहून मराठीहून फारशी मराठी नाही.

उत्तर कोंकणीत (१) स्थळावरून : बाणकोटी, दमणी, घाटी, मावळी व संगमेश्वरी असे भेद पडतात.

(२) जाति किंवा धंदा यावरून आग्री, भंडारी, धनगरी, कऱ्हाडी, किरिस्तांव, कोळी, कुणबी, परभी व ठाकरी असे भेद होतात. प्रांतिक व जातिक या दोन्ही पोटभेदांत उच्चारण व व्याकरण सारखेच आहे.

उत्तर कोंकणीचे विशेष : उच्चार.

१. दीर्घ स्वराचा कधीं = ह्रस्व उच्चार : हुतु, होतो, नय, नाय.
२. ए = ये, या, यो : एक = येक, योक. लेक = ल्येक, ल्याक, ल्योक.
३. ओ = वो, वा : पोट = प्वाट, प्वोट.
४. ए = अ : सोनं, बोलन (बोलेन), भुकन (भुकेनें).
५. महाप्राण आगम : आनून-हानून.
६. स्वरानंतर मूर्धन्य ड, ढ = र : घोरा (घोडा).
७. मूर्धन्य. ण = न : कोन, पन.
८. ळ = ल : डोला, सगला.
९. ई, ए पूर्वीच्या व चा अस्पष्ट उच्चार किंवा लोप : इस्तु, विस्तु ईस, वीस.

नामाचीं रूपे : सा. रूप : बापासचा, मानसासला

उकारान्त शब्दांचें सामान्यरूप होतांना उ चा व : लेकरूं = लेकवसि.

तृतीयेच्या रूपास शेवटीं न्, न, नी : बाबान, बापासनी, साक्रान.

पंचमी किंवा तृतीयेच्या रूपास शी, शी जोडणें : चाकरान्शी.

सप्तमी आन, आत् प्रत्यय : घरान्, घरात्.

क्रियापद 'असणें' धातूचीं रूपे :

(वर्तमानकाळ) ए. व.

प्र. पु.

हॉय

अ. व.

हॉव

द्वि. ,, हॉयस, हास

हॉ, हॉव

तृ. ,, हाय,

हात, हान्, हातीन

भूतकाळ : स्त्री. प्र. पु. ए. व. एवढेंच शिष्ट मराठीपेक्षां निराळें.

इतर रूपें शिष्ट मराठीसारखीं.

आज्ञार्थ : द्वि. पु. ए. व. : 'स' प्रत्यय : देस, घेस.

भूतकाळ : सकर्मक क्रियापदाच्या तृ. पु. एकवचनास 'न' जोडणें : मारलान.

पूर्णभूतकाळ : गेलाय (गेला हाय), मेलाता (मेला होता).

भविष्यकाळ : द्वि. पु. ए. व. 'शी' प्रत्यय : तूं मारशीं.

उभयान्वयी अव्ययें : शी, शेनी, श्यानीं : उठूनशी, जाऊनशेनी.

कऱ्हाडी

उत्तर कोंकणीशीं विशेष आणि सातान्धांतील मराठीशीं कांहीं बाबतींत हिचें साम्य आहे. आज ही कोंकणांतील बोली असली तरी ही मूळची सातारा जिल्ह्यांतील असावी.

१. ळ, ल, ण, न यांचे असंदिग्ध उच्चार.
२. कोंकणी रूपें : बापूस, आऊस, चेंडू, मी हाय, तो हाय.
३. अनुस्वारोच्चारांत पुढील अक्षराच्या वर्गातील अनुनासिक, तेंतला = तेन्तलां.
४. चतुर्थी रूपांतील शेवटच्या 'स' चा बहुधा विसर्ग उदा० माणसाः (माणसास). आपणास, तेस अशींहि रूपें आढळतात.

घाटी

मावळी व घाटी बहुधा एकच आहेत. मावळांत ही बोलली जाते. हिचे देशी मराठीशीं बरेंच साम्य आहे. उत्तर कोंकणीहूनहि ही फारशी निराळी नाही.

१. स्वरानंतरच्या ड चा र होत नाहीं.
२. ळ चा नेहमीं ल होत नाहीं.
३. वर्तमानकाळचीं कोंकणीप्रमाणेंहि रूपें : मी हाय, तूं हैस, तो हाय, आम्ही हाऊ.

संगमेश्वरी

ही रत्नागिरी जिल्ह्यांतील देवरुख तालुक्यांतील लोकांची बोली आहे. उत्तर कोंकणी म्हणजे संगमेश्वरी असें म्हणतां येतें. उत्तर कोंकणीच्या उपभाषांतील ही विशेष महत्त्वाची उपभाषा होय.

१. ए, ओ ऱ्हस्व आणि दीर्घ : देखिल, दिखिल.

२. दर्शक सर्वनाम व संबंधी सर्वनाम यांचें पुं. एकवचनाचें विशेष रूप : हा, ता, जा.

३. क्रियापद : असणें धातूचीं रूपें.

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	हाय	हांव
द्वि. पु.	हांयस	हांव
तृ. पु.	हाय	हांत, हैत.

२ दक्षिण कोंकणी किंवा कोंकणी

ही राजापूर ते कारवार या प्रांतांतील भाषा आहे. मालवण, कारवार, सह्याद्री आणि अरबी समुद्र या हिच्या सीमा आहेत.

हिच्यांत तीन उपभेद (१) वारदेसकरी (२) कुडाली (३) मालवणी.

जातिपरत्वे चित्पावनी व दालदी हे विशेष प्रकार आहेत.

मुख्य उपभाषा चित्पावनी, दालदी आणि कुडाली. मध्यवर्ती मराठीहून ही बरीच भिन्न आहे. कोंकणी म्हणजे दक्षिण कोंकणी असें मानतात. हिचें मूळ ठिकाण गोमंतक असल्याने हिला गोमंतकी असेंहि म्हणतात.

उच्चार विशेष

१. नासिक्य उच्चाराचा विशेष प्रघात.

२. मंगलोरजवळ व कारवारच्या शेणवी लोकांत सर्व शब्दांना 'अ' सारखा ऱ्हस्व स्वर जोडतात.

३. ई, ऊ कधीं ऱ्हस्व, कधीं लोप : घेतली, घेतलि, मारून, मारन.

४. ए व ओ यांचे प्रत्येकी (१) ऱ्हस्व पण स्पष्ट (२) दीर्घ असे दोन उच्चार.

५. आरंभीच्या ए चा ये आणि ओ चा वो असा उच्चार. ए चा आय आणि औ चा आव होतो.

६. महाप्राणयुक्त व्यंजनांतील महाप्राण उच्चार गाळणें : बोइन (भइण), बाव (भाऊ).

७. इ पूर्वीचा व बहुधा गळतो : विकूंक, इकूंक.

८. ए पूर्वीच्या व चा कधीं कधीं लोप

९. व चा महाप्राणयुक्त उच्चार : व्हाड, व्होड.

१०. व बदल य : तुवें, तुयें (तुझ्याकडून).

नामें

१. मनुष्येतर प्राण्यांत दादलो शब्द लावून नर आणि बाइलो शब्द लावून मादी दाखविणें : बाइल सुनें (कुत्री), दादलें डोकं (बगळा).

२. स्त्री. अने. व. ई कारान्त : राण्यो (राण्या).

३. 'ओ' कारान्त नामाचें व नपुं. नामाचें अ. व. 'आ' कारान्त : वोर्सा (वर्षें).

४. कधीं कधीं सामान्यरूपानें षष्ठी व चतुर्थी दाखविणें : देवा (देवाची) कुर्पा, कित्या, कित्याक (कित्तीला)

५. तृतीयेचा प्रत्यय न.

६. षष्ठीचा प्रत्यय चो, गेलो : बापुसगेल्या (बापाच्या).

७. सजीव प्राण्यांच्या नामांची सप्तमी षष्ठीच्या रूपास र लागून : वाटेर, बापाचेर.

सर्वनाम : हांव (मी) (प्रथमा). हांवें (तृतीया).

क्रियापद : १. वर्तमानकाळीं सर्व पुरुषांत रूपें सारखींच : वच = जाणें : एकवचन : वत्ता, अ. व. वत्तानी.

२. वर्त० काळीं क्रियापदाचें लिंग कर्त्याप्रमाणें बदलत नाहीं. तसेंच राहतें : तो, ती, ते निदता.

३. वर्तमानकाळानें भविष्यकाळ दाखविणें.

४. 'लो' प्रत्ययानें भविष्यकाळ : हांव निदतोलों (मी निजेन).

५. अपूर्णकाळीं 'तालों' : हांव निदतालो-लीं-लें (मी निजत होतो-त्यें-तें).

६. निषेधार्थक क्रियापद : वर्त. व भूतकाळीं नसणें या धातूंचीं रूपें मूळ धातूला लावणें. निद ना (तो निजत नाही). निदनातलों (मी निजत नव्हतो).

७. वर्त० स 'जालों' लावून भूतकाळ : 'वचना जालों' (तो) गेला नाही.

‘ असणें ’ या धातूचीं रूपें

	वर्तमानकाळ		भूतकाळ	
	ए. व.	अ. व.	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	आसां	आहां	आसांव	आहाव
द्वि. पु.	आसाय	आहाय	आसात	आहात
तृ. पु.	आसा	आहा	आसात	आहात

‘ निजणें ’ या धातूचीं रूपें

१. हांव निदतां	आमी निदतांव	निदलो	निदले
२. तूं निदताय	तुमी निदतात	निदलोय	"
३. तो निदता	ते निदतात	निदलों	"

भविष्यकाळ

१. निदतोलों	निदतेल्यांव	निदसेले
२. निदतोलोय	निदतेल्यात	"
३. निदतोलो	"	"

धातुसाधित : धा. नाम : निदचें, निदुंचे निदूंक :

वर्तमानकालवाचक :	निदत, निदतोलो
अपूर्ण कालवाचक :	निदतालो
भूतकालवाचक :	निदलो
भविष्यकालवाचक :	निदचो
ऊन प्रत्ययान्त :	निदून, निदोन, निदून
क्रियाविशेषणात्मक :	निदतांना, निदता

कारवारांतील सारस्वतांची बोली

१. व्यंजनान्त उच्चार मुळींच न करणें : पुतु, दोनि (दोन).
२. शब्दान्त ऱ्हस्व स्वर : एकु, पुतु.
३. अंत्य दीर्घ ऱ्हस्व ऱ्हस्व : आस्सं (आहे), दि (दे).
४. नासिक्य उच्चाराचें अधिक प्रमाण. अंत्य स्वराचा नासिक्य उच्चार.
५. दोन स्वरांतील व्यंजन द्वित्व : माक्का तान्ने
६. कठोर व्यंजनाऐवजीं मृदु व्यंजनें.

कुडाळी

ही उत्तर व दक्षिण कोंकणीच्या संधिप्रदेशांत ही कोंकणीची पोटभाषा होय. माळवणी हें हिचें अलीकडील नांव आहे. शुद्ध कोंकणीशीं हिचें बरेंच साम्य आहे.

१. शब्दांतींच्या 'इ' चा 'य' : समय (समई).
२. शब्दाच्या मधील 'इ' चा य, वि किंवा वी वायल (बाईल), काविल (काईल), नायक (नाईक), सुवीण (सुईण).
३. आकारान्त नामें 'ओ' कारान्त : आंबो.
४. एकारान्त नामें 'आ' कारान्त : नाणां (नाणें).
५. कांहीं ठिकाणीं महाप्राण मिसळणें : हाकडे (इकडे), फाटी (पाठी). फुडें (पुढें).

क्रियापद : 'असणें' धातूचीं रूपें

वर्तमान

मी	आसंय	आमी आसंव.
तूं	} आसय, आसस, हांस, आहस.	तुमी आसात.
तो		
	आसा, हा, आहा	ते आसात.

भूतकाळ

मी	होतांय	आमी होतांव
तूं	होताय	तुमी होत्यात
तो	होतो	ते होते

भविष्यकाल : म्हणान (म्हणेन), मेळात (मिळेल), येतलो (येईल).

चित्पावनी

ही शुद्ध कोंकणी व उत्तर कोंकणी यांना जोडणारी भाषा आहे. रत्नागिरी तालुक्याच्या उत्तर सीमेपासून वेंगुर्ले, सावन्तवाडी, गोमंतकापर्यंत हिचा प्रदेश आहे.

१. नासिक्य उच्चाराचें विशष प्राबल्य.
२. एं चा आं : केलां, सोनां, तां, जां.
३. 'आ' कारान्त शब्द 'ओ' कारान्त : घोडो, भोप लो, पोथ्यो शाहणो.
४. आज्ञार्थी व प्रयोजक रूपाच्या वेळीं व च्या जागीं य : फिरयलो, करय, चालयली.
५. नात्याचे शब्द 'श' कारान्त : आईश, बापूश.

नामै : सामान्यरूप : 'अ' कारान्त (पु न) देव-देवा, माणूस-माणसा चित्र-चित्रा.

अ कारान्त (स्त्री.)	: जीभ-जिभा. भिस-भिती.
आ कारान्त (न.)	: तळां-तळे. फुरसा-फुरसे.
ई कारान्त (स्त्री. न)	: भिमी-भिम्ब्या. घोडी-घोंड्या.
ऊ कारान्त (न.)	: लिबू-लिवा. वासहं-वासर्वा.
ओ कारान्त (पु.)	: घोडो-घोडे.

विभक्ति प्रत्यय (नामाचे व सर्वनामाचे)

	ए व.	अ. व
प्र.	०	आ, ई, ईं, ए, ओ, यो, यां
द्वि.	ला	ना
तृ.	व, णी, न	न, नू
च.	ला	ना
पं.	पाष्टी, पक्षा, हारठी	पाष्टी, पक्षा, हारठी
ष.	चो, ची, चां	चो, ची, चां
स.	त	त

सर्वनामाचीं विशेष रूपें : 'मी' ची तृतीया : मे आम्हीं.

'मी' द्वि. आणि च. आमला (अनेकवचन).

तूं' चतु. अ. व. तुमला.

'तो' तृतीया ए. व. तेणीन्, तेणें.

क्रियापद : 'सणां' (असणें) धातूचीं रूपें

वर्तमानकाळ

प्र. पु.	सां	सों
द्वि. पु.	सस	सां
तृ. पु.	से	सत

रीतिवर्तमान : में सचां = मी असतो. तूं सचस = तूं असतोस.

'ये' धातूचीं रूपें

वर्तमान

भूतकाळ

१. येचां	येचो	आयलो	आयलो
२. येचश	येचा	आवलेंश	आयलेत
३. येचें	येचत	आयलो	आयले

भविष्यकाळ

विध्यर्थ

१. येन	ऐऊं	येवां	येवां
२. येशील	याल	येवांश	येवांत
३. येल	येतील	येवां	येवीं

पूर्यकालघाचक धातुसातिर्ते : प्रत्यय उनी, वनी, नी : उडा. मारुनी, मारुनी, जावनी, येवनी, खावनी.

३ चन्हाडी

बुलढाण्याच्या मध्यांतून तापी नदीपर्यंत, पूर्वेस एलिचपूर, बैतुल, छिंदवाडा, शिवणी व बालाघाट नंतर भंडारा, चांदा (वायव्य भाग), वणी, वाशीम वरून बुलढाणा हा या भाषेचा प्रांत आहे. स्थलभेद : नागपुरी, बालाघाटी, चांदा, हळबी इ.

जातिवरून भेद : झारपी, धनगरी, कतिया कुणबी. कुंभारी, महारी आणि गोवारी इ.

वर्णप्रक्रिया

१. दीर्घ, विशेषतः अंत्य दीर्घ स्वर ऱ्हम्बः मी-मि, माहा-महा, (माझा).
२. ए = अ. सांगितल, त्यान, भुकेन.
३. ए, य बद्दल इ. : देल्ल, दिल. येळ, इळ (वेळ).
४. आद्य ए = ये : येक.
५. ओ = वो : वोंगळ.
६. अव, अवि = ओ : जोळ (जवळ).
७. अनुनासिकाचा स्पष्ट उच्चारः तून (तूं), देवाशीन् (देवाशीं).
८. स्वरांनंतर ड = र.
९. ळ = र सारखा किंवा य सारखा. डोया (डोळा), मारी, मायी (माळी).
१०. वऱ्हाडींत न = ण. ११. नागपुरींत ण = न.
१२. भविष्यकाठीं ल आणि न एकमेकांबद्दल : उदा. मी मारीन-मारील. तो मारन-मारल.
१३. इ, ई, ए यांच्या पूर्वीचा 'व' अस्पष्ट आणि कधीं त्याचा लोप. विस्तू, वस्तु. वीस, ईस.
१४. व्ह = भ : नभते (नव्हते).

नामें

१. मपुं. अ. व. 'एँ' कारान्त नाम अ कारान्त होतें आणि विशेषण पुं. अनेकवचनांत राहून पुं. व नपुं यांत गोंवळ : चांगले माणस.
२. विभक्ति : चतुर्थी प्रत्यय 'ले' : बापाले अनेकवचनां प्रत्ययापूर्वी ही, ई आगम : बापाईस, बापाहीस, माणसाईले.
- सर्वनामें :** विशेष रूपें : पुरु वाचक : द्वितीया : मज, मजले, मले. तृतीया तुवा, त्वा, त्या. षष्ठी : माहा, तुहा.
- दर्शक सर्वनामें :** स्त्री. ए. व. : हे, तें, जे.

प्रश्नार्थक : ' काय '. पंचमीचीं रूपें : कावून, काहून, कान्हून.

क्रियापदे

वर्त० प्र. पु. मी म्हणीन, मी असलं, असीन.

द्वि. पु. व. तू. पु. एकवचन सारखें : तूं आहे, तो आहे. तूं गेला, तो गेला.

भूत० द्वि. आणि तू. अने० रूपें सारखीं : तुम्ही गेले, ते गेले.

वर्त. प्र. पु. ए. व. मी आहों, आहें, व्हय.

द्वि. आणि तू. पु. एकवचनाची व तृतीय पुरुषाच्या अनेकवचनाचीं रूपें सारखींच. त्यांच्यांत लिंगभेद नाही. उदा. तूं राहतेस, तो येते, तो करत्ये, ते करतेस, ते जातेत. ' मी गृहधंदा विसरली '.

आज्ञार्थ : द्वि. पु. ए. व. य कारान्त : जाय, खाय.

अकरणरूपांत : इ ऐवजीं ये : तो जायेना, तो देयेना.

अन लागूनहि अकरण : धाडलून, सांगितलून

भविष्यकाळ

मी मारल

आम्ही मारु

तूं मारसीन,

तुम्ही मारसान

तो मारील

ते मारसीन

धातुसाधितांत, या, आ. आय, हे मूळ धातूस लागून सामान्यरूप होऊन मग प्रत्यय लागतात : चारायले, राखावालें, कराले.

ल्यबन्त : ' शानि ' ' शान ' : करूनशान, धावूनशान.

चंद्रपुरी : चांद्याकडील वऱ्हाडी

(१) ळ = र.-जवर (जवळ), ओरे (डोळे).

(२) क्रियापदांत लिंगाचें बंधन नाही : तो म्हणते.

(३) पूर्वकालवचक अव्ययास ' श्यानि ' : घेऊन श्यानि

(४) षष्ठी : ' चा ' प्रत्यय.

मन्हेठी

बालाघाट जिल्ह्याच्या दक्षिण भागांतील खालच्या जातीच्या लोकांनी बोलली.

- (१) स्वरानंतर येणारा ड = र : झार (झाड).
- (२) श्वासयुक्त उच्चार लोप : बनला (म्हणाला). दोबनी (धोबिणी).
- (३) नपुं. ऐवजीं पुं. चांगला पांघरून.

हळवी : (वऱ्हऱ्हीचा प्रांतिक भेद)

हळब लोक वस्तर, कांकेर संस्थानांत व चांदा, रायपूर, भंडारा ह्या बाजूस आहेत. भाषादृष्ट्या ते मूळचे एतद्देशीय अनर्थ आहेत. तिचे छत्तिस-गडीशीं साम्य आहे. बहुतेक प्रत्यय मराठी आहेत. तिच्यांत शुद्ध हिंदी शब्दास मराठी प्रत्यय लावण्याचा प्रघात दिसतो. उदा. 'मी देखलो नाहीं.'

प्रत्ययावरून ही मराठीची उपभाषा ठरते.

उच्चार : हिंदी उच्चाराची भेसळ.

- (१) अ, ओ एकमेकाबद्दल बलो, बोलो. (२) ऐ, उई, एकमेकाबद्दल मै, मुइ (मी). बैला, बुइला. (३) ऐ, ए एकमेकाबद्दल : गै, मे, गैलो, गेलो. (४) औ, ओ एकमेकाबद्दल : कौनी, कोनी. (५) ड = र : कपरा (कपडा). (६) ण = न. (७) ल = र परा (पला). घेरा (वेळा). (८) व = ब : बेर (वेळ), बीस (वीस).

नामै : (१) विना (व्यवित) हा शब्द नामाशीं जोडण्याची वृद्धति. यामुळें अर्थांत बदल होत नाहीं. : बापविता, बेटाविताके (मुलाला). (२) लिंगें दोनच. पुल्लिंगी आणि स्त्रीलिंगी. नपुं. ऐवजीं पुल्लिङ्ग. (३) वचनें दोनच. एकवचनी रूपापुढें 'मन' शब्द लावून अनेकवचन. बावामन, हूनमन (ते). (४) सामान्यरूप न होतां विभक्तिप्रत्यय. विभक्ति-प्रत्यय : चतुर्थी-के. पंचमी-ले, लगे, लले. षष्ठी-चो, के. सप्तमी-मे, ने. तृतीयेचा प्रत्यय नाही (५) विशेषणाच्या रूपांत लिंगवचनामुळें फरक पडत नाही. सर्वनामाचीं रूपें विशेष प्रकारें होतात.

प्र. पु. प्रथमा मुइ, मुइं, मइ, मइं. में. आम्ही, हममन.

द्वितीया मोके, मके - - - -

षष्ठी मोचो, माचो अमचो, आमर.

द्वि. पु. प्रथमा तुइ, तुइं, तूं तुमी, तुम.

द्वितीया तुके - - - -

षष्ठी तुचो, तोर तुमचो, तुमर.

इतर सर्वनामं : तों, ये (हा), जो, जे, जउन, कोन. (काचो-षष्ठी)
हुन, हुनी (तो).

क्रियापदैः : लिंगाप्रमाणे क्रियापदरूप बदलत नाहीं. पादपूरणार्थी ' ना ' हें अव्यय : तूचो नांव काय आये ना ? मुइं हिडले ना.

वर्त० ' असणें ' (वर्तमानकाळ) :

आसे आसू

आसीस असास

आसे आसत

इतर धातूंना हीं रूपें लागून त्यांचीं वर्त. रूपें.

भूत० ' ल ' हें विकरण :

' राहणें ' रले, रली रले, रला, रलो
रला, रले, रली रलास, रले
रलो, रले, रली, रला रले, रला, रली, रलो.

' ल ' ऐवजीं कधीं ' व ' लावून भूतकाळ : मईं करवेसे (मी केलें आहे.)

भविष्यकाळ : दे, किंवा से प्रत्यय : मईं मारेंदे, मारुन्दे, बोलेन्दे, करुंसे (करीन.)

आज्ञार्थ : नुसत्या क्रियापद रूपानें, किंवा ' आस ' लागून : आकारान्त व ओकारान्त रूपें. उंदा. बस, आनास, राखा, देखो.

या भाषेंत आमर, तुमर हे बंगालीचे अवशेष, षष्ठीचा च व भूतकाळीं ल हें मराठी वळण आहे. उच्चार, विभक्ति, सर्वनामं. शब्दसंग्रह, संख्या-विशेषणें यांवर छत्तिसगडीचा ठसा आहे. भूतकाळीं उरिया भाषेचाहि संपर्क, दिसतो. द्रविडी भाषेचेहि अवशेष आहेत. अशा मिश्रणामुळें कांहींच्या मते ही मराठीची उपभाषा ठरत नाही.

४ खानदेशी (अहिराणी)

गुजराथीचा विशेष परिणाम झाल्याने ही भाषा गुजराथीची पोटभाषा असण्याचा संशय पुष्कळांस येतो.

क्षेत्र : खानदेश, नाशिक जिल्ह्याच्या उत्तर हद्दीपर्यंत, बऱ्हाणपूरपर्यंत.

ही आभीर-अहीर लोक बोलतात त्यावरून तिला अहिराणी हें नांव आहे.

स्थानभेद : उत्तरेकडील डोंगराळ भागांत : भिल्ल, गोंड, काकरी इ

उच्चारविशेष : (१) स = छ : छोड, छावली. (२) 'च' वर्ग व्यंजनांनंतर येणाऱ्या ल चा क आणि ळ चा य : जायगांव, काया, पिवया, केयी. (३) ळ = ड : जयगांव, जडगांव (जळगांव). (४) ण = न : पानी, पन. (५) र नंतर ड आल्यास र चा ल : लडणें (रडणें). वलडणें (ओरडणें). (६) त = ट. (७) महाप्राणोच्चार अनुच्चारित.

नामै : विभक्ति प्रत्ययापूर्वी सामान्यरूप होत नाही. एकवचनाच्या प्रत्ययांना पूर्वी 'स' जोडला कीं ते अनेकवचनी प्रत्यय.

द्वितीया : ले

तृतीया : न्ही, नी, कडतीन, कड.
नाकन, वरी.

चतुर्थी : ले, से.

पंचमी : तिन, थिन, पान.

षष्ठी : न्ह, न्हो, न, नी.

सप्तमी : म, मा, मझार.

सर्वनाम : 'मी' सर्वनामाचीं रूपें.

प्र. मी

आम्हू, आमु.

द्वि. मले, माले, मरये

आम्हले, आमल्ये.

तृ. मिन, मावरी, आम्ही

आम्हनावरी, आमुन.

पं. मनपान, मानाथीन.

आम्हमपान-थीन.

ष. मन्ह-ना-नी, माह्य

आम्ह ना-नी, आमन.

स. मनमा, मनामा

आम्हनामा.

'तूं'

प्र. तूं

तुम्ह

द्वि. च. तुले

तुम्हले

तृ. तू, तुवरी, तुनी.

तुम्ह, तुम्हनी, तुम्ही.

पं.	तुनपान, तुनुथीन.	तुमपान, तुमुनाथीन.
ष.	तुन्ह, तुना, तुनी	तुमनी, तुमना.
स.	तुमा	तुमनामा.

इतर सर्वनामांना वर दिलेले प्रत्यय लागतात.

क्रियापद : कर्त्याप्रमाणें लिंग बदलत नाही.

वर्त. : तिन्हीं पुरुषीं एकच रूपें :

मी, तूं, तो, करस.

आम्हू, तुम्हू, ते, करतस.

भूतकाळ : नुसत्या मूळ रूपावरून : कोणत्याहि पुरुषाचा व वचनाचा यावरून अर्थ होतो. उदा. : मी, तूं, आम्हू, तुम्हू, त्यांसनी, त्यानी, केलें.

कांहीं धातूंचीं निराळीं रूपे : मी बोलुं, तूं बोलना, त्या बोलनात.

भविष्यकाळ के (करणें) धातूंचीं रूपे :

मी करसु

आम्हू करसूत

तूं करशी

तुम्हू करशात-शाल

तो-ती-ते करी

त्या करतीन-तील

९ गणभाषा किंवा जातिभाषा

व्यवसायाच्या निमित्तानें राहणी संवयी यावरून त्या त्या व्यवसायांत विशिष्ट उच्चार रूढ होतात. कांहीं विशिष्ट शब्दहि केवळ त्या व्यवसायाशीं निगडित असे तयार होतात. असे भाषाविशेष वंशपरागत व्यवसायामुळें त्या त्या जातीमध्ये रूढ होतात आणि व्यवसायिकांच्यामुळें गणभाषेमुळें जातिभाषा निर्माण होते.

कोळी : (१) नासिक्य आणि निर्नासिक्य असा दोन्ही प्रकारचा उच्चार : तो-तो, तें-ते.

(२) ओ, ओं = ऋस्व स्वर किंवा कधीं उ, ऊं.

(३) ल = न : लांब-नांब. र = न. रागला-नागला. रोटी-नोटी.

(४) श, ष, स या तिन्हींबद्दल स : देस (देश). जांवसी (जाऊनशी).

विशेष रूपें : जान (जाईन). मी, मे, में ('मी' ची तृतीया). तूं (तूं ची तृतीया). हांता - ते = आहेत.

डोंगरावरील महादेव कोळी : ड, ळ देशीभाषेप्रमाणें. पडला, दुकाळ. वर्त. मी मरतो.

विशेष रूपें : महा (माझा), तुहा (तुझा), त्यासा-त्याशा (त्याचा), दोघाली (दोघांना).

वन्हाडी कुणबाऊ

चांदा जिल्ह्यांतील कुणबी लोकांची भाषा. विशेष : नपुं. बद्दल पुत्तिलग : दोघं ठेकर होते. लेकरू गेला.

धनगरी

(१) ड आणि ळ चा स्पष्ट उपयोग : थोडा, सगळा.

(२) स्वरापूर्वी 'य' आगम : ब्याटा (वांटा), त्यो (तो).

(३) भूतकाळ तू. पु. ए. व. 'आन' लागून : 'बान सांगितलान. "

वेळगांवकडील धनगरी : अंत्य स्वरोच्चाराचा लोप : सोन् (सोनें), घोड (घोडा), तुज नांव (तुझें नांव). विशेष उच्चार : याक, योक (एक), द्योन (दोन), ईस (वीस), हास (तूं आहेस), हा (तो आहे), हाव (आहों).

ठाकरी

ठाकूर लोक गुजराथ, देश व कोंकण यांत विशेष आढळतात. त्यांची बोली देशी व कोंकणी यांचा दुवाच आहे. उत्तर व मध्य कोंकणीची सरमिसळ होऊन ही बोली झाली आहे. विशेष : ठाणें-ठाकरीवर. गुजराथीचा परिणाम : देईजो, भुका (भुकेनें), आखोन (अखेर). चतुर्थी प्रत्यय : 'ल' आब्बाल (बापाला), माल (मला). पुरुषवाचक सर्वनाम तृतीया 'हान' लागून : महान (म्यां, माझ्याकडून), तुहान (तुझ्याकडून).

दालदी

कारवार, रत्नागिरी, जंजिरा, मुंबई, मद्रास या प्रांतांतील मासेमारी करणाऱ्या मुसलमानांची ही बोली आहे. ही भाषा कुडाळीप्रमाणेंच आहे : (१) प्र. पु. ए. व. मी (२) भूतकाळ तृ. पु. ए. व. आन लागून होतें : तेना बोल्लान (तो बोलला). विशेष रूप केरला (केलें). रूपाच्या शेवटीं 'स' येणें : भावस. पुतुस.

कातकरी किंवा काथोडी

कोंकणी भाषेचाच हा एक प्रकार होय. सह्याद्रीच्या खबदाडींत आणि कोंकणांतील दऱ्याखोऱ्यांत खैरापासून कात काढण्याचा धंदा करणाऱ्या लोकांची ही भाषा आहे. मूळची बोली भिल्ल भाषेपैकीं आहे; परंतु मराठीच्या संस्कारानें ही कोंकणची उपभाषा मानतात.

विशेष : (१) षष्ठीचा प्रत्यय ना : बाहासना (बापाचा) कधीं कधीं चा : बाच्या चाकराला. माना = माझा, तुना = तुझा.

(२) सप्तमी : घरामां, घरांत अशा दोन्ही प्रकारें.

भा. ... १२

क्रियापद : कोंकणीप्रमाणें उदा० 'असणें' चीं रूपें :—

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	आहां	आहांव
द्वि. पु.	आहांस	आहां
तृ. पु.	आहां	आहांत, आहांत

वारली

ठाणें जिल्ह्यांतील वारली लोकांची भाषा : मूळची भिल्ली पण मराठीच्या संस्कारांनीं ही मराठीची उपभाषा झाली आहे.

विशेष : (१) दीर्घ स्वराचा ऱ्हस्व उच्चार ही विशेष प्रवृत्ति : कोठ जास (कोठें जातोस). तथ (तेथें). (२) सामान्य रूप 'ए' कारान्त :

वाडवल

वसई, माहीम, उहाणू येथील पांचकळशी कुणव्यांची वाडवल ही पोटजात आहे. कांहीं विशेषांमुळे ही उपभाषा म्हणतां येते.

१. च = स, श. साकर (चाकर), शार (चार).
२. स, श = ह : होन (सोनें). हेत (शेत). हेंभर (शंभर).
३. 'ह' लोप : आत (हात). आय (हाय, आहे).
४. 'असणें' या क्रियापदाचें वर्त. तिन्ही पुरुषाचें—

एकवचन हाय, हात.

अनेकवचन १ आत (हात). २ आहा, आत. ३ आत, हात.

५. भविष्यकाळ : अहेन (असेन), सालान (जाईन), हांगेन (सांगेन), मारिहील (मारशील).

सामवेदी

ही वसई व माहीम तालुक्यांतील सामवेदी ब्राह्मणांची भाषा आहे. ते शेतकीचा किंवा गवळ्याचा धंदा करतात.

१. च = स, ह. साकर (चाकर), अडहण (अडचण).
२. स = ह. दिहात (दिसात, दिवसांत).

३. षष्ठी प्रत्यय हो, हा, आः बापाहा, रांडाआ.
४. प्रथमा : पुं. ओ कारान्त : होकरो, वाटो.
५. तृतीया ए, हे, दे लागून : आनंदाहे, भुकेदे.
६. चतुर्थी : दो लागून : माहणादो.

भूतकाळ : खानदेशीप्रमाणें : ' असणें ' भूतकाळ.

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	हात	हातांव.
द्वि. पु.	हातस	हाता
तृ. पु.	हात	हातात, हुतात.

' हा ' ऐवजीं हीं हें अंग घेऊनहि भूतकाळाचीं दुसरीं रूपें होतात : हिना, हिनात.

महारी

उत्तर कोंकणीशीं हिचें विशेष साम्य आहे. त्याखेरीज कांहीं विशेष : (१) ए, ओ = या, वा : त्या (तें). ध्वारा (घोडा). (२) य = य, ओ. : यक, योक. (३) ण = न. ड = र. ठ = ल. (४) हाट (माठ). न्हव (नऊ). धात (दांत). ग्येला, ज्येला (गेला). (५) नपुं. चा क्वचित् उपयोग. नपुं. च्या ऐवजीं पुल्लिंग.

क्रियापद : ' असणें '

	ए. व.	अ. व.
प्र. पु.	हाये	हावो
द्वि. पु.	हायेस, हायस	हा
तृ. पु.	हाये, हाय	हायेत, हायेती

वन्हाडांतील महारी : विशेष : (१) वोन स्वरांतील ड चा र. परला (पडला). (२) हस्तु, पानी. मी आसल (असेन). तो मारीन (मारील). मारतन (मारतात). मी तुम्ही चाकरी केलो.

झारपी

ही एलिचपूर जिल्ह्यांतील बोली आहे.

(१) ड पूर्वी स्वर असल्यास त्याचा ळ. घोळा (घोडा). (२) मूळच्या ळ बदल र : कार (काळ). (३) उल्लेखनीय रूपे : राखवाले, धाडलान्.

गोवारी

छिंदवाडा, चंदारा आणि मंडारा या प्रांतांतील गोवर लोकांच्या भाषेतील विशेष : (१) तृतीयेच्या शेवटच्या 'ए' चा व क्रियापदांच्या अंत्य 'ए' चा लोप : त्यान्, भुकन्, पोट भराव्.

(२) इ = ए, उ = ओ. देल्ल (दिला). तोहा (तुझा).

(३) ण = न. ल = ळ.

(४) पुं. आणि नपुं. यांत संभ्रम : इतके वर्सा झाले, आपला काम.

कोष्टी

अकोला, एलिचपूर, बुलढाणा या जिल्ह्यांतील कोष्ट्यांची ही बोली आहे. विशेष : (१) स्वरांमधील 'ड' चा 'ळ'. (२) ळ = य, ड : डोया (डोळा). जोड (जवळ). (३) अव, अवि = ओ. जोळ (जवळ).

१० मराठी आणि परभाषा

आर्येतर मानव वंशांतील लोकांच्या सहवासाचा मराठीवर परिणाम झाला. त्यांत द्राविडी भाषांचा संस्कृतच्या द्वारां झालेला परिणाम दिसतो. तसाच मराठी भाषा स्वतंत्रपणे विहार करूं लागल्यावर कानडी भाषेचाहि परिणाम झाला. त्या परिणामाचें स्थूल स्वरूप असें आहे.

मराठी आणि द्राविडी (कानडी)

(१) य्-व् या अर्धस्वरांचें बाहुल्य : उदा० येक (एक) वेधियलें, करि-येली, सुहाव (सुभग). ही 'य' श्रुति आणि 'व' श्रुति द्राविडीद्वाराच आली.

(२) शब्दारंभीच्या ए, ऐ, ओ, औ चा उच्चार ये, यै, वो, वौ करणें. ही प्रवृत्ति मराठींत कानडीच्या संसर्गानें आली : यैवजीं, येथान्याय.

(३) मूर्धन्य व्यंजनांपैकीं निदाळ 'ळ' तरी द्राविडीपासूनच येणें संभवनीय आहे. — (या. का. म. ३३३)

परंतु वेदभाषांतील पुष्कळ उदाहरणें ऋ, ॠ, किंवा ल + दंत्य = मूर्धन्य या समीकरणानें विवरितां येतात. यावरून भारतीय आर्य भाषांच्या अंतर्गत विकासामुळें मूर्धन्य वर्ण अस्तित्वांत आले असें दिसतें. — (डॉ. तगारे)

(४) शुद्धतालव्य वर्णापासून भिन्न असलेले च्, छ्, ज्, झ् हे दंत्यतालव्य वर्ण (उच्चार) मराठीनें द्राविडीपासून घेतले. — (या. का. म. ३३४)

(५) कर्मणीस विध्यर्थाचा अर्थ : वाचिजाये, फाडिजाये हीं विध्यर्थाचीं रूपें आहेत. वोविजे, वोळखिजे हीं कर्मणीचीं रूपें आहेत. कर्मणि रूपांनाच एक साधा व दुसरा विध्यर्थाचा असे दोन भिन्न अर्थ आहेत. पहिला प्राकृत अपभ्रंशद्वारा 'इज्ज' या कर्मणि प्रत्ययाची प्रक्रिया होऊन आला. प्राकृतांत कर्मणीला विध्यर्थाचा अर्थ नव्हता. अपभ्रंशकालीं तो द्राविडीच्या संसर्गानें आला.

(५) 'म्हणौनि' या कृदन्ताचा उभयान्वयी निपातासारखा उपयोग : म्हणौनि कुलें जाति वर्ण, हे आघवेचि गा अकारण (ज्ञाने ९-४५२).

म्हणौनि या कृदन्ताचा असें, अशा अर्थाचा उपयोग : 'पुरुषु आपुलें करणीये म्हणौनि प्रवर्ते.'

(६) साद शब्द म्हणजे मूळ शब्दाच्या किंचित् दुरुक्तीनें नवीन शब्द बनून 'वगैरे वगैरे' असा अर्थ सूचित होणें.

उदा. हाडगुड, लाळले-ताळले, पोटफुटे, झिगिमिगि. सादवर्ण. त, प, ब, फ, म इत्यादि आढळतात. वर्तमान मराठीत 'बि' हाच सादवर्ण मुख्यतः राहिला आहे : तापबिप, माणसबिणसं इ.

डॉ. तुळपुळे यांच्या यासंबंधींच्या अभ्यासाचा निष्कर्ष वर दिला आहे.

कानडींतून मराठींत आलेले शब्द ज्ञानेश्वरीपासून आढळतात. उदा० ज्ञानेश्वरींत-अडदर, आबुकी, उंडी, उळीग, ओगर, गुंडा, गुढी, हडप, चोखाळणें, भीड, बिरडी, पोट, बाप, तूप, विडार इत्यादि कानडी शब्द आहेत. परंतु केवळ शब्दसाम्यावरून काढलेलीं अनुमानें तितकीं निर्णयात्मक नसतात. वरील शब्दांच्या उगमाची अद्याप पुरेशी चिकित्सा झालेली नाही. तसे शब्द कानडींतहि आहेत, एवढें मात्र निश्चित.

मराठी-फारसी

अरबांचा सातव्या शतकापासून उत्तर कोंकणाशीं व्यापार सुरू होता. त्याचा परिणाम मराठी भाषेवर तेव्हांपासूनच होऊं लागलेला दिसतो. उदा. पोतडी (फा. पोतेह्). निसाण (फा. निशान्). पेरोज (फा. पेरोज (मोतीं) रुका (अरबी-रुक्मा). रुखवत् [फा. रुषवत् (देणगी)]-इत्यादि शब्द यादवकालींच आढळतात. (या. का. म. ३४४).

फारशीचा परिणाम कंठ्य, दंत्य-तालव्य, महाप्राणमिश्रित वर्ण इत्यादि वर्णांच्या बाबतींत जास्त दिसून येतो.

१. 'अ' निभृत उच्चारण्याची लकब : गवत्, नवल्.
२. व हें उभयान्वयी अव्यय फारशींतून मराठींत आलें.
३. ला हा द्वितीयेचा प्रत्यय फारशींतून आला.
४. गी, दार, बाज, खाना इत्यादि शब्दसिद्धीचे प्रत्यय.
५. विशेषण विशेष्याच्या नंतर येणें : अनानासें शंभर, लारी च्यारसें.

११ मराठीची वर्णप्रक्रिया

उच्चारविशेष : १. ऋ, लृ, ॠ, ॡ हे वर्ण मराठींत फारसे येत नाहीत.

२. संस्कृत वाणींत नव्हते असे कांहीं मराठी उच्चार आहेत.

(अ) पूर्व वर्ण अनुनासिक आणि उत्तर वर्ण 'ह' कार असे संयोग.

(आ) 'ह' काराचा पूर्वावयव म्हणून अनुनासिकाशी किंवा अर्धस्वराशी संयोग होत नाही. उदा. संस्कृत चिह्न, ब्रह्म हे शब्द मराठींत चिन्ह, ब्रम्ह असे होतात. (इ) संस्कृतांत अनुनासिक व अर्धवर्ण यांचे महाप्राण नाहीत ते मराठींत आहेत. उदा. कण्हेर, पन्हे, म्हाळसा, नव्हे, तन्हा, वल्हे.

३. 'य' काराचें उच्चारांत मिश्रण करणें : विच्चार, च्यार. तसेंच, कशास, माशास इत्यादि शब्दोच्चारांत 'य' चें मिश्रण आहे.

४. 'ट' चे दोन उच्चार : शब्दारंभी किंवा शब्दांतीं द्वित्त झाल्यास किंवा मागे अनुनासिक असल्यास कडक उच्चार : टपका. इतरत्र ओझरता उच्चार : पटाईत.

५. मृदु वर्णाच्या मूर्धन्यासारखा कठोर उच्चार. मूर्धन्य व्यंजनानें आरंभ होणारे बरेच शब्द द्राविडी भाषांतूनच आले आहेत.

वर्णप्रक्रिया

स्वर

आ = अ : गाह-गढणें

ऋ = अ : कृष-कस

उ = इ : उत्कुटक-उकिडवा

यि, वि = इ : विलप-इवळणें

ऋ = उ : ऋजु-उजु

ऋ = आ : मृष-माख

उ = अ : आकुल-आककट.

ओ = अ : खद्योत-काजवा

ऋ = ह : कृपा-किणव.

अ = आ : अर्ध-आड

अ = ओ : अंजन-ओंगण.

व्यंजन

ख = क : खद्योत-काजवा

त = च : उत्कट-उकट

द = त : आक्रन्द-आकांत

क = ख : अंक-आंखणें

ट = ठ : दृष्टि-दिठ

प = फ : स्फुटिका-फोड

ज = ग : अंजन-ओंगळ

द्य = ज : माद्य-माज, खद्योत-काजवा

स = ज : ज्ञा-जाण.

ट = ड : अवघट-अवघड

म = ब : ताम्र-तांबर

न = ण : अवनम-ओणव

क = व : काकोळ-कावळा.

त = व : खद्योत-काजवा

१. आद्य व्यंजन कायम राहते.

२. आद्य व्यंजनांत 'ह' आगम किंवा मूळच्या 'ह' चा लोप.

३. मध्यवर्ती व्यंजनापैकीं—

(१) क्, ग्, त्, द्, प्, ब्, य्, व् इत्यादींचा लोप.

(२) ट्, ड् = र्.

(३) ख्, घ्, थ्, ध्, फ्, भ् = ह्.

(४) म्, न् यांचा अनुस्वार किंवा अनुनासिक होणें.

(५) न्, ण् आणि ल्, न् यांची अदलाबदल.

(६) श्, ष्, स् यांची अदलाबदल.

(७) श्, ष्, स् = स्.

(८) कठोर व्यंजनास मृदुत्व येणें.

(९) 'क' वर्ग आणि 'च' वर्ग, 'त' वर्ग आणि 'ट' वर्ग ल् आणि न्, म् आणि व्, श् आणि च्, छ् यांच्यांत अदलाबदल.

(१०) अंत्य व आंतर व्यंजनाच्या पूर्वीचा महाप्राणोच्चार नाहीसा होतो.

(११) दंत्य 'ल' आणि मूर्धन्य 'ळ'. प्राकृत शब्दांत दोन स्वरांत ल असेल त्याचा मराठींत ळ. (म. भा. उ. वि. ३०६) 'ळ' तेलगू भाषेंतून आला असावा. (म. भा. उ. वि. ३०७)

(१२) आद्य किंवा आंतर ण, तद्भव शब्दांतील आंतर द्वित ण्ण यांचा

न. उदा. पर्णक-पणऊ-पान. कर्ण-कण्णु-कान, अरण-रण-रान, विज्ञाप्ति-विण्णति-विनंती.

(१३) न, ण, आणि ल, ळ यांचा व्युत्क्रम.

(१४) 'ह' चे दोन उच्चार : (१) कंठ्य : दहन, हर्ष. (२) औरस्य : वाहवा, हो.

(१५) 'ह' कार शब्दांतीं नेण्याची प्रवृत्ति : स्नान, नहाण, कृष्ण, कांन्हा.

अनुस्वार

१. आद्य अनुनासिक कायम राहते. मार्ग-माग.

२. आंतर 'म' अनुच्चारित : नामन् - नाव.

३. नपुंसकलिङ्गी नामें विभक्तीचे व क्रियापदांचे प्रत्यय, क्रियाविशेषण अव्यये वगैरे शब्दांवरील अनुस्वार अनुच्चारित : केलें, जाणें, नें, ऐं, शीं, तेथें, आतां एकदां.

४. अनुच्चारित अनुस्वार वैदिक भाषेपासून आढळतात :

प्राकृत : वणाइं, जोईगण, अपभ्रंश-हउं, हुं, हांव, कहीं. मराठींत शिला-लेखापासून ते आजतागायत अनुच्चारित अनुस्वार लेखनांत आढळतात.

५. विनाकारण अनुस्वार : उष्ट्र-उंट. उच्च-उंच. ज्यांची समाधान-कारक उपपत्ति देतां येत नाहीं अशा प्रकारचे अनुस्वार : हांस, केंस, घांव, कांकडी, कांसव इ.

आघात

मराठींतील आघातासंबंधीं मतभेद आहेत.

१. वैदिक भाषेंत उदान्त, अनुदान्त आणि स्वरित असे शब्दाचे तीन स्वर मान्य केले आहेत. या स्वराचा किंवा आघाताचा परिणाम होऊन प्राकृतांत वर्णलोप झाला आणि त्याच पद्धतीनें आधुनिक बोलींत वर्णत्यागाची प्रवृत्ति आली. असें पिशेल यांचें मत आहे.

२. प्राकृतांतील वर्णलोपाचा वैदिक स्वराशीं संबंध नाही. उपांत्य अक्षराच्या न्हस्वत्वदीर्घत्वावर हा अवलंबून आहे असें याकोबीचें मत आहे.

३. आधुनिक बोलींत आघाताचें तत्त्वच नाही. मराठीची स्वरप्रक्रिया आघात तत्त्वावर अवलंबून नाही असें ब्लोकचें मत आहे.

—म. भा. वि. पृ. ६९

४. डॉ. भांडारकरांच्या मते गुजराथी व मराठी भाषेंत आघात आहे.

वैदिक किंवा पूर्ववैदिक भाषांत शब्दोच्चारांत आघात होते. वर्णांच्या उच्चारांतील तीन सूक्ष्म प्रकार पाणिनीने सांगितले आहेत. प्रत्येक शब्दांत एक स्वर उदात्त (म्हणजे सर्वांत उच्च) किंवा स्वरित असलाच पाहिजे असें पाणिनीने सांगितले आहे.

वैदिक भाषेंत क्रियापदावर, संयुक्त क्रियापदाच्या उपसर्गावर, वर्तमान-कालाच्या रूपांत मूळ धातूवर, भविष्यकाळांत स्थ प्रत्ययावर, भूतकाळांत 'अ' या आगमावर, तुवन्ताच्या धातूवर किंवा उपसर्गावर, भूतधातुसाधितांत प्रत्ययावर किंवा संयुक्त धातु असल्यास उपसर्गावर, ल्यबन्तांत 'य' वर, तव्य कृदन्तावर आणि कृदन्त नामाच्या शेवटच्या अवयवावर आघात असे.

प्राकृत भाषांत आघातामुळे उच्चारांत फरक पडत असे. उदा. —

१. अम् हा वर्ण साघात असल्याने एवम्, अहम् इत्यादि शब्दांत अम् चा लोप झालेला नाही.

२. आचार्य, कुमार, गहिर या शब्दांत आघात आहे. त्यामुळे आघातापूर्वीचे स्वर ऱ्हस्व होऊन आचारिअ, कुमार, गभीर असे शब्द प्राकृतांत झाले.

३. एवम्, तैल या शब्दांत आघातापूर्वीच्या दीर्घ स्वरांपुढे सार्धे व्यंजन आहे. प्राकृतांत त्या आघातामुळे दीर्घ स्वर ऱ्हस्व होऊन व्यंजन द्वित्त होतें. उदा. एवम् पासून एव्वम्. तैल पासून तेल्ल.

४. आघातापूर्वी अ चा प्राकृतांत इ किंवा उ होतो ; उत्तम—उत्तिम. अर्पयति—उप्पइ.

वैदिक, संस्कृत, प्राकृत या परंपरेने मराठींतहि आघात असले पाहिजेत असें म्हणावें लागतें असें कृ. पां. कुलकर्णी म्हणतात.

—म. भा. उ. वि. ३१४

मराठीच्या प्रांतिक भाषांत निश्चित स्थानाचा आघात दिसतो. उदा. - खानदेशी, वागलाणी या भाषांत कुंठल्ल, इथंल्ल इत्यादि शब्द विशिष्ट जोर देऊन उच्चारिले जातात. साताऱ्याकडील बोलींतहि हंकड, तंकड, लिवलास इत्यादि शब्दांच्या उच्चारांत आघात आहे.

मराठींतील वर्णप्रक्रियेचे फरक आघातामुळे होतात. ऱ्हस्वदीर्घत्वाची बदलाबदल, वर्णाचा लोप, वर्णाचें द्वित्व, उच्चारित अनुस्वार अनुच्चारित होणें हे आघाताचे परिणाम आहेत.

संस्कृतांतील आघात किंवा त्या आघाताचे परिणाम मराठींत राहिले आहेत. उदा. --

१. कृदन्ताच्या पहिल्या अवयवावरील संस्कृतांतील आघात मराठींत राहिला आहे. कर्ता, मनन.

२. संस्कृतांत ऱ्हस्व आणि दीर्घ इ, उ यांच्यावर आघात असल्यास मराठींत इ, उ तसेच राहतात : हस्तिनी-हत्तीण. भगिनी-बहिण. गोधूम-गहूं. खर्जूर-खजूर.

आघात नसल्यामुळे इ, उ बदल अ. शिथिल-सढळ. उन्मिल-उमळ.

३. शब्दाच्या साघात अवयवामधील स्वर तसाच कायम राहतो. ग्राम-गाव. क्षीर-खीर.

४. आघात नसलेल्या अवयवांत फरक होतो. आघातापूर्वी असे अवयव असले तर त्यांत जास्तच फरक होतो. आभीर-अहीर. सौभाग्य-सोहाग.

५. क्रियापदाचा पहिला अवयव कायम राहतो आणि दुसरा अवयव ऱ्हस्व होतो. आघात असलेला अवयव तसाच राहतो. आघात नसलेला अवयव ऱ्हस्व होतो : उद्घाटयति-उघटणें. उन्मूल-उमळणें.

६. आघातामुळे वर्णास द्वित्व येतें. गज्जल (मूळ शब्द गजल) कत्तल (मूळ शब्द कतल).

याप्रमाणें संस्कृत-प्राकृत परंपरा, मराठीच्या प्राकृत बोली आणि मराठीची स्वरप्रक्रिया यांच्या आधारावर मराठींत आघात आहे असें सिद्ध होतें.

मराठी आघाताचा विशेष असा की, त्याचें स्थान निश्चित नाही. एकाच माणसाच्या बोलण्यांत एकाच शब्दावरील आघात विशिष्ट अर्थ व्यक्त करण्याच्या हेतूने बदलतात. इतर भाषांतील आघाताचें स्थान निश्चित आहे. मराठींतील आघातास डॉ. ग्रियर्सन Stress accent म्हणतात.

आघातामुळे अर्थात् फरक पडतो. उदा. पुण्यास-पुण्यांस. लावण्यास-लावण्यास.

मराठी आघातासंबंधी नियम

१. उपान्त्य दीर्घ अक्षरावर आघात असतो. उदा. कीर्ति, काणा.
२. उपान्त्य न्हस्व अक्षरापूर्वीच्या अक्षरावर आघात असतो. उदा. कीर्तन, वळण, कापड.
३. शब्दांतीं अपूर्णोच्चारित 'अ' असल्यास पूर्वीच्या अक्षरावर आघात असतो. घंर, झाड, सडक.
४. शब्दाच्यामध्ये अपूर्णोच्चारित 'अ' असल्यास त्याच्या पूर्वीच्या अक्षरावर आघात येतो. झटकन, वसकन.
५. संयुक्त व्यंजनांत पूर्ववर्ती अक्षरावर आघात येतो. उदा. हल्ला, आज्ञा, चित्र.
६. विसर्ग आणि अनुस्वार यांनी युक्त असलेल्या अक्षरावर आघात येतो. दुःख, अंतःकरण, अंक, अंश.
७. यौगिक शब्दाच्या मूळ अवयवामधोल ज्या अक्षरावर आघात येतो त्याच अक्षरावर मराठींत आघात येतो. गुणवान, जलमय.
८. भिन्न अर्थाचे दोन सारख्या स्वरूपाचे शब्द उच्चारतांना एक आघातासह उच्चारिला जातो.

संयुक्त व्यंजन

१. संयुक्त व्यंजनें विभक्त होतांना मूळ शब्दांतील मात्रा कायम ठेवण्याकरितां संयुक्त व्यंजनामागील स्वर दीर्घ होतो. उदा० पर्ण-पान, सप्त-सात, अष्ट-आठ, हस्त-हात.

२. कांहीं वेळां संयुक्त व्यंजनाच्या बाबतींत पहिल्या अक्षराचा लोप झाला तरी पूर्वीचा स्वर दीर्घ होत नाही. उदा. प्रतिच्छाया-पडिच्छाया-पडच्छाया. भद्रक-भल्लऊं-भलें.

३. आघातामुळे कधीं साध्या एकेरी व्यंजनाचें संयुक्त व्यंजन होतें. उदा० ललाट-लल्लाट. मुक्काम, किल्ला, सल्ला.

४. कधीं कधीं संयुक्त व्यंजनें अविभक्त राहतात. उदा. सप्तदश-सतरा.

वर्णागम

१. मार्जार-मांजर, उच्च-उंच. लवकुश-लवांकुश. चर्मकार-चांभार.

२. म च्या नंतर र आल्यास मध्ये ब येतो. उम्बर, कम्बर, जाम्ब.

३. स्वरागम विशेषतः र आणि लृ, न् आणि म्. उष्मा आणि दुसरें कोणतेंहि व्यंजन यांत मध्ये स्वर येतो : जन्म-जलम, त्रास-तरास, पुत्र-पुतर. वर्ष-वरीस. अग्नि-अगीन. कृष्ण-किसन.

४. 'य' श्रुति : सागर-साअर-सायर.

'व' श्रुति-रांजकुल-रावळ, देवकुल-देवळ.

वर्णलोप

१. अनंतर-नंतर, अरण्य-रान, उपरी-वर.

२. कित्ताब-कित्ता. कानून-कानू. पागाह-पागा.

वर्णव्यत्यास

१. लघु-हळु, भगिनी-बहिण, कुठार-कुराड, अनामत-अमानत.

२. गुरें + राख्या-गुराख्या. रिक्त + काम - रिकामा.

परिशिष्ट

ग्रिमचा नियम

गॉथिक आणि संस्कृत यांच्या उच्चार-प्रक्रियेचा तुलनात्मक दृष्ट्या विचार करीत असतां ग्रिम या भाषा शास्त्रज्ञास असें आढळून आलें कीं, संस्कृतांतील कांहीं उच्चाराबद्दल गॉथिकमध्ये निराळे उच्चार येतात. त्यावरून ग्रिमने पुढील नियम बांधला. संस्कृतमधील प्, त्, क् या व्यंजनाबद्दल गॉथिक भाषेंत फ्, ठ्, व्ह् हीं व्यंजनें येतात. मूळच्या आर्य भाषेंतील प्रत्येक वर्गातील पहिले आणि दुसरे व्यंजन संस्कृत, ग्रीक, लॅटिन् व स्लाव्ह भाषांमध्ये कायम राहते परंतु जर्मनिक भाषेंत ते बदलते. उदाहरणार्थः—

संस्कृत	गॉथिक			
पदम्	फाँटु (Fotu) इं. फूट			
त्रय	ट्रेइस्			
कः	व्हस (इं. व्हॉट)			
पहिलें व्यंजन कायम राहणें				
संस्कृत	ग्रीक	लॅटिन	स्लाव्ह	जर्मनिक
पशु		पेकुस		फी
त्रय		ट्रेय		डोर्न
कः		क्वोड		वास

व्हर्नरचा नियम

सं. पिता या शब्दाचा गॉथिक भाषेंत फाडर असा उच्चार होतो. ग्रिमच्या नियमाप्रमाणें फाडर असा व्हावयास पाहिजे. तेव्हां ग्रिमचा नियम हा सर्वत्र लागू पडत नाही असें व्हर्नर यास आढळून आलें. ग्रिमने नियम बांधतांना आरंभीं येणारीं किंवा आघातयुक्त वर्णानंतर येणारीं व्यंजनें एवढींच लक्षांत घेतलीं. प्, त्, क् हीं व्यंजनें आरंभीं नसलीं किंवा त्याच्यापूर्वीच्या वर्णावर आघात नसला तर त्यांचा उच्चार गॉथिक भाषेंत अनुक्रमें ग्, द्, व् असा होतो.